

Acta Illyrica
Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina V/Broj 5

IZDAVAČ / PUBLISHER:

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS*
*The Association for the Study and Promotion of Illyrian heritage,
Ancient and Classical civilizations „BATHINVS“*
Topal Osman Paše 20, Sarajevo, Bosna i Hercegovina
<http://bathinvs.com/>

ZA IZDAVAČA / FOR THE PUBLISHER:

Dženan Brigić

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK / EDITOR-IN-CHIEF:

Edin Veletovac

IZVRŠNI UREDNIK / EXECUTIVE EDITOR:

Amra Šaćić Beća

REDAKCIJA / EDITORIAL BOARD:

Enver Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Milan Lovenjak** (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani / Faculty of Arts, University of Ljubljana); **Marcel Burić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb); **Branka Migotti** (Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia); **Salmedin Mesihović** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Ivan Basić** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split); **Olga Pelcer-Vujačić** (Institut za istoriju Univerziteta Crne Gore / Historical institute of the University of Montenegro); **Siniša Bilić-Dujmušić** (Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu / Catholic University of Croatia); **Drago Župarić** (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Bego Omerčević** (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla); **Ivan Radman Livaja** (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); **Marko A. Janković** (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade); **Dejan Gazivoda** (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore / Center for Conservation and Archaeology of Montenegro); **Lucijana Šešelj** (Filozofski fakultet u Sveučilišta u Rijeci / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka); **Diana Sergeeva Dobрева** (Odsjek za kulturu i civilizaciju Univerziteta u Veroni / Department of Cultures and Civilizations, University of Verona); **Uroš Matić** (Institut za arheologiju Austrijske akademije nauka i umjetnosti / Österreichische Archäologische Institut Österreichischen Akademie der Wissenschaften)

SEKRETAR REDAKCIJE / SECRETARY OF THE EDITORIAL BOARD:

Dženana Kahriman

RECENZENTSKI ODBOR / ADVISORY BOARD:

Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); **Slaviša Perić** (Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade); **Jacqueline Balen** (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); **Danijel Džino** (Odsjek za historiju i arheologiju, Macquarie University / Department of History and Archaeology, Macquarie University); **Margarita Buzalkovska-Aleksova** (Institut za klasične studije Univerziteta Sv. Ćiril i Metodije / Institute of Classical Studies at University of Ss Cyril and Methodius); **Aleksandra Smirnov-Brkić** (Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / Faculty of Philosophy, University of Novi Sad); **Zorica Kuzmanović** (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade); **Tomislav Bilić** (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); **Alka Domić Kunić** (Odsjek za arheologiju, Hrvatska akademija znanosti i umjetnost / Department of Archeology, Croatian Academy of Sciences and Arts); **Branko Kirigin** (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split)

*Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i
drevnih i klasičnih civilizacija*
BATHINVS

Acta Illyrica

Godišnjak Udruženja BATHINVS
Godina V/Broj 5

SARAJEVO, 2021.

SADRŽAJ / CONTENTS

PREDGOVOR / FOREWORD	7
----------------------------	---

NAUČNI, PREGLEDNI I STRUČNI RADOVI / ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS, REVIEW ARTICLES AND PROFESSIONAL PAPERS

Adnan Kaljanac – <i>THE LEGEND OF CADMUS – The foundation of the city of Butoa and the possible origin of the name Illyrians / Legenda o Kadmu – Osnivanje grada Butoa i moguće porijeklo imena Iliri</i>	17
Dijana Beljan – <i>Doprinos interpretacijama mikenskih pločica: PY Eb 297 i PY Ep 704.5–6 / A Contribution to the Interpretation of Mycenaean Tablets PY Eb 297 i PY Ep 704.5–6</i>	63
Drago Župarić – <i>Tajna sudbine i svemoćni Jupiter u Eneidi / The Secret of Destiny and the Almighty Jupiter in the Eneid</i>	81
Seada Brkan – <i>Retorička moć uvjeravanja u Ciceronovom govoru Pro Milone (Za Milona) / Persuasive Rhetoric in Cicero's Speech Pro Milone</i>	99
Vjeran Brezak – <i>Cezarov javni lik prema spisima iz njegova korpusa / Caesar's Public Image According to Corpus Caesarianum</i>	117
Dženana Kahrman – <i>Hrvatska historiografija o Velikom ilirskom ustanku / Croatian Historiography on the Great Illyrian Uprising</i>	149
Almir Marić – <i>Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini / Traces of Roman Temples in Bosnia and Herzegovina</i>	171
Jesenko Hadžihasanović – <i>Rimske kovanice iz depoa Muzeja Sarajeva sa lokaliteta Aquae S / Roman Coins from the Museum of Sarajevo depot from site of Aquae S</i>	193
Fadil Hadžiabdić – <i>Odnos "centra" i "periferije" na primjeru provincije Dalmacije od 454. do 480. godine / Relations between "center" and "periphery" in the case of province Dalmatia from AD 454 to 480</i>	217

PRIKAZI / REVIEWS

Amila Kurtović – Prikaz knjige: Adnan Busuladžić, <i>Sjaj antičkih Grka. Keramičke posude, slikane vaze, skulpture, oružje, nakit, staklo, numizmatika iz muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2020, 561 str.</i>	233
Edin Veletovac – Prikaz knjige: Luka Boršić, Danijel Džino and Irena Radić Rossi, <i>Liburnians and Illyrian Lembs: Iron Age Ships of the Eastern Adriatic</i> , Archaeopress Publishing LTD, Oxford, 2021, 211 str.	237

Ivona Drlječan – Prikaz knjige: Pauline Allen & Bronwen Neil, <i>Crisis Management in Late Antiquity (410-590 CE). A survey of the Evidence from Episcopal Letters</i> , Brill, Leiden, 2013, 284 str.	241
Elmedin Salihagić – Prikaz knjige: Alan Cameron, <i>The Last Pagans of Rome</i> , Oxford University Press, Oxford, 2011, 878 str.	245
Edin Huseinović – Prikaz knjige: Dragana Grbić, <i>Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I-III vek)</i> , Balkanološki institut SANU, Beograd, 2014, 389 str.	249
Vedrana Šimić – Prikaz knjige: Marin Zaninović, <i>Ilirski ratovi</i> , Zagreb: Školska knjiga, 2015, 495 str.	253
UPUTSTVA AUTORIMA	257
AUTHOR GUIDELINES	263
UPUTSTVA RECENZENTIMA	269
REVIEWER GUIDELINES	271
AUTORI OBJAVLJENIH RADOVA	273

PREDGOVOR

Poštovani,

u vašim rukama se nalazi peti broj Godišnjaka *Acta Illyrica*, što za Udruženje "BATHINVS" svakako predstavlja svojevrsni jubilej. Kao i proteklih godina, nastojali smo da ponovo podignemo ljestvicu kvalitete u odnosu na prethodni broj, a smatramo da smo u tome i uspjeli. Ono što je jednako važno naglasiti je to da smo kao i do sada nastavili sa uspješnom promocijom najstarijeg kulturno-historijskog naslijeđa naše šire regije. Iako tekuća 2021. godina nije bila teška kao prethodna, u uslovima globalne pandemije rad Udruženja je bio umnogome usmjeren na korištenje online platformi. Ipak, i u takvim uslovima članovi Udruženja "BATHINVS" su uspjeli organizovati kvalitetne naučne događaje koji su zahvaljujući mogućnostima koje pruža virtualni prostor bili pristupačni široj zainteresiranoj populaciji.

Posljednji mjesec 2020. godine Udruženje "BATHINVS" je provelo u radnom tonu, organizujući međunarodnu naučnu videokonferenciju pod nazivom "Pitanje identiteta u Iliriku: određivanje i samoodređivanje". Na konferenciji je učestvovalo šest uglednih stručnjaka koji se bave izučavanjem antičke i prahistorijske historije i arheologije: dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić (Hrvatsko katoličko sveučilište u Zagrebu, Hrvatska), dr. sc. Danijel Džino (Macquarie University, Australija), dr. sc. Salmedin Mesihović (Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina), dr. sc. Vladimir Mihajlović (Univerzitet u Novom Sadu, Srbija), dr. sc. Marko A. Janković (Univerzitet u Beogradu, Srbija) i dr. sc. Adnan Kaljanac (Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina), dok je moderatorica u diskusiji bila dr. sc. Amra Šaćić Beća (Univerzitet u Sarajevu, Bosna i Hercegovina). Akcenat učesnika konferencije bio je na problematici identiteta indigenih zajednica jugoistočne Evrope koje narativni izvori prepoznaju pod generičkim imenom Iliri ili Panonini. Kroz različite metodološke pristupe učesnici su se osvrnuli na pogrešno tumačenje određenih činjenica u kontekstu identiteta u prahistoriji i klasičnom dobu u savremenoj historiografiji. Koordinator ovog događaja bili su najmlađi članovi našeg Udruženja, Fadil Hadžić i Dženana Kahrman.

U januaru 2021. godine Udruženje je u sklopu svojih redovnih aktivnosti organizovalo promociju četvrtog broja časopisa *Acta Illyrica*. Događaj je zbog već dobro poznatih razloga organizovan putem online platformi. Promocija je bila organizovana u saradnji sa Centrom za historijska istraživanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Promotori ovog četvrtog broja časopisa bili su: doc. dr. sc. Martina Blečić Kavur (Fakultet za humanističke studije, Univerza na Primorskom, Slovenija), doc. dr. Dejan Gazivoda (Centar za konzervaciju i arheologiju Crne Gore, Crna Gora) i dr. sc. Ivan Radman-Livaja (Arheološki muzej u Zagrebu, Hrvatska). Moderatorica promocije bila je viša asistentica Minela Radušić, MA sa Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u

Sarajevu. O časopisu su također govorili i doc. dr. sc. Amir Duranović, voditelj Centra za historijska istraživanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu, te dr. sc. Edin Veletovac, kao glavni i odgovorni urednik. Na kraju promocije, uručene su nagrade za najbolje radove studentima koji su učestvovali u sada već tradicionalnom nagradnom konkursu "Prof. dr. Esad Pašalić", a prisutnima su se obratile kćerke uvaženog profesora, akademkinja Adila Pašalić Kreso i prof. Jasmina Pašalić.

Ovogodišnji peti ciklus javnih predavanja, Udruženje "BATHINVS" je u saradnji sa Centrom za historijska istraživanja Filozofskog fakulteta u Sarajevu i uvaženim kolegama dr. sc. Urošem Matićem (Institut za arheologiju Austrijske akademije nauka i umjetnosti) i doc. dr. sc. Sinišom Bilićem-Dujmušićem (Odjel za povijest Hrvatskog katoličkog sveučilišta u Zagrebu) organizovalo dva predavanja putem online platforme. Prvo predavanje održano je 1. 6. 2021. godine na temu "Prvi međuperiod u starom Egiptu: Mračno doba za Egipćane ili mračno doba za egiptologiju?", o čemu je govorio jedan od najboljih mladih evropskih egiptologa, dr. sc. Uroš Matić. Drugo predavanje je održano 3. 6. 2021. godine na temu "Konkretizacija podataka iz antičkih izvora". O ovoj izuzetno zanimljivoj temi iscrpno i vrlo interesantno predavanje je održao doc. dr. sc. Siniša Bilić-Dujmušić. Moderatorica oba predavanja bila je doc. dr. sc. Amra Šaćić Beća sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Koordinatori projekta bili su dr. sc. Dženan Brigić, Fadil Hadžiabdić, MA, dr. sc. Edin Veletovac i Dženana Kahrman, MA. Predavanja su izazvala veliku pažnju ne samo stručne javnosti i studenata, već i ovdašnjih *mainstream* medija, a izražena je obostrana želja da se nakon stabilizacije pandemije slično predavanje cijenjenog naučnika, naredni put održi uživo u Sarajevu.

U saradnji sa Vijećem kongresa bošnjačkih intelektualaca, Udruženje "BATHINVS" je 23. 9. 2021. organizovalo javnu tribinu pod nazivom "Prostor Bosne pod rimskom vlašću". Uvodničari na tribini bili su prof. dr. Salmedin Mesihović i mr. sc. Amela Veleđar. Glavni cilj predavanja je bio da se poveća svijest o značaju antičke historije na prostoru koji danas obuhvata država Bosna i Hercegovine.

U 2021. godini, Udruženje je bilo izdavač za djelo pod nazivom "Iliri: Postanci", čiji je autor univerzitetski profesor Salmedin Mesihović. Djelo se sastoji od osam poglavlja u kojima autor obrađuje problematiku porijekla Ilira iz više uglova. Glavni i odgovorni urednik publikacije je dr. sc. Dženan Brigić, dok su tekst recenzirali prof. dr. Gligor Samardžić i doc. dr. Mersiha Imamović. Predgovor knjige je napisala doc. dr. sc. Amra Šaćić Beća, a za tehničku realizaciju projekta bila je zadužena magistrica Dženana Kahrman.

Ove 2021. godine Udruženje "BATHINVS" je uspjelo realizirati još jedan u nizu naučno-istraživačkih projekata, a koji je za glavni cilj imao predstavljanje rimske kulturne baštine na prostoru Kantona Sarajevo. U pitanju je projekat pod nazivom "Tekovine rimske kulture na prostoru sarajevske regije". Voditelj cjelokupnog projekta bio je potpisnik ovog teksta, koji je realiziran u više faza:

- Prikupljanje naučnog materijala prilikom posjete muzejima, arheoloških lokaliteta, te uvida u naučnu literaturu.
- Istraživanje privatnih arhiva arheologa i historičara s ciljem dolaska do novih saznanja o najstarijem kulturno-historijskom naslijeđu sarajevske regije, kao i dokumentovanje materijala od kulturnog značaja.
- Organizovanje online konferencije na temu "Tekovine rimske kulture na prostoru sarajevske regije".
- Medijska i digitalna promocija rimske baštine Sarajeva.
- Publiciranje referentnog naučnog rada u kome će biti predstavljen dio rimske kulture sa prostora današnjeg Sarajeva.

Jedan od krajnjih ciljeva ovog projekta jeste i promocija antičkog naslijeđa Sarajeva i njegove okoline u vidu izdavanja naučnog časopisa *Acta Illyrica*, gdje se kroz pojedine naučne radove, koji obrađuju tematiku iz lokalne historije, dodatno radi na afirmaciji kulturno-historijskog naslijeđa ovog podneblja.

Tokom i ove 2021. godine Udruženje "BATHINVS" je nastavilo saradnju sa porodicom uvaženog profesora Esada Pašalića, te objavilo treći javni poziv za nagradni fond koji nosi profesorovo ime u njegovu čast. Kao i uvijek, glavni cilj ovog javnog poziva je podstaći rad studenata koji se zanimaju za proučavanje antičke historije i arheologije, te kulturno-historijskog naslijeđa iz tog perioda. Zainteresovani studenti da bi konkurisali na ovom pozivu, trebali su uraditi prikaz jedne od dvadeset ponuđenih publikacija u skladu sa pravilima objavljenim na web stranici Udruženja "BATHINVS". Nagradni fond je kao i ranije bio 1.000 KM, i to raspoređen na sljedeći način:

1. mjesto – 500 konvertibilnih maraka
2. mjesto – 300 konvertibilnih maraka
3. mjesto – 200 konvertibilnih maraka

Javni poziv je raspisan 14. 7. 2021. godine, a pravo učešća su imali studenti II ciklusa studija historije i arheologije, te studenti III ciklusa doktorskog studija arheologije i antičke historije. Studenti II ciklusa su imali pravo učešća ukoliko studiraju na univerzitetima u Bosni i Hercegovini, dok su doktoranti mogli aplicirati čak i ukoliko studiraju u inostranstvu. Javni poziv je bio objavljen na web stranici Udruženja "BATHINVS" (www.bathinvs.com). Stručnu komisiju, koja je imala zadatak ocijeniti pristigle radove, činili su: prof. dr. Adnan Busuladžić (predsjednik komisije; nositelj kolegija iz antičke arheologije na Katedri za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, te voditelj Odsjeka za antičku arheologiju Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini), doc. dr. Almir Marić (član; nositelj kolegija iz oblasti historije Starog vijeka na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta "Džemal Bijedić" u Mostaru), te dr. sc. Feđa Milivojević (član; Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci).

Nakon isteka roka za predaju radova, stručna komisija je pristupila ocjenjivanju istih, te odlučila da kandidati budu rangirani na sljedeći način:

1. mjesto: **Ivona Drljepan** (studentica drugog ciklusa studija na Odsjeku za historiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu). Piše magistarsku tezu pod radnim naslovom "Bosna u korespondenciji Rimske kurije (1180–1248): principi komunikacije". Ivona Drljepan je konkurisala za nagradu "Prof. dr. Esad Pašalić" sa prikazom knjige "Crisis Management in Late Antiquity (410–590 CE): A Survey of the Evidence from Episcopal Letters", autora Pauline Allen i Bronwen Neil. Nagradni fond za prvo mjesto: 500 KM.
2. mjesto: **Elmedin Salihagić** (student drugog ciklusa studija na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu). Magistarska teza još uvijek nije odabrana. Elmedin Salihagić je za nagradu "Prof. dr. Esad Pašalić" konkurisao sa prikazom knjige "The Last Pagan of Rome", autora Alan Cameron. Nagradni fond za drugo mjesto: 300 KM.
3. mjesto¹: **Vedrana Šimić** (studentica drugog ciklusa studija na Odsjeku za historiju, Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu). Piše magistarsku tezu pod radnim naslovom "Hrvatski narodni preporod u Bosni i Hercegovini; od odjeka do institucionalizacije". Vedrana Šimić je konkurisala za nagradu "Prof. dr. Esad Pašalić" sa prikazom knjige "Ilirski ratovi", autora Marina Zaninovića.
4. mjesto: **Edin Huseinović** (student drugog ciklusa studija na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu). Piše magistarsku tezu pod radnim naslovom "Utjecaj žena u sukobima optimata i populara". Edin Huseinović je za nagradu "Prof. dr. Esad Pašalić" konkurisao sa prikazom knjige "Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)", autorice Dragane Grbić.

Pored novčanih nagrada, autori će kao dodatni stimulans za uloženi trud imati i u objavljivanju njihovih radova u ovom broju časopisa u sekciji *Prikazi*, s iskrenom nadom da njihov angažman neće završiti na jednom radu.

Peti broj koji se nalazi u vašim rukama, sastoji se od ukupno devet naučnoistraživačkih radova, a osim toga jednu sekciju čine i prikazi naučnih djela gdje je objavljeno šest radova, od čega su četiri studentska rada koji su osvojili nagrade na ovogodišnjem javnom konkursu "Prof. dr. Esad Pašalić". Autorski radovi, koji nisu dobili pozitivnu recenziju,

¹ Napomena: Stručna komisija je na elektronskoj sjednici zaključenoj 6. 10. 2021. godine jednoglasno donijela odluku da nagrada za treće mjesto bude dodijeljena za dva pristigla rada, što znači da kandidati koji su osvojili treće mjesto dijele predviđeni nagradni fond.

nisu publicirani. Urednički i redakcioni odbori kao i do sada nisu ulazili u procjenu kvalitete pristiglih radova, već su taj nezahvalni posao u potpunosti prepustili recenzentskom timu uglednih stručnjaka. Uputstva na temelju kojih je recenzentski odbor ocjenjivao i rangirao pristigle radove nalaze se na web stranici Udruženja "BATHINVS", a također se mogu pronaći i kao dodatak ovog broja časopisa. Veliko nam je zadovoljstvo ovdje iskazati da se čak tri od devet ukupno objavljenih radova u ovom broju odnose na probleme iz klasične filologije. Dva rada obrađuju teme koje se odnose na historiografske probleme proučavanja rimske historije (jedan obrađuje događaje iz ranog Principata, a drugi iz kasne antike). Dva rada se također bave temama iz rimske historije, gdje jedan autor obrađuje problem iz opšte rimske historije (period Kasne Republike), dok se drugi bavi provincijalnom historijom na prostoru provincije Dalmacije. Pored toga, u ovom broju nalazi se i jedan članak iz antičke arheologije, preciznije numizmatike. Posljednji rad koji ćemo ovdje navesti je ujedno i najobimniji, a tiče se osnivanja grada Buthoe (Budve), a autor također analizira i porijeklo imena Iliri, kojim je ukupno označen veliki broj zajednica koje su živjele sjeverno od granica antičke Grčke. Od devet radova objavljenih radova, njih sedam je ocijenjeno kao izvorni naučni/znanstveni rad, dok su dva članka dobila kategorizaciju stručnih radova.

Kada je u pitanju Redakcioni odbor petog broja časopisa, kao i uvijek do sada moramo naglasiti ponos koji osjećamo ako imamo u vidu imena stručnjaka koje smo uspjeli okupiti, a koji zaista spadaju među najveće autoritete unutar svojih stručnih oblasti djelovanja. Pored stručnjaka iz Bosne i Hercegovine, Redakcioni odbor ovog broja čine i stručnjaci koji dolaze iz Hrvatske, Srbije, Crne Gore, Slovenije, Italije i Austrije. Ovdje se nalaze naučnici koji se bave različitim periodima i oblastima u okviru antičke historije, prahistorijske i antičke arheologije, te klasične filologije. Redakciju ovog petog broja časopisa čine: Enver Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Milan Lovenjak (Filozofski fakultet Univerziteta u Ljubljani / Faculty of Arts, University of Ljubljana); Marcel Burić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb); Branka Migotti (Zagreb, Hrvatska / Zagreb, Croatia); Salmedin Mesihović (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Ivan Basić (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split); Olga Pelcer-Vučajić (Institut za istoriju Univerziteta Crne Gore / Historical institute of the University of Montenegro); Siniša Bilić-Dujmušić (Hrvatsko katoličko Sveučilište u Zagrebu / Catholic University of Croatia); Drago Župarić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Bego Omerčević (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla); Ivan Radman Livaja (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); Marko A. Janković (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade); Dejan Gazivoda (Centar za konzervaciju i

arheologiju Crne Gore / Center for Conservation and Archaeology of Montenegro); Lucijana Šešelj (Filozofski fakultet u Sveučilišta u Rijeci / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Rijeka); Diana Sergeeva Dobrega (Odsjek za kulturu i civilizaciju Univerziteta u Veroni / Department of Cultures and Civilizations, University of Verona); Uroš Matić (Institut za arheologiju Austrijske akademije nauka i umjetnosti / Österreichische Archäologische Institut Österreichischen Akademie der Wissenschaften).

Recenzentski odbor petog broja časopisa *Acta Illyrica* čine: Adnan Busuladžić (Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu / Faculty of Philosophy, University of Sarajevo); Slaviša Perić (Arheološki institut, Beograd / Institute of Archaeology, Belgrade); Jacqueline Balen (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); Danijel Džino (Odsjek za historiju i arheologiju, Macquarie University / Department of History and Archaeology, Macquarie University); Margarita Buzalkovska-Aleksova (Institut za klasične studije Univerziteta Sv. Ćiril i Metodije / Institute of Classical Studies at University of Ss Cyril and Methodius); Aleksandra Smirnov-Brkić (Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu / Faculty of Philosophy, University of Novi Sad); Zorica Kuzmanović (Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu / Faculty of Philosophy, University of Belgrade); Tomislav Bilić (Arheološki muzej u Zagrebu / Archaeological Museum in Zagreb); Alka Domić Kunić (Odsjek za arheologiju, Hrvatska akademija znanosti i umjetnost / Department of Archeology, Croatian Academy of Sciences and Arts); Branko Kirigin (Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu / Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Split). Također, koristimo se prilikom da se za pojedinačne recenzije zahvalimo sljedećim profesorima: Sanji Ljubišić (Filozofski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci / Faculty of Philosophy, University of Banja Luka); Marioli Šarić (Odjel za klasičnu filologiju, Sveučilište u Zadru / Department of Croatian Studies / University of Zadar); Gligoru Samarđžiću (Filozofski fakultet Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici / University of Priština – Faculty of Philosophy, Kosovska Mitrovica); Mersihi Imamović (Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli / Faculty of Philosophy, University of Tuzla) i Almiru Mariću (Fakultet humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru / Faculty of Humanities, “Džemal Bijedić” University of Mostar).

Glavni i odgovorni urednik u ovom broju, kao i u prethodna dva, je dr.sc. Edin Veletovac. Od petog broja uredništvo je prošireno imenovanjem izvršnog urednika čiji je zadatak komunikacija s autorima i recenzentima kao i obavljanje tehničkih poslova vezanih uz izdavanje časopisa. Za izvršnu urednicu imenovana je doc. dr. sc. Amra Šaćić Beća sa Katedre za stari vijek, Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Također u saradnji sa drugim članovima uredništva izvršna urednica učestvovat će u svim aktivnostima uredništva s imperativom povećanja vidljivosti časopisa (digitalizacija članaka, uključivanje u online baze podataka, uređivanje web stranice i sl.). Novi sekretar redakcije časopisa *Acta Illyrica* je magistrica Dženana Kahrman (Historijski muzej Bosne i Hercegovine).

Želimo kao i do sada naglasiti da je Godišnjak *Acta Illyrica* indeksiran i arhiviran u američkoj bazi podataka Complementary Index – EBSCO Host, koja se smatra jednom od najpotpunijih baza kada su u pitanju stručni časopisi iz oblasti humanističkih i društvenih nauka. U navedenoj bazi je indeksirano preko 3.7 milijardi publikacija vodećih svjetskih izdavača. Na ovaj način *Acta Illyrica* je dostupna za preko 14.000 naučnih i obrazovnih institucija širom svijeta. Pored toga, *Acta Illyrica* je indeksirana i u CEEOL bazi podataka, koja predstavlja vodeću bibliotekarsku bazu akademskih časopisa i knjiga, specijaliziranu za prostor centralne i jugoistočne Evrope. Na kraju, *Acta Illyrica* je indeksirana i u bazi podataka ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources). Ono što posebno treba podvući jeste da časopis *Acta Illyrica* od četvrtog broja izlazi i u on-line izdanju (ISSN 2744-1318) i dostupan je široj naučnoj zajednici putem platforme Open Journal Systems. Link za elektronsko izdanje časopisa jeste <https://bathinvs.com/ejournal/index.php/acta>. Stranica je urađena tako da zadovoljava sve metodološke parametre koje traže referentne, citatne baze najvišeg ranga. Izdavač časopisa, Udruženje “BATHINVS” je od 2021. godine član Crossref, odnosno službene Agencije za registraciju identifikatora digitalnih objekata Međunarodne DOI fondacije. Crossref je dio Publishers International Linking Association Inc., a pokrenut je početkom 2000. godine kao zajednički napor izdavača da omogući trajno povezivanje citata među izdavačima u mrežnim akademskim časopisima. Zahvaljujući pristupu Crossref (posredno preko NUB BiH) svi izvorno naučni, pregledni i stručni radovi, koji su objavljeni ili će biti objavljeni u našem časopisu, imaju DOI oznaku (digitalni identifikator objekta), što je je trajna poveznica na potpuni digitalni objekt ili na podatak o njemu. Kako bi se povećala vidljivost i naučna kompetentnost časopisa, uredništvo je u saradnji sa redakcijom izvršilo temeljne izmjene za dosadašnji korišteni template. U saradnji sa regionalnim stručnjacima, koji djeluju u redakcijama časopisima indeksiranim u citatnim bazama Web of Science i Scopus, definisana su nova Uputstva autorima sa ciljem da časopis u skoroj budućnosti zadovolji tražene kriterije spomenutih citatnih baza.

Na kraju, Udruženje “BATHINVS”, kao i u svakom broju do sada, želi izraziti veliku zahvalnost svim članovima redakcije i recenzentskog odbora, koji su izdvojili svoje dragocjeno vrijeme i posvetili ga radu na poboljšanju *Acta Illyrice*. Iako je činjenica da je *Acta Illyrica* već davno prevazišla granice svoje matične države, svake godine dobijamo podršku iz novih zemalja, pa stoga možemo reći da je ovo zajednički projekat koji je prepoznat ne samo od zemalja jugoistočne Evrope, već i šire (Italija, Austrija i Australija). To pokazuju svi relevantni parametri od članova redakcije, preko recenzentskog tima, pa sve do samih autora.

U konačnici, želimo izraziti zahvalnost za stručnu pomoć Elviri Poljak Bajramović, bibliotekarki Odsjeka za historiju i Odsjeka za pedagogiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, bez čijeg doprinosa, nijedan rad ne bi imao bibliotekarsku kvalifikaciju. Također, zahvaljujemo mr. sc. Nadini Grebović-Lendo, šefici Biblioteke Filozofskog fakulteta

Univerziteta u Sarajevu i Vahidu Piraliću, bibliotekaru Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, na nesebičnoj pomoći i savjetima kojima su pomogli da se unaprijedi kvaliteta ove publikacije. Pored toga, zahvalnost dugujemo i Samri Čebirić-Biberović, MA, koja se pobrinula za prijevod tekstova na engleski jezik, te dipl. Amri Mekić koja je još jednom uradila besprijekoran posao kada je tehnička priprema časopisa u pitanju, kao i vizuelni izgled naslovnice. Za lekturu i korekturu teksta i u ovom broju odgovorna je magistrica Aida Hasović, kojoj se također srdačno zahvaljujemo.

Zahvalnice dugujemo i Ministarstvu kulture i sporta Kantona Sarajevo, Federalnom ministarstvu obrazovanja i nauke, te Fondaciji za izdavaštvo koji su finansijski potpomogli štampanje petog broja časopisa *Acta Illyrica*.

Na kraju, zahvaljujemo se svim bliskim prijateljima, mentorima i saradnicima, bez čije svesrdne pomoći ni ovaj broj časopisa ne bi ugledao svjetlo dana.

Glavni i odgovorni urednik
Edin Veletovac

**NAUČNI, PREGLEDNI I STRUČNI RADOVI /
ORIGINAL SCIENTIFIC PAPERS, REVIEW
ARTICLES AND PROFESSIONAL PAPERS**

THE LEGEND OF CADMUS – The foundation of the city of *Butoa* and the possible origin of the name Illyrians

Apstrakt: Tokom stoljetnog razvoja arheološke znanosti na prostoru jugoistočne Evrope se kao jedno od dominantnih pitanja kontinuirano nametala problematika porijekla zajednica koje su raniji istraživači prepoznavali kao homogenu etničku komponentu nazivanu Iliri. Problem njihovog porijekla je promatran kroz različite interpretacije etnogenetskih procesa čime su brojni istraživači pokušavali kreirati različite razvojne etape formiranja zajednica koje su nazivali ilirskim imenom. Kombiniranjem novijih razumijevanja koncepta mitova i legendi u nekadašnjim zajednicama, pisanih podataka koji svjedoče o živom sjećanju na te mitove tokom protekla dva stoljeća, kao i arheoloških i historijskih podataka se nameće povezanost i kompleksna složenost najstarijih mitova i legendi, poput legende o Kadmu i Harmoniji, a koji ukazuju na porijeklo cjelokupnog pojma Ilira kao geografskog i religijskog koncepta u potpunosti dihotomnog u odnosu na, čini se, pogrešna tumačenja o širokom etničkom kompleksu prahistorijskog Balkana.

Ključne riječi: Kadmo, Harmonia, Butoa, Iliri, Mikenjani, prahistorija, trgovački putevi, legende, etnicitet

Abstract: During one hundred years of the development of archaeology in southeast Europe, one of the dominant issues was the origin of communities that were recognized by former researchers as a homogenous component named the Illyrians. The issue of their origin was observed through different interpretations of ethnogenetic processes which numerous researchers tried to use to create different developmental phases of creating communities named after the Illyrians. By combining the most recent interpretations of concepts of myths and legends of the past communities, written data containing live memories of these myths during the past two centuries, as well as archaeological and historical data, the relationship and complexities of the oldest myths and legends, such as the one of Cadmus and Harmonia, are reimposed as they suggest the origin of the entire term of the Illyrians as a geographic and religious concept entirely dichotomous compared to, seemingly, misinterpretations of the wider ethnic context of the prehistoric Balkans.

Keywords: Cadmus, Harmonia, Butoa, Illyrians, Mycenaeans, Prehistory, Trading routes, Legends, Ethnicity

The matters of history, origin, and development in the territory of the Western Balkans and elsewhere have been present ever since the prehistoric times when we can also date the earliest testimonies of classical authors who, in their own distinctive way, through numerous myths, strived for understanding and yet unattainable knowledge of the development of origin and identity of communities inhabiting this territory during the scientifically established historic periods. Just like to the development of modern science, this matter experienced an exponential progression and, at a certain moment of the history of science in this territory, it occupied one of the most important matters of archaeology and historiography of the 20th century.¹

Beginning from the time of the Illyrian movement and Ljudevit Gaj, when the approach to this matter was focused on the idea of providing evidence for the indigenous origin of the Western Balkan peoples, the interest of scholars has not decreased in intensity until modern times. Thus J. G. v. Hahn wrote back in 1853 on the origin of the Illyrian name and its earliest form “Ἰλλυριοί, Hilurii, and Hiluricus”.² In his book *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection, August and September 1875*, Arthur Evans wrote multiple overviews on the associations with the Greek world.³ The first issue of the Herald of the National Museum of Bosnia and Herzegovina (*Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*) in 1889 and the paper titled *О значењу имена “Босна”* have not left out this matter, in which the author Lajos Thallóczy reflected on the writings of classical authors regarding the “Illyrian” peoples.⁴ In the same issue of the Herald, Ćiro Truhelka concluded his paper *Gromile na Glasincu*⁵ with the following words: “*Nema sumnje da je ta umjetnost iz Grčke prešla ostalim balkanskim narodima, a uzme li se u obzir da se grčka kultura baš na Balkanu sporo širila, to možemo po tome suditi da glasinačke gromile nijesu davno prije našeg doba nastale*”,⁶ alluding that the former communities in this territory are young by date and that they had established contacts with the Greek world. The interest of the first explorers did not lose its intensity during the later period when these matters were made topics of papers of authors, citing only some of them, such as G. Novak, P. Lisičar, D. Rendić-Miočević, R. Katičića, B. Govedarica, M. Parović-Pešikan, M. Šašel Kos, and numerous others. From classical philologists to archaeologists, numerous authors reflected on the words of classical authors and prehistoric myths and legends on the arrival of Greek heroes at the coast of the Adriatic Sea by observing, or at least trying to observe, the earliest history through the eyes of the ancient Greeks. Following Nietzsche’s idea that a modern man cannot find a *way out of a millennium-old*

¹ This text is a result of a multi-year research and parts of it were presented on the scientific conference “Dani antičke Budve” in Budva in 2018.

² Hahn 1853, 231.

³ Evans 1877.

⁴ Thallóczy 1889, 7.

⁵ Truhelka 1889, 35.

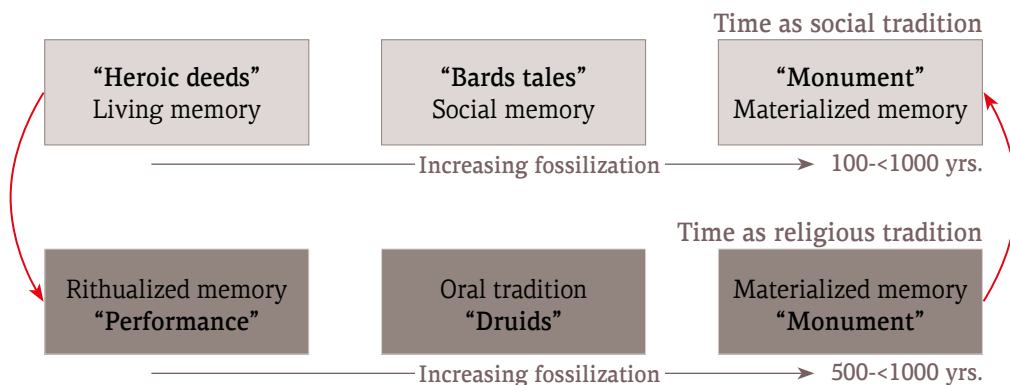
⁶ Ibid, 35

labyrinth, the aspiration of explorers became irreversibly focused on understanding the time of mythical events in the eyes of an ancient man and his words. Unfortunately, the enigma remains unsolved and it is difficult to assume that the absolute solution to this problem will be found in the near future even though it is almost impossible to single out a 20th-century author from the Western Balkans who has not addressed the issue of genesis and the relationship with the Aegean civilization throughout their career.

By approaching the problem through the paradigm of a cultural and historic approach, scholars have achieved a certain consensus by defining the period of the end of the Bronze Age and the earliest Iron Age as *terminus post quem* of forming the identity of Western Balkan communities. It seems that one of the fundamental reasons why archaeologists from the second half of the 20th century made such a chronological formula is the fact that the Iron Age produced documents containing the oldest mention of the communities in the territory of former eastern Adriatic coast, familiar to ancient Greek sailors who sailed there during the Archaic Period and Classical Greek Period, but also earlier, searching for places of future *emporía* and *apoikia*. Although anticipated by earlier authors, the moment of the first mention, or the earliest preserved mention today, in theory does not represent the moment when communities were actually formed, and we can assume that the local identities had existed much earlier dependent on geographical, communication, linguistic, and other conditions. This raises some fundamental methodological questions, particularly the problem of the relationship between mythological traditions and actual events, mechanisms for verifying them, and realistic grounds for including the usage of written words of classical authors in combination with empirically defined disciplines such as archaeology. We should note the fact that despite the so-called empiricism of archaeology, cultural and identity determinants of archaeology itself showed just as much weakness focusing exclusively on “interpretations” by artificially creating terms such as “archaeological cultures”, “individual cults”, or the so-called “princes” whose titles within a collective are exclusively from the pens of the archaeologists themselves. At the same time, it is undeniable that modern science and modern man perceive space and spatial distributions entirely differently from classical man. This is precisely where the truth lies that, unlike modern archaeologists and graphical depictions, the ancient Greeks used to define and present spatial characteristics by using written media and spoken words.⁷ Unlike graphical perception, the written and spoken words could be manifested in beliefs and myths that were comprehensible only to people living at that point of time. In the spirit of the aforementioned hypothesis, we are faced with an issue of the relationship between mythology and reality whereby one of the central problems is a continual mythological representation of heroes who were allegedly founders and conquerors, ancestors, demigods, gods. Opinions are extremely divided over the interpretation of the mythological past, and certain authors, such as

⁷ Babić 2007, 73-89.

J. G. Frazer, believe that a myth is a product of human imagination entirely disassociated from reality. On the other hand, he believes legends to be reminiscences of actual events, heroes, and occur at actual historical sites.⁸ Furthermore, by observing memories as a long-term process starting from the works represented as heroic to the materialization of memories, Kristiansen points out two types of fossilization and materialization of memories: social and religious tradition.⁹ At the same time, he believes that the process from actual characters and events to materialized memory would occur in a different developmental period from 100 to 1000 years.¹⁰

III. 1. The process of fossilization of memories through time by Kristiansen
(Author: A. Kaljanac)

Starting from the assumption that the materialization of memories in the form that is comprehensible to younger generations is a long-term process, the question arises to what extent it is recognizable to modern researchers. Following the time range proposed by Kristiansen, the hero from Sidon – Cadmus – should have attained the status of a legend about one thousand years after his lifetime. For now, judging from the archaeological findings such as the amphora from Euboe dated to 560 – 550 BC, much earlier than Herodotus¹¹ and according to the data from the Parian Marble¹² or the intriguing appearance of the work of Sophocles *Oedipus Tyrannus* (Οἰδίπους Τύραννος) Herodotus's *History* appears almost simultaneously, we can conclude that there were older data that can be dated to the Iron Ages, that preceded to the origin of Herodotus's *History*. Therefore, we can assume that the Bronze Age is the initial point of observation when certain events took place that materialized in writing and probably in art one millennium later. The fundamental question as the basis of this premise is whether it was possible, in the

⁸ For more see: Frazer 2002.

⁹ Kristiansen 2008, 41-50.

¹⁰ Kristiansen 2008, 48.

¹¹ <https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010268302> [last checked 2021-5-28]

¹² See below in text.

period of human history that preceded the modern way of recording and transferring knowledge about it, to actually maintain a realistic memory of a certain person?

III. 2. A depiction of Cadmus killing a snake – dating to the period of around 560 to 550 BC
(<https://collections.louvre.fr/en/ark:/53355/cl010268302> [last checked 2021-5-28])

First of all, we need to weigh out the amount of available knowledge as well as its comprehensibility to the wider community, more precisely whether there were adequate mechanisms of transferring the necessary information. For this reason, information transferred from local and foreign authors are deemed fascinating information and examples. The 11th issue of the journal named *Bosanski Vjestnik* (Bosnian Herald), established by Ignjat Sopron in 1866, published a series of interesting data regarding the life of hero Cadmus. The text notes the following:

«Од старог Дубровника води друм кроз каналску долину, која је прилично плодовита, па онда кроз турску област Суторину у Каstellново на Которском каналу. Овај друм пружа се од Дубровника неколико простора поред обале брeнског залива, која је овдје ниска и има једну пећину, која се зове Ескулапова... Тако се прича, да је у њој у прастара времена Ескулап, бог видарства становао... После је краљ Кадм, основатељ вароши Тебе, кад је ову због несреће своје дјеце или ко што други веле, за то оставити морао, што

није хтјео Бакха као Бога поштовати, овдје се доселио и код Енхелеа, који су овдје становали, прибјежиште нашао, па с помоћу ових Илире побједио. Па је у тој пећини, прича се даље, исти краљ Кадм, у једној грдно великој шкољки бању начинио и купао се. У сусједству те пећине звало се једно брдо код старих Мона Кадеј.....”¹³

Similarly, Arthur Evans presents the information regarding the memory of the legend of Cadmus, nine years after the publication in *Bosanski Vjestnik*, describing the beliefs and traditions associated with the belief and veneration of serpents among the residents of Cavtat and Konavle even in 1875 when they showed “*Asclepius’s*” cave where Cadmus and Harmonia were turned into serpents.¹⁴

Looking back at the idea of Kristiansen and the process of fossilization and materialization over a period of up to one thousand years, and judging by the aforementioned and similar examples shared by numerous travel writers from the 19th century, we can say that the citizens of the eastern Adriatic coast, including present-day Montenegro, harbored a memory of ancient myths and legends and awe at the creatures and cults from these legends. Thus, the materialization of memories does not mean the end of the overall process but an end of fossilization and the establishment of a clear structure and form of a myth that becomes part of the future tradition of usage.

On the other hand, compared to classical archaeological observation and modern dissociation of archaeological science from the problem of identity, vivid memories represent an undefined space between conditionally named and artificially construed archaeological cultures as specific determinants and the question of authentic identification of past communities. Identity or *ethnos* as one of the objects of archaeological pursuit ever since the 1960s within ‘*western*’ *social scientific traditions* has been viewed as a *self-defining system* and certain communities have been defined, in ethnic terms, as self-identified or identified by others.¹⁵ It is a common belief that culture is the first and fundamental factor. Culture contains numerous spiritual and material elements and, according to the definition of S. Jones, its reflection in social and psychological phenomena of collective identity is regarded as the leader of ethnic affiliation.¹⁶ However, in its overall form, culture does not have the ability to survive over time, and going through numerous transformations, just like archaeological artifacts themselves, it gradually fragments into parts that are passed on to modern explorers as such. In line with this assumption, as well as the fact that culture cannot survive through time, there is a statement of J. M. Hall that culture, along with language and alike, despite its apparent importance, is not the defining element of identity.¹⁷ According to him and previously mentioned facts,

¹³ *Bosanski Vjestnik* 1866, 88.

¹⁴ Evans 1877, 394; Evans 1965, 305.

¹⁵ Jones 1997, 84.

¹⁶ Jones 1997, X III.; Kaljanac 2013, 45-69.

¹⁷ Hall 2002, 9.

the decisive factor can be considered elements of mythology, origin, genders, and their connection with a specific territory.¹⁸ In the spirit of this hypothesis we can observe the conclusions of L. S. Klejn who suggested that culture is *kot sistem sredstev za družbeno programiranje človeškega delovanja in vedenja, ki ga vsakemu posamezniku posreduje njegova družba*, while on the contrary, archaeological culture is *Sama v sebi je statična in ne organska... pogojno dinamični sistem*.¹⁹ Following these ideas, we can distinguish two forms of culture: general or vivid and fragmented. The first form of culture represents all of its elements from language to spirituality, whereas the latter one represents the fragments of vivid culture into two spheres. The first fragmentation sphere is the one that took place at the time the culture existed whereby it was divided into elements of material and non-material, non-material but materialized through records, religion and rituals, communication, identity and alike that, through itself, manifested different parts of a wider unit within daily lives of the community. The second sphere is defined by the process of entry of fragments, such as material remains, into time fragmentation whereby one segment of living culture, such as a ceramic product that materialized only one segment of living culture, is additionally fragmented through the flow of time until the moment of discovery. By making such observations, archaeological fragments of a cultural fragment of living culture represent a part of the wider unit in symbiosis with similar fragments of preserved texts of classical authors, myths, and legends that represent fragmented remains of fragments of a former living culture. Ultimately, by observing from a distance, the written materialization of the verbal sphere of living culture through fragmentation of author's subjectivity or temporal fragmentation and poorly preserved state of ancient texts represents an equivalent of materialized fragmentation whereby the work of a ceramist has fixed individual fragments of culture that subsequently underwent additional temporal fragmentation. Thus, as already mentioned by L. Binford, unlike historical data and author manipulation, archaeological remains are silent even when discovered,²⁰ so it seems that their interpretation is a "Sisyphean task", as well as the interpretation of thoughts and meanings of words of the author who lived several millennia before.

Although modern archeology has made a significant turning point in examining its own ideas in the past while focusing on interdisciplinarity, we get the impression that there is a selectivity in this approach, and that earlier achievements and methods, with a potential of being used in modern observations, were considerably neglected. In the first place, by establishing the previously noted fact of S. Jones that ethnic identification makes a community identify itself as different from another community or that another community identifies it as such²¹, implies determining self-perception and perception of

¹⁸ Ibid, 9.

¹⁹ Klejn 1988, 327-328.

²⁰ Binford 2002, 19-23.

²¹ Jones 1997, 84.

former communities as opposites of their perception in the eyes of modern researchers. In this regard, as a textual materialization of a verbal and intellectual segment of a living culture, myths and legends, heroes, distant lands and oceans between them, as well as how they were understood by the author who created them and wrote them down, represent a collective identification with a territory where future cities were formed, with countries and landscapes, the past where heroic ancestors lived, where they themselves will live one day, because their longevity is the proof that they were not created or remembered for individuals nor represented, often mistakenly, only heroic individuals. Their names, the names of their ancestors and founders, conceal the lives of their communities who, even long after, were proud to express their past and mythical heroes. Could this be a historic manipulation and collective construction of the past or an actual reality of self-perception for the man of that time as much as it is a mythical non-reality for the modern man?

Reflecting on the issue of self-identification and identification, one of the fundamental imposed questions is the ability of understanding and achieving a realistic knowledge of the perception of collective identities of past communities. Elements such as history, ancestors, genealogy, ancient knowledge, and traditions were, without doubt, very important for them and their collective consciousness. In the territory of the eastern Adriatic coast, the legend about legendary heroes Cadmus and Harmonia thus played an important role in the mechanism of self-identification until the times when the memories of the inhabitants of Cavtat and Konavle were described in *Bosanski Vjestnik* in 1866 or until the writings of Appendini²² and Evans. Already in 1866, these memories reached the legendary tradition on the arrival of Cadmus, the founder of Thebes in the territory of Boeotia, as well as the founder of Butoa, sometimes named Buto or Butho²³, present-day Budva, and the personality that remained a part of the long-term memory in the wider territory of the southern part of the eastern Adriatic coast. The memory and conscience of mythology of the distance past certainly had a long tradition of transformation and usage during the Middle Ages and beyond,²⁴ especially since the period until the development of archaeology, in the second half of the 19th century, largely depended on the written source material.²⁵ In this regard we need to emphasize that the past itself, its fragments, and myths that have survived until the modern times were significantly modified depending on social, political, and social circumstances,²⁶ thus implying their different interpretation, reconstruction, and usage in the period until the 19th century.

²² Appendini 1802.

²³ Given the number of different names used for present-day Budva, the term Butoa will be used hereinafter.

²⁴ Džino 2014, 2-11.

²⁵ Ibid, 10.

²⁶ Ibid, 21.

According to a legend that was recorded in its present-day form centuries after the events of the legend, Cadmus was born as a son of Sidonian king Agenor and his wife Telephassa. He spent the first part of this life in Sidon with his brothers Phoenix, Cilix, Tasus, and sister Europa who forever changed our lives. After Zeus abducted Europa, Cadmus launched a search with his brothers and, according to the instructions of the Oracle of Delphi, ultimately found a city at a resting place of a cow with a white spot on her forehead which was never put into a yoke. Unfortunately, the place chosen by a cow to be the new settlement at the very beginning propelled several unfortunate circumstances that shaped the destiny of Cadmus and his future wife Harmonia. Cadmus was forced to confront a serpent that killed his followers and killed it not knowing that it was the serpent of the god of war – Ares. With the help of soldiers who emerged from the serpent's tooth that Cadmus sowed, he erected the walls of Cadmeia, later known as Thebes, with seven doors. During his reign in Cadmeia, he married a woman chosen by the very gods, Harmonia, the daughter of god Ares and goddess Aphrodite, but nevertheless, Ares never forgave him for killing his sacred serpent. Although not a popular figure among the gods, the Sidonian hero was a victim of injustice many times during his lifetime, when Artemis killed his grandson Actaeon, and he lost his daughters Semele and Ino because of goddess Hera. Following these events, apart from numerous other misfortunes, together with Harmonia, Cadmus left Thebes and moved far north, to "Illyria" according to some, or among the Encheleans, according to others, where he and his wife ultimately ended their legendary travels and lives by turning into serpents that in the centuries to come continued to remind local inhabitants of the legends of Sidonian hero Cadmus and his wife Harmonia, the founders of Butoa.

It is difficult to determine the level of historical truth in this legend of the arrival of Cadmus from Sidon to Boeotia and the foundation of Cadmeia. Details referring to the question of the entire origin of the tradition of Cadmus and his deeds, especially the foundation of Butoa his role in this territory, and the influence on local communities, are just as equally fragmented in historical as well as archaeological problems. In keeping with this, following the tradition of these events, the origin of the tradition can be partially traced through fragmented data contained in the works of classical authors who wrote of Cadmus's passage through Greece.

On several occasions, Herodotus wrote of Cadmus and his arrival in the territory of Greece much earlier than famous Ovid's *Metamorphoses*. Describing the festivity in the honor of the god Dionysus, Herodotus wrote the following regarding the origin of this cult: *"Nor yet will I hold that the Egyptians took either this or any other custom from the Greeks. But I believe that Melampus learnt the worship of Dionysus chiefly from Cadmus of Tyre and those who came with Cadmus from Phoenice to the land now called Boeotia"*.²⁷

²⁷ Hdt.s 2.49: Οὐ μὲν οὐδὲ φήσω ὅπως Αἰγύπτιοι παρ' Ἑλλήνων ἔλαβον ἢ τοῦτο ἢ ἄλλο κού τι νόμιοι. Πυθέσθαι δέ μοι δοκείει μάλιστα Μελάμπους τὰ περὶ τὸν Διόνυσον παρὰ Κάδμου τε τοῦ Τυρίου καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἐκ Φοινίκης ἀπικομένων ἐς τὴν νῦν Βοιωτίνην καλεομένην χώραν. English translation A. D. Godley.

By mentioning the information that Cadmus arrived in the Greek territory together with a group of Phoenicians as an already well-known information, while making an overview of the Gephyraean clan in another place, Herodotus gives considerably more information regarding this fact and the appearance of Cadmus, together with the Phoenicians, in the territory of Boeotia: *“Now the Gephyraean clan, of which the slayers of Hipparchus were members, claim to have come at first from Eretria, but my own enquiry shows that they were among the Phoenicians who came with Cadmus to the country now called Boeotia. In that country the lands of Tanagra were allotted to them, and this is where they settled...These Phoenicians who came with Cadmus and of whom the Gephyraeans were a part brought with them to Hellas, among many other kinds of learning, the alphabet, which had been unknown before this, I think, to the Greeks. I have myself seen Cadmean writing in the temple of Ismenian Apollo at Thebes of Boeotia engraved on certain tripods and for the most part looking like Ionian letters”*.²⁸

The tradition that spoke of the Gephyraean clan from Herodotus's description can be found in the 19th book of Strabo's *Geography*: *“Near Orpus is a place called Graea, and also the temple of Amphiaraus, and the monument of Narcissus the Eretrian, which is called “Sigelus's”, because people pass it in silence. Some say that Graea is the same as Tanagra. The Poemendrian territory is the same as the Tanagraean; and the Tanagraeans are also called Gephyraeans. The temple of Amphiaraus was transferred hither in accordance with an oracle from the Theban Cnopia”*.²⁹ According to Herodotus, the Gephyraeans settled in Tanagra and although they were afterwards named the Tanagraeans, according to Strabo, they were known by the same name centuries after Herodotus's description and interpretation of their origin. Pausanias also notes similar information that Cadmus came to Boeotia accompanied by a large number of Phoenicians, which is why it is possible to

²⁸ Hdt.s 5.57-59: Οἱ δὲ Γεφυραῖοι, τῶν ἦσαν οἱ φονεὲς οἱ Ἰππάρχου, ὡς μὲν αὐτοὶ λέγουσι, ἐγεγόνεσαν ἐξ Ἐρετρίης τὴν ἀρχήν, ὡς δὲ ἐγὼ ἀναπυνθανόμενος εὐρίσκω, ἦσαν Φοίνικες τῶν σὺν Κάδμῳ ἀπικομένων Φοινίκων ἐς γῆν τὴν νῦν Βοιωτίνην καλεομένην, οἴκεον δὲ τῆς χώρας ταύτης ἀπολαχόντες τὴν Ταναγρικὴν μοῖραν· Ἐνθεῦτεν δέ, Καδμείων πρότερον ἐξαναστάντων ὑπ' Ἀργείων, οἱ Γεφυραῖοι οὗτοι δευτέρα ὑπὸ Βοιωτῶν ἐξαναστάντες ἐτράποντο ἐπ' Ἀβηνέων· Ἀθηναῖοι δὲ σφεας ἐπὶ ῥητοῖσι ἐδέξαντο σφέων αὐτῶν εἶναι πολιίτας, <οὐ> πολλῶν τεων καὶ οὐκ ἀξιαπνηγῆτων ἐπιτάξαντες ἔργεσθαι. Οἱ δὲ Φοίνικες οὗτοι οἱ σὺν Κάδμῳ ἀπικόμενοι, τῶν ἦσαν οἱ Γεφυραῖοι, ἄλλα τε πολλὰ οἰκήσαντες ταύτην τὴν χώραν ἐσήγαγον διδασκάλια ἐς τοὺς Ἕλληνας καὶ δὴ καὶ γράμματα, οὐκ ἔόντα πρὶν Ἑλλπσι ὡς ἐμοὶ δοκέειν, πρῶτα μὲν τοῖσι καὶ ἅπαντες χρέωνται Φοίνικες· μετὰ δὲ χρόνου προβαίνοντος ἅμα τῇ φωνῇ μετέβαλον καὶ τὸν ῥυθμὸν τῶν γραμμάτων. Περιόικεον δὲ σφεας τὰ πολλὰ τῶν χώρων τοῦτον τὸν χρόνον Ἑλλήνων Ἴωνες· οἱ παραλαβόντες διδασκῇ παρὰ τῶν Φοινίκων τὰ γράμματα, μεταρρυθμίσαντές σφεων ὀλίγα ἐχρέωντο, χρεώμενοι δὲ ἐφάτισαν, ὥσπερ καὶ τὸ δίκαιον ἔφερε ἐσαγαγόντων Φοινίκων ἐς τὴν Ἑλλάδα, φοινικία κεκλῆσθαι. Καὶ τὰς βύβλους διφθέρας καλέουσι ἀπὸ τοῦ παλαιοῦ οἱ Ἴωνες, ὅτι κοτὲ ἐν σπάνι βύβλων ἐχρέωντο διφθέρῃσι αἰγέῃσι τε καὶ οἰέῃσι· ἔτι δὲ καὶ τὸ κατ' ἐμὲ πολλοὶ τῶν βαρβάρων ἐς τοιαύτας διφθέρας γράφουσι. Εἶδον δὲ καὶ αὐτὸς Καδμήϊα γράμματα ἐν τῷ ἱρῷ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Ἰσμηνίου ἐν Θήβῃσι τῇσι Βοιωτῶν ἐπὶ τρίποσι τρισὶ ἐγκεκολαμμένα, τὰ πολλὰ ὅμοια ἔόντα τοῖσι Ἰωνικοῖσι. English translation A. D. Godley.

²⁹ Strabo, 9.2.10: Καὶ ἡ Γραῖα δ' ἐστὶ τόπος Ὀρωποῦ πλυσίων καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμφιαράου καὶ τὸ Ναρκίσσου τοῦ Ἐρετριέως μνημα ὃ καλεῖται Σιγνηοῦ, ἐπειδὴ σιγῶσι παριόντες· τινὲς δὲ τῇ Τανάγρα τὴν αὐτὴν φασιν· ἡ Ποιμανδρίς δ' ἐστὶν ἡ αὐτὴ τῇ Ταναγρικῇ· καλοῦνται δὲ καὶ Γεφυραῖοι οἱ Ταναγραῖοι. ἐκ Κνωπίας δὲ τῆς Θηβαϊκῆς μεθιδρύθη κατὰ χρῆσιν δαυρο τὸ Ἀμφιαράειον.

trace the continuation of tradition regarding these events. According to his words, a group of newcomers was even prepared to come into conflict with local communities. *“When the Phoenician army under Cadmus invaded the land these tribes were defeated; the Hyantes fled from the land when night came, but the Aones begged for mercy, and were allowed by Cadmus to remain and unite with the Phoenicians”*.³⁰ Therefore we can conclude that the existing tradition recorded events as occurrences of not only Cadmus as a historic figure but of a larger group of immigrants from the coast of eastern Mediterranean who, following initial conflicts and making contacts, settled the region of Boeotia in the newly founded city of Cadmeia. One of these groups was allegedly the Gephyraeans, later known as the Tanagraeans who taught the Greeks how to use the alphabet. It is an intriguing fact that the Phoenician alphabet spread across the Mediterranean, including Greece³¹, but this process took place until the 8th century BC, almost three decades before Herodotus’s *“The Histories”* where he had written down this tradition. On the contrary, as already noted in the 19th century by Friedrich August Wolf, Homer and Hesiod would have been illiterate at the moment of writing their works. As a matter of fact, Hecataeus, Herodotus’s precursor, also corroborates the fact that the link between the Gephyraeans, as the citizens of Tanagra, and their name the Tanagraeans was older than their mention in Herodotus’s works in the 5th century BC. According to Stephanus of Byzantium, the Gephyraeans were mentioned as the Tanagraeans precisely in Hecataeus’s work: *“Gephyra, a town in Boeotia. Some say that they are the same as the Tanagraeans, such as Strabo and Hecataeus. Thus, Demetra s also called the Gephyraean”*.³²

However, if we are to believe in the accuracy of the available information, this process could be shifted farther in the past, even until the downfall of the Mycenaean world and the events represented in Homer’s epic poems. Dictys Cretensis who wrote *“Dictys of Crete, the chronicle of the Trojan War”* in six books, as one of the works from this period, also corroborates the fact that the Greeks did in fact learn the alphabet from the Phoenicians. According to Lucius Septimius, who professes to have translated this work, Dictys Cretensis was a contemporary and comrade of Idomeneus and Meriones, the Cretans who fought at the walls of Troy in the army of the Achaeans. According to Lucius, more precisely the letter he sent to Quintus Aradius Rufinus, clay plates were found after the earthquake on Crete, allegedly in his grave and fell into the hands of a certain Praxis or Eupraxides who translated them into Greek. Lucius translated the text from Greek into Latin emphasizing that Dictys was fluent in the Phoenician language and alphabet which Cadmus brought to Achaea.³³ The first book of this piece of work describes the

³⁰ Paus. 9.5: Κάδμου δὲ καὶ τῆς Φοινίκων στρατιᾶς ἐπελθούσης μάχῃ νικηθέντες οἱ μὲν Ὑάντες ἐς τὴν νύκτα τὴν ἐπερχομένην ἐκδιδράσκουσι, τοὺς δὲ Ἄωνας ὁ Κάδμος γενομένους ἱκέτας καταμεῖναι καὶ ἀναμικθῆναι τοῖς Φοίνιξιν εἶπας. Translation by W. H. S. Jones, Litt.D., and H. A. Ormerod, M.A.

³¹ Raymond 2020, 60.

³² Hecat. Ed. F. Jacoby, FGrH: Volume-Jacoby -F 1a.1; F. Frg. 118.1-3: Γέφυρα· πόλις Βοιωτίας. τινὲς δὲ τοὺς αὐτοὺς εἶναι καὶ Ταναγραίους φασίν, ὡς Στράβων καὶ Ἐκαταῖος. ἀφ’ οὗ καὶ Γεφυραῖα ἢ Δνώ.

³³ Dictys Cretensis, Testimonia, FGrH 49.1A, 273-275.; book I, Letter; Preface.

way of selecting Agamemnon as the leader of all Greeks in the campaign against Troy. On this occasion, Dictys wrote that, when casting ballots, the Achaeans wrote the name of the future leader on clay plates in the Phoenician alphabet: *Then they decided to appoint a commander-in-chief. Accordingly, in the temple of the Argive Juno, everyone, having received a ballot, wrote (in Phoenician letters) the name of the man he thought would make the best leader.*³⁴ Given the information available from this piece of work and the description, we can assume that the Achaeans, who fought beneath the walls of Troy, had already in this period used the letter which was not directly Phoenician but, in the worst case, influenced by it. Thus, the tradition on the arrival of the Phoenicians and the famous Sidonian hero in the territory of Greece could be pinpointed to the Bronze Age, although precise chronological determinants are impossible to obtain based on this tradition.

If we consider the fact that the tradition on the origin of the Greek letter has survived for more than a millennium and that it was kept by classical authors as such, we can justifiably question the accuracy of some other asserted information. In this regard, particularly important is Herodotus's mention of the Gephyraeans, of those Phoenicians who settled in Boeotia together with Cadmus, which implies other members of this group speaking that the Gephyraeans were in fact only a portion of Phoenicians who taught the alphabet to the Greeks. The source of Herodotus's information that could additionally shed light on this matter remains unknown and it is impossible to prejudge how Herodotus came to this information. We can confidently claim that this information is older than his time and it probably dates back the time of oral tradition and cults, such as the cult of ancestors, as the means of identification since such a mechanism would require preservation of the past in the cult of ancestors. Additionally, the information that Herodotus speaks of was familiar, in some segments, to his predecessor Hecataeus. This is distinguishable in the previously noted work of Stephanus of Byzantium which preserves the information that proves that Hecataeus himself wrote about the Gephyraeans as the Tanagraeans. Hecataeus's words of the city of Gephyra in Boeotia indicate a significantly older tradition than Herodotus and younger authors, as well as the fact that already during his time Gephyra got other names as well, implying an existing process during the previous period, which certainly requires time, so already much earlier than Hecataeus's time, Gephyra could have become Tanagra from a younger tradition on the timeline. Etymological manual, "*Etymologicum magnum*", corroborates other names for Gephyra, indirectly pointing out the fact that other authors might have used a different term or that it is perhaps a long-term process of many transformations of the name: Gephyra, Tanagra, Greja, and Poimandria.³⁵ Finally, Thucydides also confirms the fact that numerous presently unknown authors offered evidence regarding these events.

³⁴ Dictys Cretensis, Testimonia, FGrH 49.1A, 273-275.; book I, 16.

³⁵ Etym. Magn. 228.59-229.1-4. <Γέφυρα>: Πόλις Βοιωτίας, ἡ καὶ Τάναγρα καὶ Γραῖα καὶ Ποιμανδρία καλουμένη. Εἴρηται, ὅτι ἐν Σκεδίᾳ κώμῃ κατοικοῦντες, καὶ ἐν τῇ πέραν γῇ τοῦ Ἀσωποῦ, διὰ τοῦ χειμῶνος ἐν ταῖς πρὸς ἀλλήλους ἐπιμίσχαις γεφύραις ἐχρῶντο.

According to information available to Thucydides but not to other preserved authors, the Boeotians settled in the territory of Boeotia following the Trojan War, and until then, this territory had been named the land of Cadmus, and not Boeotia.³⁶ Thucydides's date certainly makes sense when considering the linguistic side of the problem given that we've already pointed out the fact that the familiarization with the Phoenician letter must have been accomplished before the 8th century BC.

If we take into consideration the assumption that the background of the memory of the past and the tradition of Cadmus's arrival in Greece is a Pre-Homeric age, and that the legendary leader brought with himself a larger and military capable group that could defeat the local population, as indicated in source data, it brings up a question of the nature of processes that took place, as well as the nature of Cadmus himself as the central figure strongly positioned in the consciousness of future generations. It seems inherent to assume that this was the matter of strengthening the colonization processes, and that, at that moment, the Phoenicians made a step towards establishing and spreading their influences across the Adriatic Sea and the Balkans. On one hand, the foundation and survival of the colony were secured through military means to certain limits, almost undoubtedly never until the complete annihilation of the indigenous element. On the other hand, as noted a long time ago by P. Lisičar, it was inconceivable that the inhabitants of any Greek colony on the Adriatic coast were pure Greeks,³⁷ in reality, even in the case of the arrival of Cadmus, we can address the problem in terms of mutual influences. According to Herodotus, when speaking of the Gephyraeans who came with Cadmus, the process of colonization can be perceived through the fact that the land was allotted to them for settlement in the land of Tanagra by "tossing a coin": "*because this land was allotted to them*"³⁸. First of all, this information implies the existence of other communities since the land was allotted, while elsewhere it suggests actions such as determination and distribution which were well known and attested within the Greek colonization. On the other hand, we should not forget prominent words of Pausanias who confirmed conflicts with the local population, the Aones and the Hyantes, which were the first who finally joined the immigrants and continued to coexist,³⁹ so this information should be considered within the context of Lisičar's findings and colonization processes. Finally, surrounding towns, such as Orchomenus, are another indicator of internal relations, since their position suggested the defense from Thebes until the end of the Late Helladic IIIB period, by means of a series of forts directly connected with Thebes. This city protected the route from the Corinthian Bay to Euripus Strait, that separated Euboea from

³⁶ Th. 2.12: Βοιωτοί τε γὰρ οἱ νῦν ἐξηκοστῷ ἔτει μετὰ Ἰλίου ἄλωσιν ἐξ Ἀρνης ἀναστάντες ὑπὸ Θεσσαλῶν τὴν νῦν μὲν Βοιωτίαν, πρότερον δὲ Καδμινίδα γῆν καλουμένην ᾤκισαν (ἦν δὲ αὐτῶν καὶ ἀποδασμὸς πρότερον ἐν τῇ γῇ ταύτῃ, ἀφ' ὧν καὶ ἐς Ἴλιον ἐστράτευσαν).

³⁷ Lisičar 1951, 112.

³⁸ Hdt.s 5.57.

³⁹ Paus. 9.5.

Boeotia.⁴⁰ S. Symeonoglou believes that Cadmus was a Phoenician or even Canaanite who set forth to conquer Phoenician colonies in south-east Europe from the east across Crete and the Cyclades and concludes that the Phoenicians arrived in Greece together with Cretan and Cycladic Minoans.⁴¹ Therefore, it is probably a justifiable hypothesis that the Gephyraeans were, as Herodotus notes as well, “one of those Phoenicians who came with Cadmus” which raises a question about the remaining members of this group and their ultimate influence in this region.

According to the preserved tradition, at least in the form preserved by renowned mythographer Pseudo-Apollodorus, Cadmus left Thebes with his wife Harmonia and went to the north, to the distant Encheleans: “But Cadmus and Harmonia quitted Thebes and went to the Encheleans. As the Encheleans were being attacked by the Illyrians, the god declared by an oracle that they would get the better of the Illyrians if they had Cadmus and Harmonia as their leaders. They believed him, and made them their leaders against the Illyrians, and got the better of them. And Cadmus reigned over the Illyrians, and a son Illyrius was born to him”.⁴² Unlike Pseudo-Apollodorus, Diodorus Siculus informs us that Cadmus and his city were attacked by the Enchelean after which he retreated to the north to the Illyrians: “Be that as it may, these people then settled in the city but later the Encheleans defeated them in war and drove them out, at which time Cadmus and his followers also were driven to Illyria”.⁴³ According to this information, one thing is certain, at the moment when Cadmus appears at the far north of the eastern Adriatic coast, history witnesses the appearance of the Encheleans, either as allies or opponents, traditionally believed to be one of the eldest and earliest communities of the Western Balkans with whom the old Greeks first established contacts. We learn the earliest information about them from the writings of Hecataeus and everything that Stephanus of Byzantium had transferred from his text when speaking of the Dexaroi, the people of Chaonia: “The Dexaroi, the Chaonian people,

⁴⁰ Buck 1979, 42.

⁴¹ Symeonoglou 1985, 68.

⁴² Ps. – Apollod. 3.39, 1-9.

ὁ δὲ Κάδμος μετὰ Ἀρμονίας Θήβας ἐκλιπὼν πρὸς Ἐγχελέας παραγίνεται. τοῦτοις δὲ ὑπὸ Ἰλλυριῶν πολέμουμένοις ὁ θεὸς ἔχρησεν Ἰλλυριῶν κρατήσῃν, ἔαν ἡγεμόνας Κάδμον καὶ Ἀρμονίαν ἔχωσιν. οἱ δὲ πεισθέντες ποιοῦνται κατὰ Ἰλλυριῶν ἡγεμόνας τούτους καὶ κρατοῦσι. καὶ βασιλεύει Κάδμος Ἰλλυριῶν, καὶ παῖς Ἰλλυριὸς αὐτῷ γίνεται. αὐθις δὲ μετὰ Ἀρμονίας εἰς δράκοντα μεταβαλὼν εἰς Ἠλύσιον πεδῖον ὑπὸ Διὸς ἐξέπεμψε. Translation into English by Sir James George Frazer.

⁴³ Diod. Sic. 19.53.4, 1-5, 5: μετὰ γὰρ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸν Κάδμου κτίσαντος τὴν ἀπ’ αὐτοῦ προσαγορευθεῖσαν Καδμεΐαν συνῆλθεν ἐπ’ αὐτὴν λαὸς ὃν τινὲς μὲν Σπαρτὸν προσηγόρευσαν διὰ τὸ πανταχόθεν συναχθῆναι, τινὲς δὲ Θηβαγενεῖ διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς προειρημένης πόλεως ὄντα διὰ τὸν κατακλυσμὸν ἐκπεσεῖν καὶ διασπαρῆναι. τοὺς οὖν τότε κατοικήσαντας ὕστερον Ἐγχελεῖς καταπολεμήσαντες ἐξέβαλον, ὅτε δὴ συνέβη καὶ τοὺς περὶ Κάδμον εἰς Ἰλλυριοὺς ἐκπεσεῖν. μετὰ δὲ ταῦτ’ Ἀμφίονος καὶ Ζήθου κρατησάντων τοῦ τόπου καὶ τότε πρῶτον τὸ ἄστυ κτισάντων. Translation into English by Russel M. Geer.

the neighbors of the Encheleans, as Hecataeus writes in the description of Europe. They dwell under the mountain Amyron”.⁴⁴ The question of whether the Dexaroi are in fact the Dasaretai and whether the mountain Amyron is Tomorr in Dassaretis, as referred to by R. Katičić,⁴⁵ has never been answered in its entirety, thus it is difficult to locate their neighbors the Encheleans. The widest interpretation of this issue includes the assumption that the Encheleans were the leaders of the Ohrid culture from Trebenište.⁴⁶ However, a more detailed overview of other classical authors further complicates this issue given the relatively large number of data suggesting that the Encheleans settled in the area of Boeotia, and that they suddenly appeared in the north during the events describing the appearance of Cadmus in this region.⁴⁷ On the other hand, their role in these events was evidently crucial and, at the same time, it manifested on all future traditions, so their name survived as one of the oldest known peoples to this day.

When observing the data about this community presented by Hecataeus, we observe an important fact that these Hecataeus's Encheleans are found in the south, in the territory of the eastern Adriatic coast. However, as already mentioned on several occasions, in accordance with the hypothesis that apart from the Gephyraeans other groups that took part in the events regarding Cadmus's conquest of the settlement Cadmeia in Boeotia⁴⁸, it seems that the Encheleans participated in the spread of the impacts of colonization of the Phoenicians themselves or from Boeotia from Greece. Although the news transferred by Stephanus of Byzantium from Hecataeus is the oldest preserved data about the Encheleans, numerous authors after Hecataeus used the same tradition and today unknown sources used by Hecataeus himself. One such work was created by Hellanicus of Lesbos, a logographer from the 5th century BC. When writing about the past of Boeotia (Βοιωτικά), given that during Hecataeus's time they were no longer there, he mentions the Encheleans as ancient inhabitants of Boeotia: *“There are very large eels in lake Kopais. And Boeotia was inhabited by the peoples named the Encheleans, mentioned by Hellanicus in his book of Boeotia”*⁴⁹. This information is identifiable and can be understood as much earlier tradition that preceded Hecataeus during the time when the Encheleans had long since become Hecataeus's Encheleans, the neighbors of the Dexaroi. Hellanicus is not the only author who mentioned the Encheleans in Boeotia. In his work Βιβλιοτκήν Ἱστορικὴν, Diodorus Siculus mentions the arrival of the Encheleans who attacked and conquered Cadmeia.⁵⁰ Apart from Hellanicus and Diodorus Siculus, the

⁴⁴ Hecat. Ed. F. Jacoby, FGrH: Volume-Jacoby -F 1a, 1.; F. Frg. 103, 1-2: Δεξάροι· ἔθνος Χαόνων, τοῖς Ἐγχελαῖς προσεχείς. Ἐκαταῖος Εὐρώπῃ. ὑπὸ Ἄμυρον ὄρος οἰκοῦν.

⁴⁵ Katičić 1977, 53-79.

⁴⁶ Šašel Kos 1993, 113-136.; R. Katičić 1977, 79.

⁴⁷ Kaljanac 2010, 53-79; Kaljanac 2012, 145-180.

⁴⁸ Kaljanac 2010, 58; Kaljanac 2012, 6.

⁴⁹ Hellanic. Ed. F. Jacoby, FGrH Frg. 50, 1-3: ἐν γὰρ τῇ Κωπαίδι λίμνῃ μέγισταί εἰσιν ἐγχελεῖς· ὠκουν τε τὴν Βοιωτίαν καὶ οἱ λεγόμενοι Ἐγχελεῖς, περὶ ὧν καὶ Ἑλλάνικος ἐν τοῖς Βοιωτιακοῖς φησιν.

⁵⁰ Diod. Sic. 19.53.4, 1-5, 5: μετὰ γὰρ τὸν ἐπὶ Δευκαλίωνος κατακλυσμὸν Κάδμου κτίσαντος τὴν ἀπ'

Encheleans in Boeotia are also mentioned by other authors such as Cephalion referred to by John Malalas when speaking about how Amphion and Zethus constructed the walls of Thebes at the place of an earlier settlement Enchele.⁵¹ John of Antioch provides similar information speaking of how the sons of Calliope, Amphion, and Zethus had built the city of Euthalia (Ευθαλειαν).⁵² All of this can certainly be associated with Boeotian Encheleans and we can conclude that their presence in Boeotia is a mystery even for classical authors. This produces two statements: (1) as previously stated, Cadmus, the Gephyraeans, and unnamed communities with whom the Gephyraeans used to allot the land, represented the leaders of the process of colonization of the Phoenicians, and (2) these events reveal older traditions preceding Homer and Hecataeus up until the Trojan War, according to some authors, which certainly does not exclude even the earlier period.

In the context of these presumptions, regardless of various differentiations and interpretations of classical authors, the scholars of the past century have always associated the name of the Encheleans with the meaning of their name, i.e. the “eel-people” as well as with eels themselves and the cult revered in Boeotian lake Kopais.⁵³ However, such interpretations and associations of the cult with the Encheleans themselves further complicates the situation given that written sources have preserved the information about the reaction of the old Greeks to this cult. The cult of the eel was strongly followed at lake Kopais and among the Thebans, and the words of Eubulus from Athens adequately depict the view of this cult by other Greeks, as Eubulus ridiculed Boeotian beliefs through an overview of their cuisine and young women.⁵⁴ This information, in its own way, suggests

αὐτοῦ προσαγορευθεῖσαν Καδμείαν συνῆλθεν ἐπ’ αὐτὴν λαὸς ὃν τινὲς μὲν Σπαρτὸν προσηγόρευσαν διὰ τὸ πανταχόθεν συναχθῆναι, τινὲς δὲ Θηβαγενῆ διὰ τὸ τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς προειρημένης πόλεως ὄντα διὰ τὸν κατακλυσμὸν ἐκπεσεῖν καὶ διασπαρῆναι. τοὺς οὖν τότε κατοικήσαντας ὕστερον Ἐγχελεῖς καταπολεμήσαντες ἐξέβαλον, ὅτε δὴ συνέβη καὶ τοὺς περὶ Κάδμον εἰς Ἰλλυριοὺς ἐκπεσεῖν. μετὰ δὲ ταῦτ’ Ἀμφίωνος καὶ Ζήθου κρατησάντων τοῦ τόπου καὶ τότε πρώτων τὸ ἄστυ κτισάντων. Translation into English by Russel M. Geer.

⁵¹ Cephalion, Hist. et Rhet., Fragmenta, Frg. 6, 98-101; Joannes Malalas, Chronographia, 49, 7: Καὶ εὐθέως Ἀμφίων ὁ λυρικὸς κτίζει πόλιν μεγάλην πάνυ, δωδεκάπυλον, τὴν πρώην μὲν οὔσαν κώμην λεγομένην Ἐγχέλειαν· ἦν ὠνόμασαν οἱ αὐτοὶ ἀδελφοὶ πόλιν Θήβας...

⁵² Joannes Antiochenus Chronographia, (Codex Parisinus 1630) 8, 1-6: The publisher Müller corrected the name of the village and aligned it with the information set forth by Malalas from Ευθαλειαν to Ἐγχέλειαν; Μετὰ δὲ Κάδμον ἐβασίλευσε τῆς Βοιωτίας Νυκτεὺς, οὗ θυγάτηρ Καλλιόπη ἐκ μίξεως Θεοβοίου Ζῆθον καὶ Ἀμφίονα ἔτεκεν, οἱ ῥιφέντες καὶ παρ’ ἀγροίκου ἀνατραφέντες κρατοῦσι τῆς Βοιωτίας, ἐπαναστάντες τῷ Νυκτεῖ, καὶ κτίζουσι πόλιν τὴν πρώην οὔσαν κώμην καὶ καλουμένην Ἐγχέλειαν

⁵³ On the understanding of the name of the Encheleans and its interpretation as “eel-people” see more in: Katičić 1976; Katičić 1977; Katičić 1995; Šašel Kos 1993, 118-119.

⁵⁴ Ath. 7.56, 1-14: ὅτι δ’ ἥσθιον τὰς ἐγχελεῖς καὶ μετὰ τεύτων ἐντυλίξαντες πολὺ μὲν ἐστί καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις κωμικοῖς, καὶ Εὐβουλος δὲ φησιν ἐν Ἠχοῖ νύμφα ἀπειρογάμος τεύτλῳ περὶ σῶμα καλυπτὰ λευκόχρως παρέσται, ἔγχελος, ὧ μέγα μοι μέγα σοι φῶς ... ἐναργές.

καὶ ἐν Ἰωνί

μετὰ ταῦτα θύνων μεγαλόπλουτ· ἐπεισέπλει ὑπογάστρι· ὅππῳ αἴ τ· ἐχιδνοσώματι Βοιώτιαι παρῆσαν ἐγχελεῖς θεαὶ τεῦτλ· ἀμπεχόμεναι.

καὶ ἐν Μηδείᾳ

παρθένου Βοιωτίας Κωπᾶδος· ὀνομάζειν γὰρ αἰδοῦμαι θεάν.

the possibility of the spiritual life of Boeotian citizens actually being foreign among the indigenous population. Intriguingly, the same cult appears on the island of Kos, 4 km from present-day Bodrum in ancient Caria, where the tradition of Krisamis of Kos and the eel was part of an established tradition.⁵⁵ We encounter a similar situation on the island of Euboea, in the city of Arethusa where eels were allegedly so tame that they approached humans themselves.⁵⁶ All this implies the assumption that there indeed were links between trade routes⁵⁷ that in reality, by means of myths and religions, connected the places such as Crete, Kos, Boeotia, Euboea, Halkidiki, and Lefkada⁵⁸. In this regard, the interpretation of the name of the Encheleans as a connection with their religious belief, which evidently had not represented comprehensible anthropomorphous deities to the old Greeks, is essentially one of the crucial problems for understanding the overall myth and the far-reaching implications of this myth among the local communities.

The idea of trade relations and colonization can be observed in the elements present in the events from the legend on Cadmus and Harmonia, according to available fragments of the tradition. During his journey to the far north and his new reign, Cadmus bought a cow from Pelagontos,⁵⁹ in which Lisičar recognized the possible reasons for moving towards the north in the context of establishing trade relations.⁶⁰ During this journey, Cadmus reached Lake Ohrid where he founded the city of Lihnidos, according to an epigram of Christodorus⁶¹. Finally, apart from Lihnidos, the tradition shows that Cadmus and Harmonia ended their journey in present-day Budva which Cadmus ultimately founded and which became known as Butoa. Memories on Cadmus's arrival and foundation of this city were written already in the 5th century BC by tragedian Sophocles,⁶² who

⁵⁵ Hsch. A-O, Kappa, 4146, 1.

⁵⁶ Ath. 8.3.13 -18: ἐγὼ δὲ ἐν τῇ κατὰ Χαλκίδα Ἀρεθοῦσῃ τεθέσθαι, ἴσως δὲ καὶ ὑμῶν οἱ πλεῖστοι, κεστρεῖς χειροήεις καὶ ἐγχέλεις ἐνώτια ἐχούσας ἀργυρὰ καὶ χρυσὰ, λαμβανούσας τε καὶ λαμβάνοντας παρὰ τῶν προσφερόντων τροφὰς τὰ τε ἀπὸ τῶν ἱερῶν σπλάγχνα καὶ τυροὺς χλωρούς.; Plu., 976.A, 1-6: ἡ γὰρ φύσις ὅσον ἐξικνεῖται μαθήσεως ἐπ' αὐτὴν δεχομένη καὶ στέγουσα παρέχει πολλὰς μὲν ἐγχέλεις [ἱερὰς λεγομένας] ἀνθρώποις χειροήεις, ὥσπερ τὰς <ἱερὰς λεγομένας> ἐν τῇ Ἀρεθοῦσῃ...

⁵⁷ Parović-Pešikan 1985, 19-49.

⁵⁸ Kaljanac 2010, 60. Kaljanac 2012, 154.

⁵⁹ Scholia In Euripidem, Scholia in Euripidem (scholia vetera), Vita-argumentum-scholion sch Ph, section 638, 23: Κάδμος ἀφίκετο εἰς τὸ βουκόλιον τοῦ Πελάγοντος τοῦ Ἀμφιδάμαντος, παρ' οὗ ἀγοράσας βοῦν καὶ ἡγεμόνα ταύτην τῆς ὁδοῦ ποιησάμενος κτίζει τὰς Θήβας ὁμωνύμους τῶν Αἰγυπτίων Θηβῶν, ἐπεὶ τὸ ἀνέκαθεν Αἰγύπτιος ἦν ὁ Κάδμος.; Paus., 9.12, 2: ἔδει δὲ ἄρα Κάδμον καὶ τὸν σὺν αὐτῷ στρατὸν ἐνταῦθα οἰκῆσαι κατὰ τοῦ θεοῦ τὴν μαντείαν, ἔνθα ἡ βοῦς ἔμελλε καμοῦσα ὀκλάσειν· ἀποφαίνουσιν οὖν καὶ τοῦτο τὸ χωρίον. ἐνταῦθα ἔστι μὲν ἐν ὑπαίθρῳ βωμὸς καὶ ἄγαλμα <Ἀθηνᾶς>· ἀναθεῖναι δὲ αὐτὸ Κάδμον λέγουσι. τοῖς οὖν νομίζουσιν ἐς γῆν ἀφικέσθαι Κάδμον τὴν Θηβαΐδα Αἰγύπτιον καὶ οὐ Φοῖνικα ὄντα, ἔστιν ἐναντίον τῷ λόγῳ τῆς Ἀθηνᾶς ταύτης τὸ ὄνομα, ὅτι Ὅγγα κατὰ γλῶσσαν τὴν Φοινίκων καλεῖται.

⁶⁰ Lisičar 1953, 245-261.

⁶¹ Christodorus, Epigrammata, AG 2.7, 697: εἶχε δ' ἀπ' εὐσεβέων προγόνων ἐρικυδέα πάτρην Λυχνιδόν, ἦν Φοῖνις Κάδμος ἔδειμε πόλιν· ἔνθεν λύνχος ἔπ' Ἑλικώνιος, οὐνεκα Κάδμος στοιχείῳ Δαναοῖς πρῶτος ἔδειξε τύπον.

⁶² Etym. Geniun. beta, 202, 1-7: Βούθωια πόλις τῆς Ἰλλυρίδος· Σοφοκλῆς ὀνομακεῖ

located this city at the mouth of the Drilon River. According to the words of Stephanus of Byzantium, Butoa, as a city in Illyria, named after Cadmus's quick arrival on a bullock cart.⁶³ Philo of Byblos also mentions the bullock cart adding that Butoa was located by the Rizous River, and Cadmus named the city after the Egyptian city of Buto.⁶⁴ After conquering the local population, in alliance with the Encheleans, Cadmus allegedly took the power away from Lycothereses⁶⁵, the husband of his daughter Agave, who left Cadmeia after the death of her son Pentheus.⁶⁶ Since Cadmus conquered the northern communities in alliance with the Encheleans, at that moment the legend brought Cadmus and Agave together with those northern Hecataeus's Encheleans. If we follow the course of tradition, it is possible to assume that Cadmus left Cadmeia for two reasons. The first is the possibility of establishing trade relations, whereas the second is to offer help to the Encheleans in fighting the local population.⁶⁷ Regardless of how Cadmus had established contacts with the northern Encheleans, they were simultaneously located in Boeotia and the north, or they had previously left Cadmeia with Agave and left towards the north or they ultimately did this with Cadmus who set out toward the north. Either way, it seems that, at that moment, through their actions and names, one of the northern communities appeared on the stage of the old Greeks, and all our further knowledge of the northern world was a continuation of close relations. This opens the question of the consequences of the appearance of the Encheleans who were already known to the Greeks in the territory of Boeotia, as well as the problem of how the Greeks identified them or how they identified themselves.

Judging by the available information contained in the works of classical authors, as previously noted, it is possible to assume that the mythical events took place much

Βουθὸν Δρίλωνος ἐπὶ προχοῇσιν ἐνάσθη. εἴρηται δὲ ἀπὸ τοῦ βοηθὸν γενέσθαι τοῖς Ἰλλυριοῖς τὸν Κάδμον ἔποικον γενόμενον. ἢ ἀπὸ τοῦ ἐπὶ ζεύγους βοῶν ὀκούμενον κατὰ τὸν πυθόχρηστον εἰς τὴν Ἰλλυρίδα παραγενέσθαι.; Etymologicum Magnum, Kallierges, 207, 17-19: Βουθοῖν Πόλις τῆς Ἰλλυρίδος.

Σοφοκλῆς Ὀνομακλεῖ,

Βουθοῖν Δρίλωνος ἐπὶ προχοῇσιν ἐνάσθη.

⁶³ Etym. Magn. Kallierges, 207, 11-16: Βουθὸν Πόλις Ἰλλυρίδος. Εἴρηται, ὅτι Κάδμος ἐπὶ βοῶν ζεύγους ἐκ Θηβῶν ταχέως εἰς Ἰλλυρικοὺς παραγενόμενος ἔκτισε πόλιν· καὶ ἀπὸ τῶν βοῶν καὶ τοῦ θοῶς φυγεῖν, Βουθὸν αὐτὴν ὠνόμασεν. Ἡ ἀπὸ τοῦ βούτου βουτόν καὶ βουθὸν ὠνόμασται.

⁶⁴ Steph. Byz. Ethn. 19-181, 1: Βουθὸν, πόλις Ἰλλυρίδος, ὡς Φίλων, διὰ τὸ Κάδμον ἐπὶ ζεύγους βοῶν ὀκούμενον ταχέως ἀνύσαι τὴν ἐς Ἰλλυριοῦς ὁδόν. οἱ δὲ τὸν Κάδμον ἀπὸ τῆς Αἰγυπτίας Βουτοῦς ὀνομάσαι αὐτήν, καὶ παραφθαρεῖσαν καλεῖσθαι Βουθὸν. ἔχει δ' ἐπὶ τοῦ μυχοῦ Ῥίζονα πόλιν καὶ ποταμὸν ὁμώνυμον.

⁶⁵ According to Hyginus, Agave killed Illyrian king Lycothereses. Hyg. Fab. 240: Clytaemnestra Thestii filia Agamemnonem Atrei filium. Helena Iouis et Ledae filia Deiphobum Priami filium. Agaue Lycot-hersen in Illyria, ut regnum Cadmo patri daret.

⁶⁶ Hyg. Fab. 184: Pentheus Echionis et Agaues filius Liberum negavit deum esse nec mysteria eius accipere voluit. Ob hoc eum Agaue mater cum sororibus Ino et Autonoe per insaniam a Libero obiectam membratim laniavit. Agaue ut suae mentis compos facta est <et> uidit se Liberi impulsu tantum scelus admisisse, profugit ab Thebis atque errabunda in Illyriae fines deuenit ad Lycot-hersen regem, quam Lycot-hersen excepit.

⁶⁷ Kaljanac 2010; Kaljanac, 2012.

sooner than the origin of the first written text which would have recorded them, probably during the Bronze Age. However, how plausible is such an observation outside the framework of legends and testimonies of written sources that are susceptible to subjectivity and different viewpoints of each author? If it were possible to determine the existence of contacts within the suggested area, it would have been possible to open the possibility of interpreting the aforementioned legend in the context of such contacts, as well as for observing the processes of colonization. During this period and somewhat earlier, around 1600 BC, along with the Minoan civilization on the island of Crete, a strong developmental impulse appears on the Greek mainland identified with the appearance of the Mycenaeans, Minoan contemporaries, and successors. Although archaeology still has no answer regarding their origin, modern scholarship believes that they inhabited these regions from 16th to 13th centuries BC, where they quickly established contacts with other peoples such as the Minoans, Hittites, and Egyptians.⁶⁸ Rich frescos depicting people doing everyday activities and festivities showing clothes, dishes, jewelry, and even themselves, interpreted as a direct influence of Crete.⁶⁹ The findings of wall paintings in the palace of Mycenae, dated to 1550-1450 BC, are associated with the frescos from Knossos.⁷⁰ Frescos have also been corroborated at the site of Thebes, where we can see visible links with the island of Thera.⁷¹ A century of research at the site of Thebes has so far produced numerous artifacts whose interpretation has not yet led to a scholarly consensus regarding the origin of the city's population. Almost a century ago, in 1930, A. Keramopoulos formulated a hypothesis regarding Theban rulers as governors of important craft production and overseas trade.⁷² As a result of the decipherment of Linear B, numerous plates with inscriptions from the former city of Cadmus – Cadmeia – corroborate the interest of Thebes in the areas of Thespieae, Euboea, and Aegina.⁷³ Additionally, if we observe the entire region of Boeotia, Thebes is singled out as a unique unparalleled fortification system in the territory of Kopaidi,⁷⁴ and the origin of this system can be observed as a separate and external factor within the wider fortification system of Hellas from the Bronze Age. The entire system of fortification of Thebes was focused on the protection of roads connecting the area from the Corinthian Bay to Euripus Strait, the Boeotian isthmus, and the island of Euboea, which suggests the importance of Euboea and the connection of Thebes with the Aegean Sea across Euboea. Sea lanes of commerce are also corroborated by other sites, such as the city of Kition (Cyprus), founded during the 9th century BC, as a continuation of Bronze Age settlement,

⁶⁸ Castleden 2005.

⁶⁹ Castleden 2005, 73-74.

⁷⁰ Castleden 2005, 130.

⁷¹ Burn 1979.

⁷² Keramopoulos 1930, 29-58.

⁷³ Aravantinos 1995, 613-622.

⁷⁴ Buck 1979, 41-42.

which also belonged to a Phoenician *koine* connected with the old Phoenician-Euboean trade route.⁷⁵ This is precisely the context for interpreting the tomb of a hero in Lefkandi which is recognized by its inventory as the tomb of a Phoenician aristocrat.⁷⁶

At the site of the so-called Second palace in Thebes, around one hundred cylindrical stamps originating from the east have been found.⁷⁷ Several stamps are of the Pre-Babylonian and Babylonian origin, then Mitannian, Hittitian, Cypriot, Kassitian, and Assyrian origin, dated to 2500-1250 BC.⁷⁸ According to Buck, the archaeological layer that represents the area of the First Palace of Thebes would belong to the rulers of Amphion and Zethus, and the layer of the Second Palace would belong to Cadmus and the successors from his dynasty.⁷⁹ The layer that directly connects Thebes and Eastern Mediterranean⁸⁰ in the Late Helladic IIIB period by means of discovered stamps, accordingly belongs to the Cadmeians. One of the discovered stamps is at the same time the only finding that corroborates the use of parchment and plausibly papyrus⁸¹ in the territory of mainland Greece with the Middle East and Egypt.⁸² Finally, similar stamps originating from Syria and Mesopotamia have been confirmed on Crete⁸³ where they arrived through trade routes.⁸⁴ In case such findings do not corroborate the actual conquest of the Phoenician colony in the territory of Thebes, their presence strongly affirms trade or similar contacts much earlier than the first written data or it additionally substantiates its claims. Moreover, there are other problematic matters, such as the tomb of "Amphion and Zethus"⁸⁵ where T. Spyropoulos saw a step pyramid with 3 tiers, or the issue of a complex irrigation system at lake Kopaidi⁸⁶ and others which suggest, but do not corroborate or dispute the arrival of colonists from the east or Egypt.⁸⁷ In any case, the fact that there were contacts established among these territories is indisputable and, although the foundation of colonies has not entirely been confirmed, it is evident that the exchange of populations, artisans, and merchants on a smaller scale must be accepted. In this regard, wealthier cities, such as Thebes, were leaders and their interest in trade and production conditioned the need for natural resources, mostly metal. Land dispersion within the process of searching for metallurgical centers was noted by Lisičar

⁷⁵ Niemeyer 2006, 143-168.

⁷⁶ Niemeyer 2006, 149.

⁷⁷ Buck 1979, 58.

⁷⁸ Šašel Kos 1993, 127; Aravantinos 1995, 617.

⁷⁹ Buck 1979, 58.

⁸⁰ Šašel Kos 1993, 127.

⁸¹ Aravantinos 1995, 619.

⁸² Aravantinos 1995, 619.

⁸³ Dow, Chadwick 1973, 582-626

⁸⁴ Matz 2008, 141-164.

⁸⁵ Bernal 1991.

⁸⁶ Bernal 1991, 133-135.

⁸⁷ Aravantinos 1995, 617.

who assumed that the legend of Cadmus and his arrival among the Encheleans hides an interest for the mining wealth from the north and the Adriatic Sea.⁸⁸ The inscription of the city of Lihnidos, founded by Cadmus during his travel to the north, led Lisičar to this conclusion.⁸⁹ Additionally, the corroboration of the actual city of Lihnidos realized by the discovery of an inscription with a list of citizens, encouraged Lisičar to establish a hypothesis regarding the so-called *Cadmean road* that extended along the same route as an later Roman road *Via Egnatia*.⁹⁰ According to Katičić, the tradition and memory of this road, which dates back to the Neolithic, were among the natives of this territory “the most considerable mythological design of old relationships”.⁹¹ According to the well-known information, we can assume that the route of *the Cadmean road* went across Trebenište,⁹² and that it can easily be associated with Halkidiki, geographically very close to the *Cadmean road itself*. This is precisely the place where famous golden masks were found which are attributed to Enchelean rulers. On the contrary, V. Popović as well as V. Sokolovska believe that the masks from Trebenište must be associated with Crete and Egypt.⁹³ V. Popović finds the connection of the masks from Trebenište with those from Mycenae only formal.⁹⁴

⁸⁸ Lisičar 1951, 115-125.

⁸⁹ Lisičar 1953, 257. Originally, it was assumed that Lihnidos was medieval Ohrid where the inscription Λυχνειδίων was found, but subsequent research has confirmed that these monuments were transferred from the surrounding areas.

⁹⁰ Lisičar 1953, 260.

⁹¹ Katičić 1977, 80.

⁹² Lisičar 1951, 259.

⁹³ Popović 1966, 15-30.; Sokolovska 1997.

⁹⁴ Popović 1966, 15.

III. 3. Golden mask from Trebenište

(<http://www.narodnimuzej.rs/antika/zbirka-grcko-helenistickog-perioda/> [last checked 2021-5-28])

However, the golden masks from the graves of Trebenište are not the only indicator of a wider interaction and long-term contacts of the Adriatic and the Aegean Sea. Apart from the masks, golden bracelets⁹⁵ were discovered in graves I and VIII which can be associated with similar findings from the Grave Circle A of Mycenae. Sandals made of gold with depictions of Gorgon⁹⁶ were discovered in graves VIII, X, and XII, while metal sandals made of silver were known from Byblos, and thus Trebenište can also be associated with the Middle East, at least indirectly. A. Cermanović associated the golden sandals from Trebenište with vases in the shape of footwear from Greek graves,⁹⁷ thus the idea of footwear for the final and long journey of the deceased to the afterlife should originate from the Greek region. Apart from these findings, contacts with the east are corroborated by the silver goblets that can be associated with the similar ones from Tepe Hasanlu and Amlash from Iran.⁹⁸ However, the discovery of funeral masks from Sindos, that can be associated with those from Mycenaean graves,⁹⁹ and dated as the masks from Trebenište to the period of the 6th century BC, corroborates the frequent use of roads from the Adriatic Sea to Halkidiki¹⁰⁰ whose availability to the Boeotian traders we can assume already in the earliest period through Euboea and Euboean seafarers.

III. 4. Beaker from Trebenište

(<http://www.narodnimuzej.rs/antika/zbirka-grcko-helenistickog-perioda/> [last checked 2021-5-28])

⁹⁵ Sokolovska 1997, 49.

⁹⁶ Sokolovska 1997, 49.

⁹⁷ Cermanović 1956, 307-313.

⁹⁸ Popović 1966, 20.

⁹⁹ Whitley 2007.

¹⁰⁰ Šašel Kos 1993, 129.

III. 5 and 6. Beakers from Hasanlu Tepe and Amlash in today's Iran
 (<http://www.iranicaonline.org/articles/hasanlu-teppe-ii#prettyPhoto> [sidebar]/0/
 and <https://clevelandart.org/art/1965.26> [last checked 2021-5-28])

After observing the similarities between the depictions of Gorgon on the crater from Trebenište and a well-known crater from Vix, while having in mind the possibility of a mutual origin, we can confirm the importance of the trade route across Halkidiki to Central Europe. The depictions of Gorgon are well-known in other sites as well, especially from tombs of chiefs, such as a hydria from Novi Pazar displaying the bodiless head of Gorgon.¹⁰¹

If we accept the assumption that there are connections between the funeral masks from Sindos and Mycenaean masks, which are chronologically parallel to those from Sindos, the masks from Trebenište can be associated with the Mycenaean ones and the long tradition of manufacture and usage of these funeral masks, as well as with the problem of transmission of ideas and the chronological distance of these sites, more specifically the temporal distance for which transmission had occurred. Such occurrences are not sudden, and older examples are likely to be found in the future. The presence of the Mycenaean culture, or their cultural idea, can be recognized in a tholos tomb in Kiperi on the coast of Epirus, on the Late Mycenaean ceramic from Ilias¹⁰², on the ceramics from the lower layers of the settlement Kastanas¹⁰³ and similar finds

¹⁰¹ Palavestra 1984.

¹⁰² Palavestra 1984, 27.

¹⁰³ Hansel 1979, 167–202.

which establish connections between the north and the south across Halkidiki. For the old Mycenaeans the sources of amber and tin¹⁰⁴ and opulent mines of Damastion were located in the north. The city of Damastion, that was probably developed along these mines, was located by Ujes and Romić in the region of Kosovo and Metohija¹⁰⁵, testified by multiple finds of drachmas and tetradrachmas.¹⁰⁶ Considering the tradition according to which Cadmus was the inventor of quarries, metallurgy, and bronze production¹⁰⁷ in Thebes, the mines of Damastion were probably one of the reasons why Cadmus left and founded the city of Lihnidios that was close to this metallurgy center. Moreover, Lihnidios is found in an area rich in silver.¹⁰⁸ The cause of Cadmus's arrival to the north was preserved in the tradition according to which Cadmus discovered gold mines and invented mining in the region of the Pangaeum, a mountain in Paeonia¹⁰⁹, where he was later on revered as one of the four Cabeiri¹¹⁰ of metallurgy¹¹¹ under the name of Κάσμιλος-Καδμήλος.¹¹² Opulent mines, forests, and developed animal husbandry were probably very alluring to Theban rulers and we can conclude that they wanted to establish control over these precious resources.

¹⁰⁴ Potrebica 2010, 171-175.

¹⁰⁵ Ujes, Romić 1996, 77-98.

¹⁰⁶ Ujes, Romić 1996, 82-85.

¹⁰⁷ Pliny, HN 7. 195: lapicidinas Cadmus Thebis aut, ut Theophrastus, in Phoenice; Hyg. Fab., 274, 4 1-3: Cadmus Agenoris filius aes Thebis primus inuentum condidit; <Ae>acus Iouis filius in Panchaia in monte Taso aurum primus inuenit.

¹⁰⁸ Popović 1966, 15.

¹⁰⁹ Strabo 14.5.28, 13-14: ὁ δὲ Κάδμου [ἐκ τῶν] περὶ Θράκην καὶ τὸ Παγγαῖον ὄρος; Pliny, HN 7. 195: auri metalla et flaturam Cadmus Phoenix ad Pangaeum montem.

¹¹⁰ Lisičar 1951, 251.

¹¹¹ Scholia in Apollonii Rhodii Argonautica (scholia vetera), 77, 22-78, 6: μνύονται δὲ ἐν τῇ Σαμοθράκῃ τοῖς Καβείροις, ὡς Μνασέας φησί. καὶ τὰ ὀνόματα αὐτῶν δ' τὸν ἀριθμόν· Ἀξίερος, Ἀξιοκέρσα, Ἀξιοκέρσος, <Κάσμιλος>. Ἀξίερος μὲν οὖν ἐστὶν ἡ Δημήτηρ, Ἀξιοκέρσα δὲ ἡ Περσεφόνη, Ἀξιοκέρσος δὲ ὁ Ἄιδης· ὁ δὲ προστιθέμενος τέταρτος Κάσμιλος ὁ Ἑρμῆς ἐστὶν, ὡς ἱστορεῖ Διονυσόδωρος. Καβείροι δὲ δοκοῦσι προσαγορεύεσθαι ἀπὸ Καβείρων τῶν κατὰ Φρυγίαν ὄρων, ἐπεὶ ἐντεῦθεν μετνήχθησαν. οἱ δὲ δύο εἶναι τοὺς Καβείρους φασί, [πρότερον] πρεσβύτερον μὲν Δία, νεώτερον δὲ Διόνυσον.

¹¹² Scholia in Lycophronem, scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae, 219: σύρουσαν τὸ ἐξῆς οὕτως· βλέπω πάλοι δὴ συναγωγὴν ὀλκάδων συρομένην ἐν τῇ θαλάσῃ <κάπριον ζοῦσαν> καὶ ἐπιβοῶσαν καὶ ἀπειλοῦσαν τῇ πατρίδι ἥτοι τῇ Τροίᾳ <δεινὰς ἀπειλὰς> καὶ πυρπόλῃσιν. <ὡς μὴ σε Κάδμος>. Κάδμος ὁ Ἑρμῆς ἀντὶ τοῦ Καδμήλου κατὰ συγκοπὴν ὡς γαμφίλας καὶ γαμφάς. Καδμήλος δὲ ὁ Ἑρμῆς. τοῦτο δὲ καὶ Ἰσσης τινὸς νύμφης, ἀφ' ἧς καὶ Λέσβος ἐκλήθη Ἰσσα, ἐγεννήθη παῖς ὀνόματι Πρύλιν. οὗτος μάντις ὦν προσενηχθέντι τῷ Ἀγαμέμνονι τῇ Λέσβῳ ἄλλως, ὡς μὴ σε Κάδμος· ἀπέστρεψε τὸν λόγον πρὸς τὸν Πρύλιν, ὃς ἦν μάντις ἐν Ἰσση ἥτοι τῇ Λέσβῳ υἱὸς τοῦ Καδμήλου καὶ Κάδμου Ἑρμοῦ καὶ Ἰσσης τινὸς νύμφης, ἀφ' ἧς καὶ ἡ Λέσβος ἢ καὶ Μιτυλήνη ἐκλήθη Ἰσσα, ὃς Πρύλιν προσενηχθεὶς τοῖς Ἕλλησιν.

*tetradrahma**drahma**tetrobol*

Ill. 7. The coins of the city of Damastion (Ujes-Morgan 2018, 7)

For a longer period of time, the presence of the Mycenaean material at the eastern Adriatic coast was well-known at the sites of Pazhok and Vajze in Albania, Tetovo and Iglarevo in Kosovo, in the form of two swords from a tumulus at the Mata River and the place of Varibopi¹¹³, daggers near Niš, Pula, Crvena Stijena, Mostar, Mokrine, Belotići, Živalji, Čitluk, and others. Other well-known finds are labrys axes from Pelagonija, near Bitola, in Northern Macedonia and Niš and Babušnica in Serbia.¹¹⁴ In this context, it is possible to address a sword from Sisak, Sprockhoff IIb of Erbenheim type according to

¹¹³ Korkuti 1984, 111-113.

¹¹⁴ Garašanin 1983, 799-806; Parović-Pešikan 1985, 27; Đurić 1984, 17-24; Čović 1983, 114-190.

Cowen, dated to Ha A period, given that there have already been several attempts to associate this type of swords with workshops in Central Europe and Mycenaean Greece.¹¹⁵ When analyzing swords found in a circle in Mycenae, we need to mention a sword from Vučevica that was initially interpreted as an import from Mycenae. Although there are similarities with the Mycenaean type F2 sword, H. Tomas concluded that differences are considerably more dominant and the inspiration for this sword could be of Aegean origin¹¹⁶ which, in any case, corroborates the thesis if not of a direct import, then of contacts which were used to transmit the idea. Although the origin of these finds has not been entirely defined, some of which have been bought off in the modern period, in this context we can also mention the ingots from Makarska, Ivanić-Kloštar,¹¹⁷ and from the island of Pag.¹¹⁸ Finally, the Mycenaean material has been recorded on the island of Brač¹¹⁹. On the other hand, we should note the fact that, at least in the case of Mycenaean material on the eastern Adriatic coast, there is a likely possibility that the majority of these finds came directly from the Apennine Peninsula or from the south where the Mycenaean presence was much better recorded.¹²⁰

When addressing the Bronze Age and the relationship of the eastern Adriatic coast with the Aegean region through the prism of archaeological perception, we come to a question of the Cetina culture and its manifestation in this region. Blagoje Govedarica pointed out the possibility of migration of the population from western Greece to the region of the Cetina culture, i.e. the eastern Adriatic coast, that manifested in cist type graves and accompanying golden material.¹²¹ Similarities in ornaments and shapes of ceramic material indicate a possibility of connections with the cultures of Sicily and Malta¹²², whereas the connections with Italy, more specifically Apulia, are much better corroborated with examples such as jugs from an aggregate in Bajagić near Obrovac.¹²³ By observing the distribution of the Cetina culture as a style and the distribution of a recognizable style instead of a recognizable ethnic-archaeological culture, we can state that the spatial range of this ornamental manifestation was from Trieste to the Peloponnese and from Apulia to Bosnia.¹²⁴

¹¹⁵ Vinski-Gasparini 1973.

¹¹⁶ Tomas 2010, 36-39.

¹¹⁷ Vinski-Gasparini 1983, 647-667.

¹¹⁸ Parović-Pešikan 1985, 27.

¹¹⁹ Kirigin 2002, 363-383.

¹²⁰ Tomas 2010, 36-39.

¹²¹ Govedarica 1989.

¹²² Govedarica 1989, 218.

¹²³ Marović 1975, 245-246.

¹²⁴ Forenbaher 2018, 128. For more information about the issue of the Cetina culture and the Cetina style see: Forenbaher Stašo, *Special Place, Interesting Times. The island of Palagruža and transitional periods in Adriatic prehistory*. Archaeopress Publishing Ltd, 2018.

The relationship with Greece is corroborated by finds from Montenegro, primarily tumuli with princely graves in Rubeži near Nikšić, Mala Gruda, Velika Gruda, and Gruda Boljevića. A fragment of a ceramic dish has been found at the site of Rubeži whose ornaments, decorated stripes, and zigzag lines entirely correspond to the finds of dishes in the tumulus of Mala Gruda. This type of dish is usually a standard repertoire of princely graves in Montenegro, although considerable differences between them do exist, such as semicircular carvings on the rim of a dish from Mala Gruda.¹²⁵

III. 8. Axes from Mala Gruda and Boljevića Gruda tumuli
(Saveljić-Bulatović, Lutovac 2003, 19; processed by A. Kaljanac)

Moreover, it is important to note that the ornamental motif, at least its basic form made of two stripes crossed in the central section and zigzag lines along the rim, associates and most likely represents a counterpart of a punctured ornament of golden covers of axe holders from the tumuli of Mala Gruda and Gruda Boljevića. Golden covers from these two tumuli correspond to one another in their entirety,¹²⁶ and this detail connects the axes from these tumuli with the ceramic material that was most probably associated

¹²⁵ Parović-Pešikan, Trbuhović 1974, 129-141.

¹²⁶ Baković, Govedarica 2009, 5-22.

with burial rituals. Therefore, this and the fact that the axe from Gruda Boljevića was found outside the grave and not beside the deceased¹²⁷ ensure that we observe the axes from the tumuli with princely graves through the prism of practiced cults and rites or as a means of expressing the elements of identity and status.

III. 9. Ceramic vessel from tumulus Boljevića Gruda (Provided by P. Lutovac)

The interpretation of the origin of the axe from the tumulus of Mala Gruda has led us to conclude that its origin is the Middle Eastern import¹²⁸ that brought on further development of this type of axes.¹²⁹ Moreover, axes made of electrum alloy, golden dagger, and hair rings (Noppenring) have on several occasions been associated with Asia Minor, Syria, Byblos, and the Aegean Sea.¹³⁰ Kotorac-type axe has frequently been associated with Byblos, hair rings with the Aegean Sea, Troy, and Antioch, and the golden dagger with Koumas.¹³¹ Apart from this, burials of tumuli with princely graves in Montenegro also contained lesser indicators associated with Transcaucasia.¹³²

¹²⁷ Baković, Govedarica 2009, 15.

¹²⁸ Parović-Pešikan, Trbuhović 1974, 131.

¹²⁹ Parović-Pešikan 1985, 21.

¹³⁰ Parović-Pešikan, Trbuhović 1974, 129-141; Parović-Pešikan 1985, 20; Govedarica 1989, 178; Šašel Kos 1993, 120; Durman et al. 2006; Baković, Govedarica 2009, 18.

¹³¹ Parović-Pešikan 1985, 20.

¹³² Durman et al. 2006, 90.

However, although all of this information, the works of classical authors and archaeological indicators, suggest the validity of the statement regarding the contacts of the Mycenaean world with the eastern Adriatic coast, especially its southern part, it seems that such statement is only partially correct. This particularly refers to the problem of chronological determination given that some of the recently published archaeological results suggest much older contacts of the southern part of the eastern Adriatic coast and the Aegean Sea. In this regard, the basic indicator could be the appearance of violin-shaped idols, traditionally associated with the Cycladic culture, as grave goods at several sites. When speaking of the area of the eastern Adriatic coast, violin-shaped idols and their analogies were recorded at the sites of Rakića kuća, Shtoj, Apollonia, Maliq, and Yunazite. During the excavations of tumuli at the site of Shtoj in the 1980s, and published in detail in 2012,¹³³ discovered the most numerous group of violin-shaped idols, 6 in total. The initial excavations uncovered 14 graves within the tumulus VI, of which the first 13 graves were determined to be originating from the Iron Age, whereas the last grave 14 was identified to be originating from the Bronze Age with recognizable characteristics of the Cetina culture¹³⁴. While the primary results attributed the discovered idols to the oldest grave 14 and the Cetina culture,¹³⁵ further research uncovered an initially unknown grave, the grave 15. Given that this grave was buried in the subsoil, directly under the stone cist of the grave 14, it became clear that certain idols should be attributed as goods of this grave, and not the grave 14.¹³⁶ Unlike the later period, especially the Iron Age, the initial construction of the tumulus 6 in Shtoj was for a separate individual who represented a unique burial within the construction. This layer was inherited through the subsequent burial of the Cetina culture and an increase of the construction. Violin-shaped idols at the site of Rakića kuća were discovered during the construction of a local road between Podgorica and Tuzi in 1989 when the stone from the tumulus was used as a construction material.¹³⁷ In the period of 2002-2006, an excavation of the so-called tumulus 10, containing 77 graves, 49 of which are prehistoric, was conducted at the site of a large prehistoric necropolis in Apollonia.¹³⁸ These included the so-called grave 74, which later on turned out to be a ritual site, not a grave.¹³⁹ This unit also revealed a broken figurine, whose reconstruction determined that it corresponds to violin-shaped idols,¹⁴⁰ making this site important in the context of contacts of the Aegean region and the western Balkans. Moreover, similar idols and the closest associations were discovered in layer IIIc at the site of Maliq in Albania, and layers of tell

¹³³ Koka 2012.

¹³⁴ Govedarica 1991, 105-112.

¹³⁵ Govedarica 2016, 5-34.

¹³⁶ Govedarica 2016, 7.

¹³⁷ Velimirović-Žižić 1995, 21-41.

¹³⁸ Amore 2016, 57-74.

¹³⁹ Govedarica 2016, 18.

¹⁴⁰ Govedarica 2016, 19.

in Yunazite in Bulgaria. Considering the results of the most recent research, along with stylistic characteristics, especially radiocarbon dating conducted at the sites of Rakića kuća, Gruda Boljevića, Apollonia, Velika Gruda, and Odmuť, B. Govedarica concluded that the absolute calibrated dates of these sites can be the period of 3050/3000 to 2700 BC.¹⁴¹

III. 10. Ceramic violin idols discovered in the tumulus Rakića kuća according to the numeration from the research (Provided by B. Govedarica)

Regarding the dates of the appearance of violin idols and their corresponding tumuli, evidently members of a prominent elite, we can conclude that the contacts of the Aegean region and the Adriatic had existed already at the beginning of the 3rd millennium BC, and maintaining these contacts during the period of the 2nd millennium BC would not be surprising, on the contrary, stronger connections would be expected. These connections and contacts could not result only in trade, and the actual establishment of trade colonies and permanent trade routes would not be surprising. Moreover, it would be thoughtless to assume that such long-term traditions until the period of classical Greek colonies at the Adriatic Sea have not left a mark on both cultures and their memories of the past and consequently on their mythological and legendary past.

According to the presented dates, it is quite clear that it would be difficult to argue the connection of tumuli with princely graves and their materials with legendary Cadmus and his Phoenicians, but the very existence of contacts between the Adriatic region in the first phases of the 3rd millennium BC with the south opens up the possibility of considering trade colonies at the beginning and during the Bronze Age. The search for metals and the establishment of steady communications with regions deeper into the continent in the memory of the old Greeks may have reflected through the Phoenicians

¹⁴¹ Govedarica 2016, 24.

as a symbol of the eastern Mediterranean Basin. The words of Herodotus share the information about how the Phoenicians had founded a colony on the island of Thasos, adjacent to the island of Samothrace¹⁴², just beside the aforementioned Halkidiki. According to the tumuli with princely graves from Montenegro, trade relations or mutual influences and exchange speak of contacts dating back to the early phases of the 3rd millennium BC. They also indicate the roots of the legend of Cadmus and Harmonia later, perhaps already around the 15th century BC.

According to different genealogies, such as the one presented by Herodotus,¹⁴³ or Hecataeus and Hellanicus, as well as researchers such as S. Symeonoglou¹⁴⁴, the events described in the legend of the appearance of the Phoenicians in the territory of Greece, their leader Cadmus and his wife Harmonia, their transformation into serpents, who were revered long after, can be dated to the very early period of about 16th to 15th century BC. In this sense, an archaeological find of the Parian Marble or Chronicle¹⁴⁵ suggests the arrival of Cadmus and the foundation of Thebes and dates them to 1509/8 BC:¹⁴⁶ *From when Cadmus the son of Agenor came to Thebes [____and] built the Cadmeia, 1255 years, when Amphictyon was king of Athens*.¹⁴⁷ If we use this find as a chronological orientation, the tradition regarding these events could not have been much younger. Most certainly, the date, in this case, is no longer as crucial as the statement that the territories of present-day Herzegovina, Montenegro, Albania, and Northern Macedonia participated in a long-lasting tradition of established contacts with the Aegean region, and the fact, established in such context, that the entire myth of a legendary hero, Sidonian Cadmus, could indeed have a historical background, regardless of its form, and that “some” events actually happened.

¹⁴² Hdt.s 6, 47: Εἶδον δὲ καὶ αὐτὸς τὰ μέταλλα ταῦτα, καὶ μακρῶ ἦν αὐτῶν θωμασιώτατα τὰ οἱ Φοίνικες ἀνεῦρον οἱ μετὰ Θάσου κτίσαντες τὴν νῆσον ταύτην, ἥτις νῦν ἐπὶ τοῦ Θάσου τούτου τοῦ Φοίνικος τὸ οὖνομα ἔσχηκε. Τὰ δὲ μέταλλα τὰ Φοινικικὰ ταῦτά ἐστι τῆς Θάσου μεταξὺ Αἰνύρων τε χώρου καλεομένου καὶ Κοινύρων, ἀντίον δὲ Σαμοθρῆνης, ὅρος μέγα ἀνεστραμμένον ἐν τῇ ζητήσι.

¹⁴³ Hdt.s 6, 59.

¹⁴⁴ Symeonoglou, 1985, 68 and further.

¹⁴⁵ Parian Marble is a chronological table found in several fragments on the island of Paros. The table itself encompasses the period from 1581 to 264 BC and it largely represents events from the “*Heroic Age*”.

¹⁴⁶ Parian marble: IG XII, 5. (Cyclades), Document 444: ἀφ’ οὗ Κάδμος ὁ Ἀγῆνορος εἰς Θήβας ἀφίκετο [– – – καὶ] ἔκτισε τὴν Καδμείαν, ἔτη, βασιλεύοντος Ἀθηνῶν Ἀμφικτύονος.

¹⁴⁷ Inscription translation: G. Newing, Ashmolean Museum of Art and Archaeology, Oxford.

Ill. 11. Parian Marble with a chronological table (http://digitalmarmorparium.org/images/marmorparium_fragment_a_1_ashmolean.jpg [last checked 2021-5-28])

While myths and legends, although essentially inseparable, required foundations of their origin and a period of fossilization from live memory into a myth or a legend, it is entirely reasonable to assume that *every generation of the old Greeks modified inherited myths anew instead of creating new traditions*.¹⁴⁸ The foundations of legends most likely remained the same and *it is unimaginable that Greek mythology was created as an entirely new set of traditions in order to replace the events that had taken place earlier*.¹⁴⁹ Referring to the aforementioned fundamental premise of Kristiansen that fossilization is a long process of up to 1000 years, possibly even longer, then it is no surprise that there are numerous finds directly and indirectly connected to serpents and a manifestation of memory recently associated by scholars with the cult of ancestors.

Apart from the very meaning of the name of the community of the Encheleans, the connection of immigrated colonists, conditionally named so, and the religious belief in eels or serpents can be established with the meaning of names of legendary personalities of Cadmus and Harmonia who embody an entire cult according to an ancient belief. The first link is the Hebrew east, *Qedem*, the place of origin of Cadmus, whereas the name of his wife Harmonia is connected with the mount Hermon populated by the Hivites, meaning

¹⁴⁸ Finkelberg 2006.

¹⁴⁹ Dowden 1992.

*serpent*¹⁵⁰ in Phoenician. The connections of the Hivites and Harmonia with the serpent certainly could reach goddess Ishtar who was frequently depicted together with a serpent next to her body. The serpent, as a symbol of life and death, has evidently been present ever since the Neolithic,¹⁵¹ while its dominant position in religion reached its peak in the period starting from the three-age system and further. The importance of the belief system of former inhabitants of these regions was recorded by Homer who wrote an impressive description of a Paeonian, Asteropaios, whose body was eaten by eels and thus symbolically removed from the battlefield.¹⁵² The territory familiar to Asteropaios as a Paeonian, near Hecataeus's Encheleans, uncovered two plates with a depiction of soldiers leaving for battle while being watched by an upright serpent, one in Albania on the coast of Lake Ohrid,¹⁵³ and the other at the site near Gostilj in Montenegro by Shkodra Lake.¹⁵⁴

III. 12. A plate from the site of Gostilj in Montenegro (Benac 2012, 22)

The importance of the depicted serpent as a cult of ancestors or Cadmus himself who accompanies soldiers to battle keeping a watchful eye is not essential in this context, because we could claim that Cadmus indeed is a heroized ancestor, as different interpretation would be essentially the same. From a geographic point of view, the place where these plates were uncovered, in the land inhabited by the Encheleans, the community which was obviously hidden in an obscure past even for the Greeks themselves, is where

¹⁵⁰ Calmet 1832.

¹⁵¹ Busuladžić 2010, 125-134.

¹⁵² Hom. II. 21.203-4:

τὸν μὲν ἄρ' ἐγχείλεις τε καὶ ἰχθύες ἀμφεπέοντο
 δημόν ἐρεπτόμενοι ἐπινεφρίδιον κείροντες

¹⁵³ Ceka 1985.

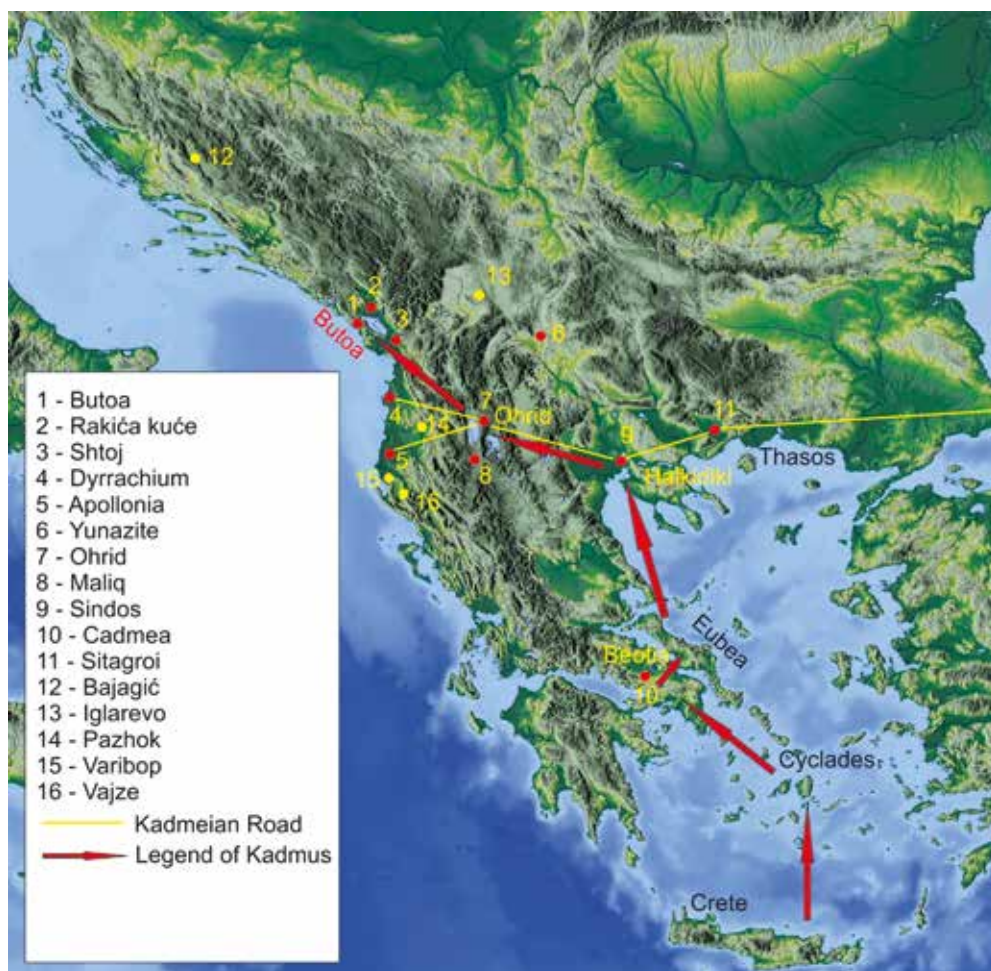
¹⁵⁴ Basler 1969, 5-107.

Cadmus found refuge and where he died. According to Apollonius of Rhodes, the graves of Cadmus and Harmonia are located here by the black Illyrian river in the land of the Encheleans.¹⁵⁵ Although maybe not for modern researchers, verbal and described geographical features could be found in this region, so in *Periplus Pseudo-Skilax* writes that by the coast of the Rizous river, there are graves made in some way out of stone, belonging to Cadmus and Harmonia who, even after their death, were the ancestors whom former sailors sailed to. *From the Arion river to the Rizous river is half a day's sail. The stones of Cadmus and Harmonia are here, and a sanctuary not far from the Rizous river.*¹⁵⁶ For these sailors, even after the metamorphosis into serpents, Cadmus and Harmonia were amply real and true.

In connection with the fact that protagonists of this legend were real to the old Greeks, in conclusion we can make a presumption about the origin of the Encheleans from Greek Boeotia or even from the Middle East, from where they carried the cult of serpent-eel that was spread among the inhabitants of the eastern Adriatic coast and its hinterland, who were thus named the Illyrians, serpent-people, followers of the cult of the serpent. The Encheleans could be considered the leaders of the cult of serpent-eel, an ethnonym of the Illyrians which later gradually spread toward the north and deeper into the hinterland of the Adriatic Sea to be finally encompassed by the Roman administrative unit, the province of Illyricum, entirely different from the Old Greek Illyria which to old logographers represented the only geographic-religious region inhabited by the followers of the cult of the serpent, the people associated with this cult and their name Ἰλλυριοί.

¹⁵⁵ Ap. Rhod. *Argon.* 4, 516-519: οἱ δ' ἄρ' ἐπ' Ἰλλυρικοῖο μελαμβαθέος ποταμοῖο, τύμβος ἴν' Ἀρμονίης Κάδμοιό τε, πύργον ἔδειμαν, ἀνδράσιν Ἐγχελέεσσιν ἐφέστιοι· οἱ δ' ἐν ὄρεσσιν ἐνναίουσιν ἅπερ τε Κεραύνια κικλήσκονται.

¹⁵⁶ Ps. –Scylax, 24, 2: καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμὸν ἡμέρας ἐστί πλους· ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος <ἐπὶ τὸν <Ριζοῦντα> ποταμὸν πλους ἡμέρας ἡμισυ· καὶ Κάδμου καὶ Ἀρμονίας οἱ λίθοι εἰσὶν ἐνταῦθα, καὶ ἱερὸν ἀπώθεν τοῦ <Ριζοῦντος ποταμοῦ. ἀπὸ δὲ τοῦ <Ριζοῦντος ποταμοῦ εἰς Βουθόην ὁ πλους καὶ τό ἐμπόριον.

Map 1: The arrival of Cadmus in Greece and his crossing to the north with known sites (Map made by: A. Kaljanac on a template downloaded from www.maps-for-free.com on 2021-5-28)

Conclusion

The legend of Cadmus and his wife Harmonia is one of the oldest legends about the peoples who inhabited the region of the eastern Adriatic coast. Considering a common belief that legends are in fact historical events with historical background and actual locations, the preserved works that conveyed the information of the Sidonian hero clearly categorized Cadmus as one of the legends and legendary personalities who, during their lifetime, passed through and acted in historically established locations such as the old Cadmeia, Delphi, Lihnidos, and Butoa, present-day Budva, where he ultimately ended his legendary journey. After observing two works of the former unity, a live culture that truly experienced the legend of Cadmus, the written words and their relationships with

the material data about the potential contacts of the region of the southern part of the eastern Adriatic coast and the Aegean Sea, we can conclude that the earliest contacts of this region dated much further into the past than datable information produced by classical authors. At the same time, the fact that these memories were written down, clearly shows, as we can see in the later period, that the traditions of important events were strong and long-established. Although mysterious, logographer, poets, the first historians, classical authors wrote about communities such as the Encheleans who at a certain point of time inhabited the territory of Greece, but at another, they were at the far north, waging wars and creating what will later become known as their kingdom. There is plenty of information regarding these people, so that earlier researchers could associate them with part of their beliefs, especially eels, and correlate them with other, similar, and perhaps identical cult – the cult of the serpent.

Numerous finds of archaeological provenance, from those stylistically connected to those having elements of direct influences such as violin idols, corroborate mutual contacts of these regions. This creates the opportunity to observe the legend of Cadmus as the result of these relations, as pointed out by Marianna Koromila, being manifested through hundreds of Greek sailors. As part of these movements, there is an episode of Cadmus's crossing to the north when the Encheleans from the north first appeared – those who had a special place in the history of the ancient Greeks. Despite the lack of data about them, this fact suggests the importance of their role – the role that remained permanently hidden and completely unknown. On the other hand, their belief and cult, as well as their name, may have been the historical reason why they have never been forgotten. If we observe the testimonies of them as eel-people at the territory of Boeotia, their appearance as such in the north, the legendary foundation of Butoa, and the fact that they are the oldest well-known community in this region to their southern neighbors, we can assume that they were also an eponymous community of the entire region in the later history. If their appearance at the north was part of trade relations or even colonization process from the south, their name and site, and new Cadmeias and Butoas became the focal point of contacts, information sources, and familiarization with the north for their contemporaries in Greece. As such, they secured their historical role in Greek ecumenism. Workshops produced items for trade towards the Encheleans as the first destination, their ports were a clear orientation and refuge, from where the trade could continue toward the north and from the north to the south. More importantly, their belief in eels and the similarity with the belief in serpents, although it is difficult to assume a clear differentiation between the two, given that they were named after their cult in Boeotia, could have played an important role in the appearance of the name of Illyrians, as well as their perception by the ancient Greeks. The similarity in meaning of the names of the Encheleans and the Illyrians implies a certain connection that could be the result of a coincidence or identical beliefs or the acceptance of beliefs of the

Encheleans themselves among local communities who were not unfamiliar with serpents and their cult and which did not aspire to the anthropomorphism of deities as the Greeks did. In this regard, the term Illyrian could determine the Encheleans themselves, and later on others who had the same beliefs in some of or in a local language. The belief in the cult of the serpent, which was associated by Cadmus himself with the cult of ancestors first by killing one serpent in Greece, then turning himself into one, could be a manifestation associated with ancestors whose origin was inevitably always in the legends, deities which were often associated with the same ancestors, and ultimately with the manifestation of spiritual beings in mundane, revered serpents, dragons, eels. If we consider that compared to numerous communities that the Greeks and even the Romans were familiar with in the later period, the most important community, named by the modern scholarship as the Illyrians, was entirely unknown without any specific mention of its geographic position but only a wider geographic setting, we can assume that for those who created the written works, the Illyrians had never existed. For them, it might have been perfectly clear and factual that this term of the language of the north implies first of all the Encheleans, then all those associated with their belief in the later period. Although perhaps an ordinary transcription, perhaps Pliny's or Mela's fact *that they were named or called as such*, or perhaps a strong dichotomy with beliefs of the ancient Greeks, it seems that this is a community which, by departing from the Greek framework, brought with itself the name and beliefs that resulted in creating different ones. Therefore, in accordance with the existence of contacts in the territory of present-day Montenegro and its proximity, it is possible to conclude that the legend of Cadmus, his foundation of the city of Butoa, as well as mutual relations corroborated by archaeology, were part of a process that had far-reaching consequences from the direct influence of Greece on this region and influence of this region on former Greece. At the same time, mutual acquaintance resulted in the fact that the Greeks were faced with an elusive and mysterious community which they had never defined, possibly because they were familiar with it within the framework of their language, whose name had spread from this region to a significantly wider region to be ultimately adopted by the Roman Empire due to a completely different administrative perception, followed by the scholarship of the 20th century.

Sažetak: Legenda o Kadmu – Osnivanje grada Butoa i moguće porijeklo imena Iliri

Legenda o sidonskom heroju Kadmu (*Cadmus*) i njegovoj supruzi Harmoniji (*Harmonia*) jedna je od najstarijih legendi povezanih sa stanovnicima prahistorijskog Balkana. Rani izvori povezuju stanovnike istočne jadranske obale sa zmijama ili jeguljama. Moderna znanost je utvrdila činjenicu da je u prethistorijskom periodu značajnu ulogu u identifikiranju i samoidentifikiranju zajednica imao kult predaka. Legendu o Kadmu i njegov dolazak na prostor današnje Crne Gore, osnivanje grada *Butoe* (Budve) i smrt pretvaranjem u zmiје, moguće je prepoznati kao tragove vjerovanja u kult predaka. Prateći tradiciju ovog mita moguće je konstatirati da je cjelokupan proces reprezentirao stvaranje snažnih trgovačkih veza, potencijalno osnivanje trgovačkih kolonija, prilikom čega se kao posljedica u znanju grčkih autora pojavila eventualna transkripcija imena Enhelejaca u Ilire, bazirana na jeziku lokalnih zajednica sjevera. Na ovaj način, imena Ilira i Enhelejaca u grčkoj Beotiji nisu reprezentirali nijednu etničku zajednicu, niti danas prepoznatljivu arheološku kulturu, već vjerovanja i kult većeg broja zajednica koje su u ovim mitskim bićima pronalazili i svoje pretke poput legendarnog junaka iz Sidona.

BIBLIOGRAPHY

Abbreviations

AP. RHOD.	Apollonius Rhodius Epicus
ATH.	Athenaeus Naucratis
PS. – APOLLOD.	Pseudo-Apollodorus
DIOD. SIC.	Diodorus Siculus
ETYM. MAGN	<i>Etymologicum magnum</i>
ETYM. GENIUN.	<i>Etymologicum Genuinum</i>
HDT.S	Herodot
HECAT.	Hecateus Milesius Historicus
HELLANIC.	Hellanicus Historicus
HOM.	Homerus
HSCH.	Hesychius Lexicographus
HYG. FAB.	Hyginus, <i>Fabulae</i>
PAUS.	Pausanias
PLINY, HN 7.	C. Plinius Secundus, <i>Naturalis Historia</i>
PLU.	Plutarchus Biographus et Philosophus
PS. –SCYLAX	Pseudo-Skylax
STEPH. BYZ. ETHN.	Stephanus Byzantius, <i>Ethnika</i>
STRABO	Strabo Geographus

Sources

- Apollonius Rhodius Epicus, *Argonautica*, (ed. H. FRAENKEL), Oxford, 1961.
- Athenaeus Naucratis, *Deipnosophistae*, (ed. G. KAIBEL), Leipzig, 1-2:1887; 3:1890.
- Cephalion, *Hist. et Rhet., Fragmenta*, (ed. K. MÜLLER), Paris, 1841.
- Christodorus, *Epigrammata*, AG 2, (ed. E. Heitsch), Göttingen, 1963.
- Dictys Cretensis, *Testimonia*, (Ed. F. JACOBY), Berlin, 1923.
- Diodorus Siculus, *Bibliotheca historica*, (ed. F. VOGEL, K.T. FISCHER), Leipzig, 1906
- Etymologicum Genuinum, (ἀνάβλῃσις – βώτορες), (ed. F. LASSERRE and N. LIVADARAS), Athens: Parnassos Literary Society, 1992.
- *Etymologicum magnum*, (ed. T. GAISFORD), Oxford, 1848
- Hecataeus Milesius Historicus, *Histories, Fragmenta*, (Ed. F. JACOBY), Berlin, 1923.

- Hellanicus Historicus, *Fragmenta*, (Ed. F. JACOBY), Berlin, 1923.
- Herodot, *Histoires*, (ed. Ph.-E. LEGRAND), Paris, 6: 1948.
- Hesychius, *Lexicon (Alexandrinus)*, (ed. K.LATTE), Copenhagen, 1:1953; 2:1966.
- Homerus Epicus, *Ilias*, (ed. T. W. ALLEN), Oxford, 1931
- Hyginus, *Fabulae*, (ed. H. J. ROSE), Leyden, 1933.
- Joannes Antiochenus Chronographia (eclogae e cod. Paris. gr. 1336), (ed. J. A. CRAMER): Oxford University Press, 1839
- Pausanias, *Graeciae descriptio*, (ed. F. SPIRO),. Leipzig, 1903
- C. Plinius Secundus, *Naturalis Historia* (tns. and ed. J. BOSTOCK and H. T. RILEY), London, 1855.
- Plutarchus Biographus et Philosophus, *Moralia*, (tr. H.CHERNISS, W. C. HELM-BOLD), Harcard-London, 1953.
- Pseudo-Apollodorus, *Bibliotheca*, (sub nomine Apollodori), (ed. R. WAGNER),. Leipzig, 1894
- Pseudo-Skylax's Periplous, *The Circumnavigation of the Inhabited World*, (tns. and ed. G.SHIPLEY), Bristol 2011.
- Scholia in Apollonii Rhodii, *Argonautica* (scholia vetera), (ed. K. WENDEL), Berlin, 1935.
- Scholia In Euripidem, *Scholia in Euripidem* (scholia vetera), (ed. E. SCHWARTZ), Berlin, 1:1887; 2:1891.
- Scholia in Lycophronem, scholia vetera et recentiora partim Isaac et Joannis Tzetzae, (ed. E. SCHEER), Berlin, 1958.
- Stephanus Byzantius, *Ethnika*, (ed. A. MEINEKE, S. von BYZANZ). Berlin, 1849.
- Strabo Geographus, *Strabonis geographica*, (ed. A. MEINEKE), Leipzig, 1877.
- Thucydides. *Historiae*, (ed. H. S. JONES, J. E. POWELL) Oxford, 1:1942¹.

Digital epigraphic database

- Parian marble: IG XII, 5: <https://epigraphy.packhum.org/text/77668> [last checked 2021- 6-14]

Literature

- Amore 2016 – M.G. Amore, The complex of Tumuli 9, 10 and 11 in the necropolis of Apollonia (Albania). A time span from the Early Bronze Age to the Early Hellenistic Period, in Ute K. and Olivier H. (eds.) *Tumulus as Sema. Space, Politics, Culture and Religion in the First Millenium BC*, De Gruyter, 57-74.

- Appendini 1802 – F. S. Appendini, *Notizie storico-critiche sull'antichità dei Ragusei*. Ragusa Tipografia Martecchini, 1802.
- Babić 2007 – S. Babić, *Greeks, Barbarians and Archaeologists, Mapping the contact*. *Ancient West & East* 6, 2007, 73-89.
- Baković, Govedarica 2009 – M. Baković and B. Govedarica, *Nalazi iz kneževskog tumula Gruda Boljevića u Podgorici, Crna Gora, Godišnjak XXXVIII*, Centar za balkanološka istraživanja 36, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2009, 5-22.
- Basler 1969 – Basler, Đ. *Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta)*. *Glasnik Zemaljskog muzeja, n.s. Arheologije* XXIV, 1969, 5-107.
- Benac 2012 – A. Benac, *Religijske predstave prastanovnika južnoslavenskih zemalja*, Djela LXXXIV, Centar za balkanološka istraživanja 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012.
- Bernal 1991 – M. Bernal, *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization Volume II: The Archaeological and Documentary Evidence*, Rutgers, 1991.
- Binford 2002 – L. R. Binford, *In Pursuit of the Past, Decoding the Archaeological Record*, University of California Press, 2002.
- Buck 1979 – R. J. Buck, *A History of Boeotia*. The University of Alberta Press, 1979.
- Burn 1979 – A. R. Burn, *The Pelican History of Greece*. Penguin Books, 1979.
- Busuladžić 2010 – Busuladžić, A. *Nalaz ulomaka keramičkih posuda sa prikazom zmije iz Japre kod Bosanskog Novog*, *Godišnjak*, Centar za balkanološka istraživanja 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2010, 125-134.
- Calmet 1832 – A. Calmet, *Dictionary of the Holy Bible*. Crocker and Brewster, 1832.
- Castleden 2005 – R. Castleden, *Mycenaeans*, Routledge, 2005
- Ceka 1985 – N. Ceka, *Oyteti Ilir pranë Selcës së poshtme*, Akad. e Shkencave e RPS të Shqipërisë, Qendra e Kërkimeve Arkeologjike, 1985.
- Cermanović 1956 – A. Cermanović, *La signification des sandales d'or de Trebeniste*, *Živa antika* VI, 1956, 307-313.
- Čović 1983 – B. Čović, in *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, A. Benac (ed.), Regionalne grupe ranog bronzanog doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Centar za balkanološka istraživanja, 114-190.
- Dow, Chadwick 1973 – S. Dow, J. Chadwick, in *The Cambridge ancient history, Vol. II, Part 1*, I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (ed.), *The Linear Scripts and the Tablets as Historical Documents*, Cambridge: Cambridge University Press, 582-626.
- Dowden 1992 – K. Dowden, *The Uses of Greek Mythology*, Routledge, 1992.

- Đurić 1984 – N. Đurić, Bronzanodopski nalaz iz Iglareva, *Glasnik Muzeja Kosova* XIII – XIV, 1984, 17-24.
- Durman et al. 2006 – A. Durman, M. Guštin, A. Alfoldi, *Simbol boga i kralja, prvi europski vladari*, Galerija Klovićevi dvori, 2006.
- Džino 2014 – D. Džino, Constructing Illyrians: Prehistoric Inhabitants of the Balkan Peninsula in Early Modern and Modern Perceptions, *Balkanistica* 27, 2014, 1-39.
- Evans 1877 – A. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot during the Insurrection, August and September 1875. With an Historical Review of Bosnia, and a Glimpse at the Croats, Slavonians, and the Ancient Republic of Ragusa*, Longmans, Green and co, 1877.
- Evans 1965 – A. Evans, *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875*, Veselin Masleša, 1965.
- Finkelberg 2006 – M. Finkelberg, *Greeks and Pre-Greeks, Aegean Prehistory and Greek Heroic Tradition*, Cambridge University Press, 2006.
- Forenbaher 2018 – S. Forenbaher, *Special Place, Interesting Times. The island of Palagruža and transitional periods in Adriatic prehistory*, Archaeopress Publishing Ltd, 2018.
- Frazer 2002 – J. G. Frazer, *Zlatna grana: podrijetlo religijskih obreda i običaja*. Sion: Naklada Jesenski i Turk, 2002.
- Garašanin 1983 – D. Garašanin, in *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, A. Benac (ed.), Posebni nalazi na centralno-balkanskom području, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Centar za balkanološka istraživanja, 799-806.
- Govedarica 1989 – B. Govedarica, *Rano bronzano doba na području istočnog Jadrana*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Centar za balkanološka ispitivanja, 1989.
- Govedarica 1991 – B. Govedarica, Hronološki položaj i porijeklo violinskih idola iz Štoja, in: Čović, B. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1991, 105-112.
- Govedarica 2016 – B. Govedarica, The stratigraphy of Tumulus 6 in Shtoj and the appearance of the violin idols in burial complexes of the south Adriatic region, *Godišnjak* 45, Centar za balkanološka istraživanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2016, 5-34.
- Hahn 1853 – J. G. v. Hahn, *Albanesischen Studien*, Verlag von Friedrich Mauke, 1853.
- Hall 2002 – J. M. Hall, *Hellenicity: between ethnicity and culture*, The University of Chicago Press, 2002.
- Hansel 1979 – B. Hansel, Ergebnisse der Grabungen bei Kastanas in Zentralmakedonien, 1975-1978, *Jahrbuch des Röm.-Ger. Centralmuseums Mainz* 26, 1979, 167-202.

- Jones 1997 – S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present*. Routledge, 1997.
- Kaljanac 2010 – A. Kaljanac, Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, *Godišnjak*, Centar za balkanološka istraživanja 39, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2010, 53-79.
- Kaljanac 2012 – A. Kaljanac, Легенда о Кадме и проблема происхождения энхелейцев, *Stratum plus*, Культурная антропология и археология, No. 2 (2012), 145-180.
- Kaljanac 2013 – A. Kaljanac, Arheološka istraživanja etnogenetskih procesa u prais-toriji zapadnog Balkana: mogućnosti i ograničenja, *Godišnjak*, Centar za balkanološka istraživanja 42, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2013, 45-69.
- Katičić 1976 – R. Katičić, *Ancient Languages of the Balkans*, The Hague-Paris, 1976.
- Katičić 1977 – R. Katičić, Enhelejci, *Godišnjak* XIII, Centar za balkanološka istraživanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1977, 53-79.
- Katičić 1995 – R. Katičić, *Illyricum mythologicum*, Issue Antibarbarus: Biblioteka Historia, 1995.
- Keramopoulos 1930 – A. Keramopoulos, The Industries and Trade of Kadmos-Aι Βιομηχανίαι και το εμπόριον του Κάδμου, *Αρχαιολογική Έφημερίς*, 1930, 29-58.
- Kirigin 2002 – B. Kirigin, Novosti o Grcima na Jadranu. *Godišnjak* XXXII, Centar za balkanološka istraživanja 30, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2002, 363-383.
- Klejn 1988 – S. L. Klejn, *Arheološka tipologija*. Škuc: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1988.
- Koka 2012 – A. Koka, *Kultura ilire e tumave të Shtojit Shkodër*, BOTART, 2012.
- Korkuti 1984- M. Korkuti, Dy armë bronzë nga Varibop, *Iliria* 4-1, 1984, 111-113.
- Kristiansen 2008 – K. Kristiansen, in *Construire le temps. Histoire et méthodes des chronologies et calendriers des derniers millénaires avant notre ère en Europe occidentale*; A. Lehoërff (ed.), From memory to monument: the construction of time in the Bronze Age, *Bibracte*, Bibracte 16, 2008, 41-50.
- Lisičar 1951 – P. Lisičar, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadranu*. Skopje: Filozofski fakultet, 1951.
- Lisičar 1953 – P. Lisičar, Legenda o Kadmu i veze Lihnida s Egejom i Jadranom, *Živa antika*, god. III, Sveska 1-2, 1953, 245-261.
- Marović 1975 – I. Marović, I tumuli di Bajagic (Dalmazia), *Civita preistoriche e protostoriche della Daunia*, 1975, 245-246.

- Matz 1973 – F. Matz, in *The Cambridge ancient history*, Vol. II, Part 1, I. E. S. Edwards, C. J. Gadd, N. G. L. Hammond, E. Sollberger (ed.), *The Maturity of Minoan Civilization*, Cambridge: Cambridge University Press, 141-164.
- Niemeyer 2006 – H. G. Niemeyer, 2006, in *Greek Colonisation. An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas 1 (Mnemosyne Supplement 193)*, G.R. Tsetschladze (ed.), *The Phoenicians in the Mediterranean, Between Expansion and Colonisation. A Non-Greek Model of Overseas Settlement and Presence* Leiden: Boston, 143-168.
- Palavestra 1984 – A. Palavestra, Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану. Српска академија наука и уметности: Балканолошки институт, 1984
- Parović-Pešikan 1985 – M. Parović-Pešikan, Neki novi aspekti širenja egejske i grčke kulture na centralni Balkan, *Starinar* XXXVI, 1985, 19-49
- Parović-Pešikan, Trbuhović 1974 – M. Parović-Pešikan, V. Trbuhović, Iskopavanja tumula ranog bronzanog doba u Tivatskom polju, *Starinar* XXII, 1974, 129-141.
- Popović 1966 – V. Popović, O poreklu grčkih arhajskih predmeta iz nekropole kod Trebeništa sa posebnim osvrtom na problem zlatnih maski, *Starinar* XV-XVI, 1966, 15-30.
- Potrebica 2010 – P. Potrebica, 2010, in *Katalog izložbe Antički Grci na tlu Hrvatske*. J. Poklečki Stošić (ed.), *Grci u kontinentalnoj Hrvatskoj*, in: J. Poklečki Stošić (ed), Galerija Klovićevi dvori, 171-175
- Raymond 2020 – W. K. L. Raymond, *Intellectual Developments in Greece and China: Contingency, Institutionalization and Path Dependency*, Cambridge Scholars Publishing, 2020.
- Saveljić-Bulatović, Lutovac 2003 – L. Saveljić-Bulatović, P. Lutovac, *Zlatno doba Crne Gore = The golden age of Montenegro*, JU Muzeji i galerije – Podgorica, 2003.
- Sokolovska 1997 – V. Sokolovska, *Етничките носители на Требешичката некропола*. Скопје: Музеј на Македонија; Macedonia Prima, 1997.
- Symeonoglou 1985 – S. Symeonoglou, *The Topography of Thebes from the Bronze Age to Modern Times*. Princeton University Press, 1985
- Šašel Kos 1977 – M. Šašel Kos, Cadmus and Harmonia in Illyria. *Arheološki vestnik* 44, 1993, 113-136.
- Thallóczy 1889 – L. Thallóczy, O значењу имена “Босна”, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1, 1889, 5-11.
- Tomas 2010 – H. Tomas, in *Katalog izložbe Antički Grci na tlu Hrvatske*. J. Poklečki Stošić (ed.), *Najraniji posjeti Grka našem priobalju: Mikensko razdoblje*, Galerija Klovićevi dvori, 36-39.

- Truhelka 1889 – Ć. Truhelka, Gromile na Glasincu, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 1, 1889, 23-35.
- Ujes, Romić 1996 – D. Ujes, K. Romić, Position de la ville de Damastion. *Courrier de la Société serbe d'archéologie* 11, 1996, 77-98.
- Ujes Morgan 2018 – D. Ujes Morgan, Damastij – osnivanje grada i početci kovanja novca. *Numizmatičke vijesti* 71, 2018, 5-21.
- Velimirović-Žižić 1995 – O. Velimirović-Žižić, Violinski idoli: Tumul iz Zetske ravnice, *Glasnik Odjeljenja Umjetnosti Crnogorske Akademije Nauka i Umjetnosti* 14, 1995, 21-41.
- Vinski-Gasparini 1973 – K. Vinski-Gasparini, *Die Urnenfelder kultur in Nord kroatien (Kultura Polja sa Zarama u Sjevernoj Hrvatskoj)*. Sveučiliste u Zagrebu Filozofski Fakultet – Zadar, 1973.
- Vinski-Gasparini 1983 – K. Vinski-Gasparini, in *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, A. Benac (ed.), Ostave s područja kulture polja sa žarama, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine Centar za balkanološka istraživanja, 647-667.
- Whitley 2007 – J. Whitley, *The archaeology of ancient Greece*. Cambridge University Press, 2007.

Newspaper

- Bosanski Vjestnik 1866 – Ескупаова пећина код Дубровника, Bosanski Vjestnik 11, 88.

DR. SC. DIJANA BELJAN

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

UDK/UDC 811.14'02 '367

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.63

Doprinos interpretacijama mikenskih pločica:

PY Eb 297 i PY Ep 704.5–6¹

Apstrakt: Članak se bavi interpretacijom spora oko zemljišta između svećenice i lokalnih autoriteta. Taj rijedak trenutak u mikenskoj povijesti, koji nam je sačuvan na pilskim pločicama **PY Eb 297 i PY Ep 704.5–6**, često je predmet interpretacijā, između ostalog, i zato što predstavlja sintaktički najsloženiji tekst u mikenskom. Ovim radom se pokušavaju obuhvatiti važnije interpretacije te ponuditi neke nove mogućnosti pročitavanja teksta. Oblik *te-o*, na primjer, može se različito interpretirati, no u tekstovima o kojima je riječ, sintaktički je dolazilo u obzir shvatiti ga kao akuzativ, odnosno subjekt infinitiva, *the(h)on*, ili kao dativ svrhe *the(h)ōi*. Dakle, u oba slučaja riječ se tumači imenicom “božanstvo”. Sadržajna interpretacija teksta, koju zastupa autor ovog članka, odbacuje mogućnost akuzativa, odnosno subjekta infinitivne rečenice i ostavlja pitanje imenice otvorenim. Naime, iako iz toga izranjaju i ortografski problemi, moguće je oblik *te-o* shvatiti kao atribut za direktni objekt *etonion* (*θεῖος*), o kojem svećenica tvrdi da ga posjeduje.

Ključne riječi: grčki jezik, mikenski grčki, sintaksa grčkog jezika, mikenska sintaksa, akuzativ s infinitivom, linear B, pravni spor, institucionalno zemljište.

Abstract: The topic of this paper is a land dispute between a priestess and local authorities. This rare moment in Mycenaean history, which is preserved on tablets from Pylos **PY Eb 297** and **PY Ep 704.5–6**, has been the subject of many interpretations, because they, among other reasons, represent the syntactically most complex text in Mycenaean. This paper tries to examine some of the more important interpretations and offer some new possibilities for reading the text. The form *te-o*, for example, can be interpreted differently, but in the texts in question it was usually understood either as an accusative case, i.e. the subject of the infinitive, *the(h)on*, or as a dative of purpose *the(h)ōi*. In both cases the word is interpreted as a noun “deity.” The author of the article analyzes the text and offers a new interpretation, rejecting the possibility that the word is in the accusative case, and leaving the question of the noun open. Although orthographic problems arise from the new interpretation, it is possible to understand the form *te-o* as an attribute of the direct object *etonion* (*θεῖος*), which the priestess claims to own.

Keywords: Greek language, Mycenaean Greek, Greek syntax, Mycenaean syntax, The accusative with infinitive construction, linear B, legal dispute, institutional land.

¹ Zahvaljujem se kolegici mikenologu, mr. sc. Sanji Smoldaki Vitas, na pročitavanju prve verzije članka i opaskama u našoj prepiski, koja je dovela do nekih rješenja navedenih ovdje.

Uvod

Pločice **PY Eb 297** i **PY Ep 704.5–6** predstavljaju vrijedan zapis s povijesnog i socio-političkog aspekta s jedne strane, jer nam daju jedini podatak o sporu oko zemljišnog posjeda između dvije sukobljene strane, i jezičnog s druge, budući da predstavljaju najstariju potvrdu konstrukcije akuzativa s infinitivom u grčkom jeziku i, uopće, sintaktički najsloženiji tekst među mikenskim dokumentima. Problemi koji izranjaju kad je u pitanju pročitavanje i interpretacija teksta, nastaju zbog prirode pisma linearnog B, koje nije adekvatno za bilježenje grčkog jezika i, budući da je korišteno u administrativne svrhe, vrlo je sažeto. No tim se više očekuje preciznost pisara.

Pilske E-serije pločica karakteriziraju tri stvari. Prije svega, to je ponavljanje ideograma *GRA(NUM), zatim postojanje “dvostrukih” natpisa, odnosno preliminarnih i konačnih varijanti istoga teksta, a treća je raspodjela pločica prema vrsti zemljišta na *ke-ke-me-na* i *ki-ti-me-na*. U našem slučaju pločica **PY Eb 297** predstavlja preliminaran i kraći zapis o *ke-ke-me-na* zemljištu, dok se na **PY Ep 704.5–6** nalazi, uvjetno rečeno,² konačno rješenje zemljišnoga spora. Osim *Eb* / *Ep* serija (*ke-ke-me-na* zemljište), serije *En* / *Eo* također predstavljaju dvostruke zapise o zemljištu koje je *ki-ti-me-na*. Razlika između dvije vrste zemljišta ogleda se u tome da *ke-ke-me-na* zemlja pripada zajednici, *da-mo* (/dāmos/), dok *ki-ti-me-na* pripada imenovanim pojedincima, pa se čini da se zapravo radi o opreci: javna / privatna zemlja.

Prema nekima, pločice iz serijā *Ep* i *Eo* ne moraju se shvaćati preliminarnim bilješkama, budući da dolazi do promjene unosa u konačnoj varijanti teksta.³

Ključni pojmovi⁴

o-na-to / *o-na-ta*

Oblik je vjerojatno poimeničeni glagolski pridjev u srednjem rodu (*onāton*), obilato potvrđen u pilskim serijama *Ea*, *Eb/Ep*, *En/Eo* i *Eq*. Na pločicama se javlja u akuzativu jednine (*o-na-to*) i množine (*o-na-ta*). Radi se o komadu zemlje na koji netko uživa pravo korištenja (*usufructum*), obično preveden “iskoristivo zemljište”, “zakup” (*a portion (of land) enjoyed, beneficiary right*).⁵ Postoje poveznice s *ὠνητόν* (dor. *ὠνατόν*) “kupljen”, “koji se može kupiti” (cf. *ὠνή*, “kupovina”, dor. “kupo-prodajni ugovor”), ali riječ je općenito

² Okolnosti nisu poznate, ali se može reći da pločica **PY Ep 704.5–6** predstavlja bilješku o završetku spora.

³ Jiménez Delgado 2005a, 48.

⁴ Pri transkripciji, morfološkoj analizi i prijevodu pojmova, konzultirala sam ponajprije transliterirano izdanje tekstova u PTT (E. L. Bennett Jr. – J. P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed*), drugo izdanje Ventrisovih i Chadwickovih *Documents in Mycenaean Greek* (Docs.² 1973), Palmerovu *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts* (Interpretation 1963), Aura Jorroov *Diccionario micénico* (DMic.1985–1993), Ruijghove *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien* (Études 1967) te *A Companion to Linear B* iz 2008., 2011. i 2014. (*Companion*–1, 2, 3) za dodatna pojašnjenja.

⁵ Docs.² (rječnik) s.v. *o-na-to*.

prihvaćena kao izvedenica glagola *ὀνίνημι* “koristiti; izvući profit”, “uživati”.⁶ Taj bi *o-na-to* izvorno mogao označavati komad zemlje dan za nagradu.⁷ U mikenskom postoji druga riječ za isplatu, odnosno kupovinu vjerojatno istog podrijetla, *o-no* / *o-na*, što se smatra ortografskom greškom za *o-na-to* / *o-na-ta*.⁸ Etimologija je prilično nesigurna, jer ne postoji izravna poveznica s drugim indoevropskim jezicima, izuzev, možda, sk. *nā-thá*. Za mikensko *o-no* Lejeune pretpostavlja **a₃en-*, koje alternira s **a₃n-ea₂-* u korjenskom *ónā-* (jon. *ὀνή-*) glagola i brojnih izvedenica.⁹ Izvedenice ove osnove u značenju “koristiti, korisno nešto” su kasnije zamijenjene onima od glagola *ὠφελέω*.¹⁰

e-to-ni-jo

Radi se o specifičnoj vrsti zemljišne imovine. Zajedno s *onāton*, označava pravni status zemljišta ali, čini se, kao privilegirani tip posjeda. To se ogleda u činjenici da je *e-to-ni-jo* uvijek u vezi s pojedincima visokog društvenog statusa, koji se dovode u vezu s božanstvom i bogoštovanjem, što taj termin pomjera na religijsko područje. Dakle, radi se o zakupu zemlje vezanom za svetište.¹¹

Jasno je da se ovdje radi o akuzativu jednine, ali o etimologiji i njenom točnom značenju još se raspravlja. *E-to-ni-jo* bi moglo biti složenica čiji je prvi dio korijen od *ἐτός* “istinit, pravi” ili *ἔτι* “još”, a drugi *onon* (*ὄνιος* “koristan”),¹² što dovodi do mogućeg značenja “privilegirana dobit” ili “izvanredna dobit”.¹³ Drugi dio složenice, *-o-ni-jo*, upućuje na etimološku vezu s *o-na-to*,¹⁴ no, za razliku od *o-na-to* “zakup”, čini se da se kod *e-to-ni-jo* radi o plodouživanju bez najamnine (*usufructum*).¹⁵

da-mo

Oblik koji je ovdje u nominativu jednine (*δημος*) politički-administrativno predstavlja provincijalni distrikt ili, možda, seosku zajednicu. Ovdje ne označava općenito narod, kao u klasičnoj Grčkoj, već političko tijelo čija je uloga povezana s upravljanjem zemlje koja je *ke-ke-me-na*.¹⁶

⁶ DMic. (s.v. *o-na-to*); Docs.² 235, 445; Companion-1 301; Miller 2014, 23.4.

⁷ Cf. Hom. ξ 62–67.

⁸ Companion-1 253; Companion-2 8, 13.

⁹ DELG; Beekes (s.v. *ὀνίνημι*, *ὠνέομαι*).

¹⁰ Cf. Hsch. (o 888) <ὄνια> ὠφέλιμα ἢ βρώματα. ἢ κτήματα.

¹¹ Cf. DMic. (s.v. *e-to-ni-jo*); Docs.² 253–254; Études 89; Companion-1 301; Companion-3 62; Handbuch 379.

¹² Slična tvorba zabilježena je u kiparskom: *pa-no-ni-o-ne* /*panōnion*/ (ICS 217.A 10, Idalion). Cf. Avviamiento 225; Miller 2014, 23.5.

¹³ V. Études, DMic i Docs.² loc. cit.

¹⁴ Jiménez Delgado 2005, 43.

¹⁵ Études loc. cit.

¹⁶ DMic. (s.v. *da-mo*); Docs.² (rječnik) 538; Companion-1 134, 164–165, 303. Detaljnije o potvrdi te riječi u mikenskim tekstovima v. Lejeune 1965.

ko-to-na, ke-ke-me-na

Ko-to-na /*ktoinā*/ je središnji pojam jedne od najopsežnijih serija pilskih pločica, *E*-serije koja inače predstavlja velik registar zemljišnih posjeda.¹⁷ Etimologija je jasna: riječ dolazi od korijena **ktei-* “graditi, obrađivati” (cf. *κτίζω*) > *κτοίνα* u klasičnom grčkome.¹⁸ Općenito se shvaća kao obradivo zemljište, “posjed”, i u većini slučajeva dolazi uz participe *ke-ke-me-na* i *ki-ti-me-na*.¹⁹ Na rodskim natpisima riječ je preživjela u značenju “teritorijalna jedinica”,²⁰ a Hesychije je tumači kao *δῆμος μεμερισμένος* “podijeljena zemlja, okrug”.²¹

Na natpisima obrađivanim ovdje javlja se uz prvi od spomenutih participa, *ke-ke-me-na* /*kekesmenā*/, i dobija približno značenje “općinska zemlja”, zemlja o čijoj se distribuciji brine *dāmos*, zemlja koja pripada *dāmos*-u. Problem leži u pravilnom prijevodu participa na grčki, pa su razne interpretacije:²² a) **κ(η)εχεμένα (κίχημι)* “neobrađena” ili “napuštena, nenaseljena” zemlja (cf. lat. *privatus*);²³ b) **κεκεσμένα* (**kes-* “rezati, sjeći”; cf. *κεάζω*, hom. *κείων*) “podijeljena” (cf. *κοινός* “javni, zajednički”);²⁴ moguće i c) *κεκειμένα (κεῖμαι)*, s različitim značenjima “neobrađena zemlja; institucionalno zemljište”.²⁵ C. Gallavotti i M. Lejeune jedno su vrijeme particip dovodili u vezu s *κτάομαι* “steći”.²⁶

Da bi se točno odredio status zemlje koja je *ke-ke-me-na*, mora se napraviti distinkcija od one koja je *ki-ti-me-na*.²⁷ Palmer je u prikazu društvene organizacije mikenskog svijeta jasno razgraničio tko posjeduje kakav tip zemljišta, odnosno tko raspolaže s *te-me-no*, a tko s *ko-to-na*.²⁸ *Temenos* posjeduju *wanax* i *lawagetas*, dok *ki-ti-me-na*, *ko-to-na* posjeduju pojedinci nazivani *te-re-ta*, a *ke-ke-me-na*, *ko-to-na* je pod kontrolom *dāmos*-a.²⁹ To

¹⁷ U Knossu zabilježeno kao *ko-to-i-na*.

¹⁸ Cf. Docs.² (rječnik), DMic. (s.v. *ko-to-na*).

¹⁹ Ibid.

²⁰ Cf. Docs.² 232.

²¹ Hsch. κ 4332: [<κτύναι ἤ>] <κτοῖναι>· τῆς χωρῆς προγονικῶν ἱερῶν. ἡ δῆμος μεμερισμένος...

²² Prema DMic. (s.v. *ke-ke-me-na*). Cf. Companion–1, 301–302.

²³ Études 327–328. To je najprihvatljivija interpretacija, jer zadovoljava ortografiju, leksik također, pretpostavljajući glagol poznat u klasičnom grčkome (hom. *κίχάνω*, kasnije *κηχάνω*).

²⁴ Cf. Miller 2014, 23.5. Etimologija je prilično “labava”, s obzirom na to da mikenska ortografija potvrđuje pisanje *s-* ispred *-m-*, pa bismo očekivali *ke-ke-se-me-na* (cf. Petruševski 1970, 124–125).

²⁵ Cf. Docs.² 233. Iako se prigovaralo da nema odgovarajućeg perfektnog oblika u grčkome, taj je glagol zapravo po svom značenju perfekt.

²⁶ Cf. DMic. s.v. *ke-ke-me-na*. Neke od predloženih su još **κεκρεμένα* (*κείρω* “krčiti, sjeći, rezati”), koju Ruijgh odlučno odbacuje (particip perfekta glasio bi *κεκαρμένη*) i **γεγερεμένα* (*ἀγείρω*) “skupljena”, “zajednička” zemlja.

²⁷ Značenje drugog participa, *ki-ti-me-na*, uz koji se ova imenica javlja, nije problematično. Dovodi se u vezu s korijenom **ktei-* “nastaniti, naseliti”; dakle, radi se o tipu zemljišnog posjeda, za čiju raspodjelu su zaduženi pojedinci, za razliku od *ke-ke-me-na* zemlje kojom upravlja *dāmos*. Cf. hom. *ἐνκτίμενος* “dobro naseljen, kultiviran” (DMic., Companion–1 loc. cit.).

²⁸ Interpretation 83 i dalje.

²⁹ Cf. Docs.² 232 i dalje.

je navelo istraživače da termine razgraniče kao “privatna” (*ki-ti-me-na*), odnosno “javna” (*ke-ke-me-na*) zemlja.³⁰

Sintagma je u genitivu množine i dopunjuje akuzative *onāta* na pločici **PY Eb 297**, odnosno *onāton* na **PY Ep 704.6**: *ko-to-na-o*, *ke-ke-me-na-o*, *o-na-ta* / *o-na-to* (*e-ke-e*). Dakle, “(kažu / kaže da ima) *onāton* / *onāta* od zemljišnih parcela koje su *kekesmenā*”.

Dodatno tome, složenica *ko-to-no-o-ko* na **PY Eb 297** očito je sastavljena od *ko-to-na* i participa *e-ko* “koji drži zemlju, zemljodržac”, a ovdje predstavlja administrativno tijelo podložno *dāmos-u*.³¹

e-ke (*e-ke-qe*) i *e-u-ke-to-qe*

Oba oblika su indikativi u trećem licu prezenta, *e-ke* aktivnog (*ἔχει*) i *e-u-ke-to* medialnog (*εὔχεται* < **εὔχεται*). Značenje prvog oblika je “imati”,³² a drugog “tvrditi, izjavljivati”.³³ Prvi oblik je čest na pilskim E-serijama pločica, dok je drugi potvrđen samo na pločicama navedenim ovdje, gdje se dopunjuje infinitivom *e-ke* “tvrdi da posjeduje”, *εὔχεται ἔχειν*.³⁴ Na **PY Eb 297** dva su oblika okarakterizirana ponavljanjem *-qe*: *e-ke-qe*, *e-u-ke-to-qe*, što se najčešće interpretira sastavnim veznikom *τε*: “jednako i posjeduje i tvrdi (da ima *etonion*)”. Na konačnom zapisu **PY Ep 704.5** enklitika se javlja samo uz *e-u-ke-to*. To je neke istraživače navelo na pomisao da u prvom slučaju enklitičko *-qe* u *e-ke-qe* nije sastavni veznik, već modalna čestica *κε(ν)* s prospektivnim konjunktivom *ἔχῃ* (osobito jer se na drugim pločicama E-serijā javlja kao samostalni glagolski oblik),³⁵ pa bi se u tom slučaju preliminaran zapis na **PY Eb 219** mogao prevesti – “Svećenica očekuje da posjeduje i tvrdi da posjeduje”, a zaključak na **PY Ep 704.5** – “Svećenica posjeduje i tvrdi da posjeduje”. Mišljenje autora ovoga članka je da *-qe* ipak treba shvatiti kao sastavni veznik u pravnoj formuli, iako čitava fraza podsjeća na pleonazam.

³⁰ Budući da postoje navodi *ke-ke-me-na*, *ko-to-na* bez spomena *da-mo*, Carpenter (1983, 81) odbacuje tumačenje da je *ke-ke-me-na* zemlja “javna, zajednička”, čime se isključuje i Palmerov prijedlog da particip *ke-ke-me-na* etimološki povežemo s *κοῖνος* (**kei-* što bi na koncu rezultiralo reduplikacijom *ke-ki-me-na*). Carpenter u istom članku slijedi mišljenje Duhouxa da se participi *ke-ke-me-na* i *ki-ti-me-na* ne bi trebali shvaćati kao pravni, već kao agrikulturalni termini i nudi tumačenje “slabije” ili “udaljenije / marginalno” zemljište za prvi, odnosno “bolje”, “bliže” zemljište za drugi particip.

³¹ Postaló < **ko-to-no-o-ko* /*ktoin-o-(h)okhos*/.

³² Izvedeni oblici također potvrđeni u mikenskom: *e-ke-e* za grčki infinitiv prezenta *ἔχειν*, *e-ko-si* i varijanta *e-ke-si* za grčko 3. l. pl. prezenta aktivnog *ἔχονσι* te participi: *e-ko* i *e-ko-te* za grčki prezenta aktivni *ἔχων* i *ἔχοντες* (masc. nom. sg. i pl.). Finitni oblici se mogu naći i uz enklitiku *-qe* (*τε*): *e-ke-qe* i *e-ko-si-qe*.

³³ DMic. (s.v. *e-ke*, *e-u-ke-to-qe*).

³⁴ U sličnoj frazi s infinitivom kod Homera: *εὔχομαι εἶναι* “tvrdim da sam” (Z 211, H 190, etc.; a 180, γ 362, etc.; himna Apollonu, st. 480); *εὔχεται εἶναι* “tvrdi da je” (A 91, B 82, etc.; a 406, ι 519, etc.).

³⁵ DMic. (s.v. *e-ke*): (1), bilj. 6. Pomišlja se i na neodređeni prilog *μη* (2), bilj. 7) te česticu *δη* koja uvodi rečenicu (4), bilj. 9). Cf. *Companion*–1 300–301.

Preliminarni zapis PY Eb 297 (= Ep 704.5-6)

.1 i-je-re-ja , e-ke-qe , e-u-ke-to-qe , e-to-ni-jo , e-ke-e , te-o vac.

.2 ko-to-no-o-ko-de , ko-to-na-o , ke-ke-me-na-o , o-na-ta , e-ke-e vac.

.3 GRA 3 T 9 V 3 vac.

Hiereiā (h)ekhei q^ue eukhetoi q^ue e-to-ni-jo (h)ekhehen theon (/ thehōi (?) |² ktoino(h)okhos
(/ -on?, -oi?) de ktoinā(h)ōn kekesmenā(h)ōn onāta (h)ekhehen: |³ GRA 3 T 9 V 3.

Mogućnosti prijevoda ovise o tome hoćemo li shvatiti:

- a) *te-o* kao akuzativ jednine, odnosno subjekt rečenice u infinitivu: "Svećenica i posjeduje i izjavljuje da božanstvo posjeduje etonion, ..." ³⁸
- b) *te-o* kao dativ jednine: "Svećenica i posjeduje i izjavljuje da posjeduje etonion za boga/božicu" ³⁹ ili "Svećenica i posjeduje i svečano izjavljuje da posjeduje etonion u korist božanstva." ⁴⁰
- c) *ko-to-no-o-ko* kao nominativ (jednine ili množine), odnosno kao subjekt rečenice s eliptičnim predikatom, koja uvodi rečenicu s infinitivom: "(...) ali zemljodržac /-šci (izjavljuje/-u) da (ona) posjeduje onāta kekesmenā-zemlje." ⁴¹
- d) *ko-to-no-o-ko* kao akuzativ množine, odnosno kao subjekt rečenice u infinitivu: "(...) a (svećenica izjavljuje) da (su) zemljodršci (ti koji) posjeduju onāta parcele zemlje koja je kekesmenā." ⁴²

Sadržajno gledajući, gotovo identično se kazuje na drugoj pločici. Drugačija je samo formulacija u drugom dijelu rečenice, ali je barem njena interpretacija bez poteškoća:

Konačan zapis PY Ep 704

.3 e-ri-ta , i-je-re-ja , o-na-to , e-ke , ke-ke-me-na , ko-to-na , pa-ro , da-mo , to-so ,
pe-mo GRA T 4

.5 e-ri-ta , i-je-re-ja , e-ke , e-u-ke-to-qe , e-to-ni-jo , e-ke-e , te-o , da-mo-de-mi , pa-si ,
ko-to-na-o ,

.6 ke-ke-me-na-o , o-na-to , e-ke-e , to-so pe-mo GRA 3 T 9

Erithā hieriēā (h)ekhei eukhetoiq^ue e-to-ni-jo (h)ekhehen theon (/ theōi?); dāmos de min phāsi
ktoināōn |⁶ kekesmenāōn onāton (h)ekhehen ...

³⁸ Prema: Docs.² br. 140; 256-257, 449.

³⁹ Prema: Lejeune 1965, 12; Melena 2001, 41-42 ("za božicu"); *Companion*-1 300.

⁴⁰ Prema: Jiménez Delgado 2005, 43; 2016, §112a, 115b, 138c; *Avviamento* 124-125 ("u ime božanstva").

⁴¹ Shvaćanje koje se slijedi u *Avviamento*, Lejeune 1965, Melena, Docs.², Jiménez Delgado 2005, *Companion*-1, na mjestima citiranim iznad. Palmer (*Interpretation* 95) ne nudi potpun prijevod pločice, ali tumači da se u drugome dijelu rečenice radi o dva subjekta; dakle "svećenica izjavljuje jedno, a *ko-to-no-o-ko* drugo".

⁴² Samo Jiménez Delgado 2005, *loc. cit.*

“Svećenica Erithā posjeduje i tvrdi da božanstvo posjeduje etonion, a *dāmos* izjavljuje da ona ima zakup općinskih parcela.”⁴³

“Svećenica Erithā posjeduje i tvrdi da posjeduje *etonion* u korist božanstva, a *dāmos* izjavljuje da ona ima zakup općinskih parcela.”⁴⁴

“Svećenica Erithā posjeduje i tvrdi da posjeduje *etonion* u korist božanstva, ali *dāmos* tvrdi da ona ima pravo korištenja (*usufructum*) općinskih zemljišnih parcela.”⁴⁵

Sintaktički gledano, dvije su konstrukcije akuzativa s infinitivom, i to je sigurno, ma kako preveli i interpretirali tekst. No, u postojećim interpretacijama za **PY Eb 297** dvojba je oko toga je li *te-o* akuzativ ili dativ jednine, odnosno je li subjekt rečenice s infinitivom ili dativ koristi. Nadalje, u drugom dijelu teksta neki shvaćaju *ko-to-no-o-ko* kao nominativ jednine ili množine, a neki kao akuzativ množine.

Jedna od zanimljivijih interpretacija je ona koju je ponudio Jiménez Delgado, osobito kad je u pitanju **PY Eb 297**. Naime on *ko-to-no-o-ko* shvaća kao akuzativ množine, smatrajući presudnim to što postoji alternacija *onāta* i *onāton* na dvije pločice te da stoga nema smisla da se na **PY Eb 297** tvrdi da jedan zemljodržac ima *onātā*, budući da se očekuje distributivna množina (koliko posjednikā, toliko parcelā).⁴⁶ Međutim, postavlja se pitanje tvrde li ti “zemljodršci” za sebe (nova rečenica s eliptičnim predikatom) ili “s druge strane” (*de*) svećenica “o njima tvrdi da posjeduju *onāta*” (subjekt infinitivne rečenice).

Jiménez Delgado uočava da se na **PY Eb 297** kontrast s *de* ne uspostavlja između onoga što potvrđuje svećenica s jedne, a zemljodržac ili zemljodršci s druge strane, nego između dvije stvarnosti o kojima svećenica govori te time navodi da se sintaktički radi o subjektu rečenice s infinitivom.⁴⁷ U prilog svojoj hipotezi on navodi odsustvo zamjenice *min* na toj pločici (za razliku od **PY Ep 704.5–6**), koju bi se preciznim pisarskim jezikom svakako moralo navesti, a ne podrazumijevati, ako se već radi o promjeni subjekta rečenice. Prema njemu, razlog odsustva *-mi-* je taj što je subjekt infinitiva već izrečen s *ko-to-no-o-ko* (“s druge strane, (svećenica) tvrdi da zemljodršci posjeduju *onāta*”).⁴⁸ Međutim *-mi-* možda nedostaje upravo zato što “zemljodršci” o sebi samima izjavljuju da posjeduju *onāta*. Ta mogućnost se ne smije isključiti.

⁴³ Prema: Docs.² br. 135; Ruijgh (*Études* 278) – “Svećenica Erithā drži (komad zemlje) i tvrdi da božanstvo drži privilegiranu ‘dobit’ (*etonion*), ali zajednica kaže da ona ima ‘dobit’ (*onāton*) od komunalnih zemljišta.”

⁴⁴ Prema: Melena 2001, 40–41 (“zajednica kaže da ona ima parcelu općinskog zemljišta za iznajmljivanje”); Miller 2014, §23.5.

⁴⁵ Prema: *Avviamento* br. 34; Lejeune 1965, 12–13; Jiménez Delgado 2005, 43–44; 2016, §30, 63, 112a, 122a, 138c, 143.

⁴⁶ Jiménez Delgado 2005, 47.

⁴⁷ *Ibid.*, 45.

⁴⁸ Jiménez Delgado 2005, 46.

Tada, kao ni u izjavi svećenice, nije potrebno *-mi-*. Jedini argument da se tekst na **PY Eb 297** shvati kao izjava svećenice o dvije različite situacije bi, smatram, bio odsustvo finitnog oblika uz *ko-to-no-o-ko*. Dakle, nameću se tri moguća rješenja za *ko-to-no-o-ko* u množini: 1. (Jiménez Delgado) “svećenica posjeduje i tvrdi da posjeduje *etonion* u korist božanstva, a da zemljodršci posjeduju *onāta*”, 2. (koje Jiménez Delgado isključuje) “svećenica posjeduje i tvrdi da posjeduje *etonion* u korist božanstva, a zemljodršci (tvrde za sebe) da posjeduju *onāta*” i 3. (najmanje vjerojatno zbog odsustva *-mi-*, ali ipak moguće) “svećenica posjeduje i tvrdi da posjeduje *etonion* u korist božanstva, a zemljodršci (tvrde) da su *onāta* to što ona posjeduje”. Ne isključujem nijednu od navedenih mogućnosti.

Što se Jiménez Delgadove interpretacije tiče, općenito se slažem da u drugom dijelu rečenice *ko-to-no-o-ko* svakako treba shvatiti množinom, bilo da se radi o subjektu rečenice s eliptičnim predikatom bilo akuzativu s infinitivom. No brojne nejasnoće i mogućnosti interpretacije i dalje ostaju otvorene.

Recimo, u vezi s argumentom da se u drugom dijelu **PY Eb 297** ne može raditi o tvrdnji “zemljodršca” da svećenica posjeduje *onāta*, jer na **PY Ep 704.5–6** *dāmos* njoj pripisuje jedan *onāton* (on bi se na **PY Eb 297** izrekao dualom, da mu se dodaje i onaj *onāto* iz retka .3 na **PY Ep 704**, a ne množinom)⁴⁹ postavlja se pitanje odnosa preliminarnog i konačnog zapisa. Ako se uopće radi o istome sporu oko istoga zemljišta, moguće je da se na preliminarnoj pločici **PY Eb 297** nije precizno utvrdilo posjedništvo, pa se upotrijebila množina (pisar bilježi izjave “na terenu”), a na konačnom zapisu **PY Ep 704.5–6** jasno se odvaja što je i kakvog je karaktera Erithino zemljište.

Uvidom u preliminarne zapise **PY Eb 339 [+]** 409, gdje se navodi da *hiereiā pa-ki-ja-na* ima *onāton*, i **PY Eb 297**, kojim se bilježi (možda) tvrdnja “zemljodršca” da ona posjeduje (i) *onāta*, izradio se konačan zapis na **PY Ep 704**, s tim da prvi *onāto* nije problematičan, a drugi jest, pa *dāmos* presuđuje. To nas navodi i da tekst na **PY Eb 297** ponovo posmotrimo. Dakle, *svećenica i posjeduje i tvrdi da posjeduje etonion*. Možda bismo ponavljanje enklitika koje na prvi pogled djeluje nepotrebno, ipak mogli objasniti. Prvim glagolom se implicira da je njoj već dodijeljen određeni komad zemljišta, a drugim da ona zapravo traži (*eukhetoi*) da ga posjeduje kao *etonion*. To bi naravno moralo dalje utjecati i na interpretaciju druge rečenice: što rade *ktoino(h)okhoi*, da li tvrde ili i oni traže, mole? Ne bismo trebali zaboraviti ni Ventrisov i Chadwickov prijedlog da ona možda (tvrdi da) kao *ktoinohokhos* ima *onāta*. Na koncu, ako podrazumimo značenje *pitati*, *tražiti* za *eukhetoi*, tada se otvara mogućnost dva akuzativa.

Nekoliko primjera te konstrukcije pokazuju da su oba akuzativa uz glagol, izuzev **PY Ep 704.2**, dakle u istoj skupini dokumenata, gdje se kazuje *Huamiā(?) theio doelā onāton* (*(h)ekhei k^{we} hiereiās geras* “*Huamiā(?)*, božja robinja (također) ima *zakup* kao *počasni dar* od svećenice”, dakle kao na **PY Eb 297** (ako pomišljamo o dva akuzativa) red riječi je S – O – P – Ak., odnosno subjekt – direktni objekt – predikat – akuzativ kao dio predikata.

⁴⁹ Jiménez Delgado 2005, 46.

Još je zanimljivija mogućnost koju za **PY Eb 297** ostavljaju Ventris i Chadwick: svećenica tvrdi za sebe “da ima *etonion* za božanstvo, a da (ona) kao *ktoino(h)okhos* ima *onāta kekesmenā-zemlje*”.⁵⁰ Ako, dakle, kraće pločice predstavljaju preliminarne zapise nastale skupljanjem informacija “na terenu”,⁵¹ onda možda zato postoje razlike između dvije verzije: *hiereiā pa-ki-ja-na* na **PY Eb 339 [+]** **409**, koja se imenuje kao Erithā na **PY Eb 297**, tvrdi da posjeduje *etonion* koji pripada bogu, ali i da kao *ktoino(h)okhos* posjeduje *onāta kekesmenā-zemlje*. Konačnim zapisom na **PY Ep 704** raspoređeno je gdje je ona zakupac za *onāton* (.3). U vezi njene tvrdnje da posjeduje *etonion*, *dāmos* presuđuje da je i to *onāton* te je stoga manje zemlje navedeno na **PY Ep 704.6** nego na **PY Eb 297**. Možda je ona već platila porez za (previše) zemlje!?

Oblik *te-o* na ove dvije pločice neki smatraju dativom jednine, dok ga drugi vide kao akuzativ.⁵² Ukoliko ga shvatimo dativom, moguć je prijevod “svećenica tvrdi da posjeduje *e-to-ni-jo* za božanstvo”. No ako prihvatimo da je *te-o* akuzativ, tada se subjekt konstrukcije mijenja: “svećenica tvrdi da božanstvo posjeduje *e-to-ni-jo*”. Dodatno tomu, smatram mogućim da se radi o atributu u akuzativu koji se slaže s *etonion*, *the(y)on* (usp. pomikenski akuzativ *θεῖον*), što bi označavalo *etonion* koji pripada bogu / božici, “božanski *etonion*”. To bi dodatno preciziralo karakter zemljišne parcele koja je usko vezana za bogoslužje, nikako ne pripada općini i ne treba se oporezivati. To otvara ortografske probleme, jer bismo očekivali *te-jo*, odnosno *-j-* između diftonga i vokala. Međutim, ako uzmemo u obzir da je moguće, prvi dio rečenice na obje pločice se sadržajno mijenja: “Svećenica posjeduje i tvrdi da posjeduje božanski *etonion*”, pri čemu se subjekt konstrukcije podrazumijeva (ona), iako nije izrečen akuzativom, dok je *etonion the(y)on* direktni objekt infinitiva *(h)ekhehen*.

Unatoč tomu, drugi dio rečenice na **PY Eb 297** ostaje problematičan, jer i dalje nije sasvim sigurno – 1) izriču li svećenica i *ktoino(h)okhos* (/ -oi) oprečne izjave ili 2) svećenica izjavljuje dvije stvarnosti o sebi i zemljodršcima (*ktoino(h)okhons*) ili, pak, 3) svećenica izjavljuje dvije stvarnosti o sebi, pri čemu kao svećenica posjeduje (božanski) *etonion*, a kao zemljodržac (*ktoino(h)okhos*) drži “zakupe” *onāta*.

Red riječi u mikenskom malo pomaže u razrješenju problematičnih dijelova teksta. To se osobito odnosi na interpretaciju oblika *te-o* dativom imenice ili akuzativom pridjeva koji se slaže s *etonion*. Iako je korpus mikenskih tekstova izuzetno koherentan, jer pločice svih nalazišta potječu iz iste godine netom prije uništenja palača, nepreciznost linearnog pisma, ortografska pravila i sažet administrativan jezik ne dozvoljavaju uvijek odrediti ovisi li jedna riječ sintaktički o drugoj ili ne.⁵³ Analizirajući primjere s pouzdanijim interpretacijama, Yves Duhoux je u citiranom članku pokušao identificirati vrijednost

⁵⁰ Docs.² 257.

⁵¹ Cf. Jiménez Delgado 2005, 48, referirajući se na Chadwicka (1980, 151).

⁵² DMic. (s.v. *te-o*).

⁵³ Cf. Duhoux 2009, 124.

koju imaju različiti redoslijedi riječi. Analiza se temeljila na položaju atributa (imenica u genitivu, pridjevski atribut, zamjenica ili particip) u odnosu na imenicu koju opisuje u antepoziciji ili postpoziciji te na položaju glagola s obzirom na početak, sredinu i kraj rečenice. Budući da nijedan istraživač ne smatra *te-o* pridjevskim atributom (već imenicom u dativu ili akuzativu jednine), ni Duhoux ga nije svrstao u neku od kategorija pridjeva koje analizira. Ipak, može se utvrditi određena formulaičnost u redu riječi. U većini slučajeva, atributom u antepoziciji se imenica dodatno naglašava, dok postpozicija znači obratno, da nema potrebe za naglašavanjem.⁵⁴ Što se tiče pločica obrađenih u ovome radu, isticanje je očito u opreci *etonion* / *onāta* i *onāton* u antepoziciji infinitivu. Genitiv *ktoinā(h)ōn kekesmenā(h)ōn* uz *onāta* / *onāton* “(ima) zakupe općinskih/ zemljišta” nije naglašeniji od imenice; inače bi redoslijed bio *kekesmenā(h)ōn ktoinā(h)ōn*, što bi, kao i svaki particip u antepoziciji, bacilo u sjenu *onāta* / *onāton*.⁵⁵ To nam opet ne pomaže da riješimo položaj i konkretno značenje oblika *te-o*, jer analiza pridjevskih atributa je, ovisno o značenju, pokazala da se javljaju čas u naglašenom položaju (antepozicija), čas manje naglašenom u postpoziciji. Na primjer, u antepoziciji su češće pridjevi koji označavaju boju, pridjevi vremena isključivo, dok su oni koji označavaju veličinu uvijek u postpoziciji. Međutim, postoji kategorija sadržajno različitih pridjeva koji su češće u postpoziciji i svakako manje naglašeni.⁵⁶ To bi možda moglo ići u prilog shvaćanju *te-o* kao pridjeva, koji se sadržajno implicira u pojmu *etonion* kao zemljištu vezanom za bogoslužje, pa nema potrebe da se antepozicijom *etoniju* dodatno ističe.⁵⁷ No ako se ipak radi o imenici u dativu “u korist božanstva”, ponestaje nam argumenata za interpretaciju. Rečenice poput *Kōkalos apedōke E(h)umēde(h)i tos(s)on elaiwon*, “Kōkalos dade E(h)umēdeju toliko ulja”⁵⁸ ukazuju na slijed S – P – indir. O u dativu – dir. O.

Zaključna razmatranja

1. Na mikenskoj pločici **PY Eb 297**, koja je kraći zapis, pisar palače je izradio bilješku o sporu između svećenice i lokalnih vlasti. Najčešće tumačenje je “Svećenica tvrdi da je zemlja koju posjeduje *etonion* za božanstvo”, što zemljodržac (ili zemljodršci) osporava (/ -ju) kategorizirajući takav komad zemlje kao *onāta*, što je jednostavno “zakupi općinske zemlje”. Druga mogućnost, koju nudi Jiménez-Delgado, da svećenica tvrdi dvije stvari – ona ima *etonion* u korist božanstva, a zemljodršci imaju *onāta* – gotovo me je navela da to prihvatim. Naime, nedostaje novi predikat nezavisne rečenice, kao što je slučaj s *damos de min phāsi*. Ako se na **PY Eb 297** radi o sporu između svećenice i zemljodržaca, koji odbijaju *onāta* kategorizirati kao (neoporezivi) *etonion*, svakako bi

⁵⁴ Duhoux 2009, 149–150; cf. Vilborg 1960, 138.

⁵⁵ Cf. Duhoux 2009, 150–151.

⁵⁶ Duhoux 2009, 147.

⁵⁷ Pridjev u antepoziciji imao bi smisla jedino da postoji više vrsta *etonija*, pa se time naglašava da se radi upravo o božanskom *etoniju*, a ne bilo kojem.

⁵⁸ PY Fr 1184.

se ponovila zamjenica *min* kao na **PY Ep 704.5–6** (“oni tvrde da *ona* ipak posjeduje *onāta*”). Stoga tekst radije interpretiram kao dvije različite izjave koje uzima pisar “na terenu” ili kao njegovu zabilješku o statusu određenih parcela kakve je prilikom pregleda zatekao. Stanje “na terenu” je dakle takvo da *svećenica posjeduje i potvrđuje da je zemlja koju posjeduje božanski etonion, dok zemljodršci (inače) posjeduju (ili sami tvrde da posjeduju) onāta općinske zemlje*.

2. Drugi zapis na **PY Ep 704** je prilično duži. Tu se ista svećenica spominje dva puta. Prvi put u retku .3, u kojem je zabilježeno da ona “od *dāmos*-a ima zakup općinske zemlje”, a zatim konačan navod spora (.5–6): ona (i dalje) tvrdi da zapravo posjeduje (božanski) *e-to-ni-jo*, a ne *o-na-to*, kako zaključuje *dāmos*. Taj bi se tekst mogao shvatiti i kao službeno izvješće o sporu, a ne Erithine riječi. Drugog zapisa o tome nemamo.
3. Brojni su slučajevi kada se krivicom pisara ili oštećenjem pločice izdavači i interpretatori muče s ispravnim popunjavanjem prazninā i oštećenjā ili ispravljanjem pogreški pisara. Primjeri poput *ko-to-na* / *ko-to-i-na*, *qe-te-o* / *qe-te-jo* samo su neki od takvih slučajeva. Oblik *te-o* mogao bi se svakojako interpretirati: kao osobno ime *Θέων* ili *Τέως*, kao glagol *θέω*, kao zamjenice *τέος*, *τέός*, *τέο*, *τέφ*, *τέων* ili, pak, oblikom imenice “bog”, *θεός*.⁵⁹ Kako se obično povezuje upravo s njom, mogući oblici te imenice o-deklinacije su: nominativ, dativ i akuzativ jednine te nominativ, akuzativ, genitiv i instrumental množine. Sigurni smo jedino kada je u pitanju oblik *te-o-jo* (gen. sg.) ili *te-o-i* (dat. pl.). Oblik *te-o* se na pločicama inače javlja kao nominativ ili akuzativ jednine. Nominativ se mora eliminirati (božanstvo zasigurno ništa ne izjavljuje), pa ostaje dvojba radi li se o akuzativu ili dativu jednine. Oblik *te-o* kao sa sigurnošću potvrđen dativ *theōi* gotovo da ne postoji. Prema Aura Jorrou,⁶⁰ pokazuje ga pločica **KN Fh 348.2**, uz tehničke termine *o-no* i *qe-te-o* kao neki vid zavjetnih darova⁶¹ ili isplate za božanstvo, pa bi dativ tu možda i bio opravdan. No, oblik je pisar naknadno izbrisao.
4. Što se tiče oblika *te-o*, odbacujem mogućnost da se božanstvo stavlja u radnju, odnosno da se izjavljuje kako on ili ona kao božanstvo nešto posjeduje (akuzativ kao subjekt infinitiva). Osim toga, ne izgleda logično da se na istoj pločici, odnosno pločicama kazuje kako svećenica sama izjavljuje da posjeduje određenu parcelu i za istu parcelu tvrdi da je posjeduje neko božanstvo.⁶² Za dativ sam već spomenula da gotovo ne postoji. Stoga, budući i da je vrsta posjeda *e-to-ni-jo* na pločicama vezana uz bogoštovanje i da se pisarske greške nerijetko događaju, ostaje nam da pomislimo da se možda radi o pridjevu *θεῖος*. Svećenica, kako se pretpostavlja iz konteksta, opravdava svoje izuzeće od danka na koju je *ktoino(h)okhos*, odnosno *dāmos* obavezuje. Što se ortografije tiče, ne bi bio jedini primjer nebilježenja poluvokalnog elementa *-y-* u diftongu nakon

⁵⁹ Cf. Duhoux 2011, 25–26.

⁶⁰ DMic. (s.v. *te-o*).

⁶¹ Interpretation 260.

⁶² Cf. Jiménez Delgado 2016, 30.

kojeg slijedi vokal (*e-re-pa-te-o* na **KN Se 1007** / *e-re-pa-te-jo* na ostalim pločicama, za pridjev *elephanteios*; *o-re-ne-a* na **KN L(2) 5993 + 5992 + 8587** / *o-re-ne-ja* / na **KN L(2) 5108**, za *ōleneia*; etc.) Ne možemo očekivati da se ortografska pravila primjenjuju bez iznimke na pločicama različitih nalazišta, čak ni unutar istog korpusa natpisa, jer na jednoj skupini nalaza može djelovati više pisara iste palače. Osim toga, ukupan materijal je još uvijek oskudan i često fragmentaran da bismo dali konačan odgovor na poteškoće s pojedinačnim pločicama. No, svakako primjere poput ove dvije pločice smatram vrijednima svakog daljnjeg ispitivanja.

Summary: A contribution to the interpretation of Mycenaean tablets PY Eb 297 and PY Ep 704.5-6

There is a dispute between a priestess (*i-je-re-ja*) and a group of landholders (*ko-to-no-o-ko*) over the legal status of a land parcel, recorded on **PY Eb 297**, as to whether the priestess owns the *o-na-to* (usable land) or *e-to-ni-jo* (lease for religious purpose). On **PY Ep 704.5-6**, this dispute is settled by the *dāmos*. Whether it is *o-na-to* or *e-to-ni-jo*, when it comes to the possession of a priestess, it is certain that in both cases these are the parcels that fall under the category of private (*ke-ke-me-na*) land. However, many problems in the interpretation of the text remain to be solved.

The meaning of *ko-to-no-o-ko* as a singular form is often disputed. Jiménez Delgado rejects the possibility that it could be the subject of the new sentence introduced by *de*. He thinks that it should be the subject of the accusative with infinitive construction because *min* is missing (as on **PY Ep 704.5-6** referring to Erithā). But I have to observe that *min* is actually not necessary if we think about *ko-to-no-o-ko* as the subject of the new sentence with an elliptical predicate “they claim to have the *divine etonion* of the *kekesmenā*-land”.

Furthermore, the form *te-o* can be interpreted differently, but it is usually understood as the accusative, i.e. the subject of the infinitive, *the(h)on*, or as a dative of purpose *the(h)ōi*. In both cases the word is interpreted as a noun meaning “deity.” The possibility that it is in the accusative case, i.e. the subject of the infinitive construction, must be excluded. For it does not seem likely that the *god* is the subject of an action, and that (as the priestess says) *the god owns* land or anything at all. The word could be in the dative case, but this is so rarely attested that for a moment this possibility can be excluded as well. Although orthographic problems arise from it, there remains one more possibility - to understand the form *te-o* as an attribute of the direct object *etonion* (θεῖος), which the priestess claims to own. Orthographic rules are not without exceptions, and bearing in mind mistakes such as *e-re-pa-te-o* on **KN Se 1007** / *e-re-pa-te-jo* on other tablets (*elephanteios*) or *o-re-ne-a* on **KN L(2) 5993 + 5992 + 8587** / *o-re-ne-ja* on **KN L(2) 5108** (*ōleneia*) etc., we have to conclude that the *-y-* glide between the diphthong and the following vowel does not always have to be written.

Thus we are left with more than one possibility of translation, regarding the forms *te-o* and *ko-to-no-o-ko* on **PY Eb 297**: 1) “the priestess, she has and claims to have the *divine etonion*, but the landholders say that they have *onāta*”, 2) “the priestess, she has and she claims to have the *divine etonion*, but (she claims) that the landholders have *onāta*”, or 3) “the priestess, she has and claims to have the *divine etonion*, but that as a landholder she has *onāta*”.

BIBLIOGRAFIJA

Kratice

- Avviamento M. Doria, *Avviamento allo studio del miceneo: struttura, problemi e testi*, Edizioni del'Ateneo, 1965.
- Beekes R. S. P. Beekes, *Etymological Dictionary of Greek*, Brill, 2010.
- Companion-1 Y. Duhoux, A. Morpugo-Davies, *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 1, Bibliothèque Des Cahiers de L'Institut de Linguistique de Louvain, 2008.
- Companion-3 Y. Duhoux, A. Morpugo-Davies, *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 3, Bibliothèque Des Cahiers de L'Institut de Linguistique de Louvain, 2014.
- DELG P. Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque: histoire des mots*, Éditions Klincksieck, 1968 (I), 1970 (II), 1974 (III), 1977 (IV-1), 1979-1980 (IV-2).
- DMic F. Aura Jorro, *Diccionario micénico*, 2 vols, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto de Filología, 1985-1993.
- Docs.² J. Chadwick, M. Ventris, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge University Press, 1973.
- Études C. J. Ruijgh, *Études sur la grammaire et le vocabulaire du grec mycénien*, A. M. Hakkert, 1967.
- Handbuch A. Bartoněk, *Handbuch des mykenischen griechisch*, Universitätsverlag, 2003.
- Hsch. *Hesychii Alexandrini lexicon*, vols. 1-2, Ed. K. Latte, Munksgaard, 1:1953; 2:1966.
- Hom. *Homeri Ilias*, vols. 2-3, Ed. T. W. Allen, Clarendon Press, 1931; *Homeri Odyssea*, Ed. P. von der Mühl, Basel: Helbing & Lichtenhahn, 1962; *The Homeric hymns*, Ed. T.W. Allen, W.R. Halliday, E.E. Sikes, Clarendon Press, 1936².
- ICS O. Masson, *Les inscriptions chypriotes syllabiques: recueil critique et commenté*, E. de Boccard, 1983.
- Interpretation L. R. Palmer, *The Interpretation of Mycenaean Greek Texts*, Oxford University Press, 1963.
- Melena J. L. Melena, *Textos griegos micénicos comentados*, Eusko-Legebiltzarra = Parlamento Vasco, 2001.
- PTT E. L. Bennett Jr. – J. P. Olivier, *The Pylos Tablets Transcribed*, Edizioni del'Ateneo, 1973.
- Schwyzzer II E. Schwyzzer, *Griechische Grammatik II*, C. H. Beck, 1950.

Literatura

- Carpenter 1983 – M. Carpenter, Ki-ti-me-na and ke-ke-me-na at Pylos, *Minos* 18, Universidad de Salamanca, 1983, 81–88.
- Chadwick 1980 – J. Chadwick, *Il mondo miceneo*, A. Mondadori, 1980.
- Chadwick 1987 – J. Chadwick, *Linear B and Related Scripts (Reading the Past, Vol. 1)*, University of California Press, 1987.
- Chantraine 1984 – P. Chantraine, *Morphologie historique du grec*, Éditions Klincksieck, 1984.
- Del Freo 2001 – M. Del Freo, Mycénien pu-te-ri-ja et le couple ki-ti-me-na / ke-kez-me-na, *Revue de philologie, De littérature et D'histoire anciennes*, LXXV (1), Klincksieck, 2001, 27–44.
- Dover 1960 – K. J. Dover, *Greek word order*, Cambridge University Press, 1960.
- Duhoux 2009 – Y. Duhoux, L'ordre des mots en mycénien, *Minos* 14, Universidad de Salamanca, 2009, 123–163.
- Duhoux 2011 – Y. Duhoux, Interpreting the Linear records: some guidelines, Y. Duhoux, A. Morpugo-Davies (eds.), *A Companion to Linear B. Mycenaean Greek Texts and their World*, Volume 2, Bibliothèque Des Cahiers de L'Institut de Linguistique de Louvain, 2011, 1–32.
- Hahn 1950 – E. A. Hahn, 1950, Genesis of the Infinitive with Subject-Accusative, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 81, The Johns Hopkins University Press, 1950, 179–129.
- Jiménez Delgado 2005a – J. M. Jiménez Delgado, Consideraciones en Torno a PY EB 297/PY EP 704.5–6, *Kadmos*, 44, Ilia State University, 2005, 43–49.
- Jiménez Delgado 2005b, J. M. Jiménez Delgado, Micénico, Lineal B y orden de palabras, *Habis*, 36, Universidad de Sevilla, 2005, 7–23.
- Jiménez Delgado 2016 – J. M. Jiménez Delgado, *Sintaxis del Griego Micénico*, Universidad de Sevilla, 2016.
- Lejeune 1965 – M. Lejeune, LE ΔΑΜΟΣ DANS LA SOCIÉTÉ MYCÉNIENNE, *Revue des Études Grecques*, 78 (369–370), L'Association des Études Grecques édite la REG, 1965, 1–22.
- Lejeune 1987 – M. Lejeune, *Phonétique historique du Mycénien et du Grec ancien*, Éditions Klincksieck, 1987.
- Miller 2014 – G. Miller, *Ancient Greek Dialects and Early Authors*, Walter De Gruyter, 2014.
- Петрушевски 1959 – М. Петрушевски, Најстарији грчки accusativus cum infinitivo, *Živa antika*, IX 1–2, Society for Classical Studies “Živa Antika”, 1959, 6.

- Petruševski 1970 – M. Petruševski, Interprétations de quelques mots du grec mycénien, *Studi Micenei et Egeo Anatolici*, 12, Edizioni de ll'Ateneo, 1970, 121–135.
- Vilborg 1960 – E. Vilborg, *A Tentative Grammar of Mycenaean Greek*, Almqvist & Wiksell (distr.), 1960.

DR. SC. DRAGO ŽUPARIĆ

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

UDK/UDC 821.124'02.09-13 Vergilius

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.81

Tajna sudbine i svemoćni Jupiter u *Eneidi*

Apstrakt: Ovaj rad obrađuje temu sudbine i svemoćnog Jupitera u Vergilijevom djelu *Eneida*. Sudbina je središnja tema i jedna od najvažnijih sila, pa se u tom svjetlu *Eneida* može shvatiti kao himna sudbini, koja kroz brojne nevolje izabrani narod (Trojance) dovodi u obećanu zemlju. Ona je neizbježna, a za Eneju je bila i teška. Sudbina upravlja događajima, unaprijed je određena i nezaobilazna; ne može se mijenjati niti se može na nju utjecati. Iako se slobodnom voljom likovi u *Eneidi* pokušavaju oduprijeti sudbini, u konačnici otpor je uzaludan.

Jupiterova pak uloga u *Eneidi* je posrednička, i to u korist Trojanaca dok im obećava nasljeđe. Iako izgleda da je u *Eneidi* Jupiter još jedna riječ za sudbinu, jer on hoće da se izvrši sudbina, s druge pak strane čini se da Jupiter i sudbina nisu isto. Jupiteru se ne može pripisati ustroj budućih događaja koje je razbuktao Junonin gnjev, nego je on samo jamac ispunjenja nacrtu što ga je odredila sudbina, te jednostavno djeluje kao glasnik sudbine. U skupštini bogova gdje se međusobno optužuju, Jupiter kao svemoćni otac (*pater omnipotens*) započinje svoju besjedu govoreći za sebe da odluku prepušta sudbini, što znači da Jupiter i sudbina nisu isto. Ideja svjesnog pokoravanja sudbini vidljiva je u liku Eneje, koji nema toliko aktivan odnos prema životu, jer ga vodi sudbina, te ne djeluje iz osobne pobude.

Ključne riječi: *sudbina, Jupiter, moć sudbine, uloga Jupitera, Jupiter i sudbina, slobodna volja.*

Abstract: This paper analyses the topic of destiny and almighty Jupiter in Virgil's *Aeneid*. Destiny is the central topic and one of the most important forces, so *Aeneid* can be understood as a hymn to destiny, which leads the chosen people (the Trojans) through numerous perils to the promised land. It is inevitable, but difficult for Aeneas. Destiny controls events, it is predetermined and unavoidable; it cannot be changed or influenced by. Although in *Aeneid* characters use their free will to escape destiny, their effort is ultimately futile.

Jupiter's role in *Aeneid* is intermediary, to the advantage of the Trojans while promising them an inheritance. Although it seems that in *Aeneid* Jupiter is another word for destiny, because he wants destiny to be fulfilled, it seems that Jupiter and destiny are one and the same. The structure of future events, that provoked Juno's wrath, cannot be ascribed to Jupiter; instead, he is only a guarantor of realizing the plot constructed by destiny, and he acts only as the messenger of destiny. At the council of the gods, where they accuse each other, Jupiter as the father almighty (*pater omnipotens*) begins his sermon saying that he leaves his decision to *destiny*, meaning that Jupiter and destiny are one and the same. The idea of conscious subjugation is visible in the character of Aeneas, who does not have

as much active view of life because he is driven by destiny and does not have personal motives for his actions.

Keywords: destiny, Jupiter, the power of destiny, the role of Jupiter, Jupiter and destiny, free will.

Uvod

Sažaljenje nad ljudskim događanjima, osjećaj junačke hrabrosti i ljubavi, te borba za pravdu i magičnost velikog putovanja, učinili su od *Eneide* proročku povijest jednog naroda. Način pripovijedanja i dramatična povijest koja se proteže između boli i nade, čini *Eneidu* velikim spjevom, u kojem je sve nekako veliko: gnjev bogova, propast Troje, strast, prostranstvo mora, dvoboji, nostalgija za izgubljenom domovinom, prihvaćanje volje sūdbine itd. Međutim, nije veličina samo u tome: Vergilijevo umijeće, njegova zamišljenost, melankolija, pitanja o smislu priče koja mora proći kroz mnoge patnje a da ne ponizi one koji sve to proživljavaju, nudi jedinstvenu ljepotu čak i danas.

Eneida se bavi sūdbinom Eneje nakon pada Troje, odnosno o njegovim avanturama (otuda i naslov "Pjesma o Eneji"), koji bježi iz rodne Troje obavijene plamenom, nosi sa sobom penate, sina Askanija i oca Anhiza na ramenima. S preživjelim Trojancima isplov-ljava s dvadeset brodova, i tu započinje njihov hod. Nešto kasnije Trojanci stižu u Trakiju, pa na Del, Kretu, Siciliju (gdje je umro Anhiz), na obalu Afrike kod kraljice Didone, koja se živo zanima za Enejinu sūdbinu, zatim u Italiju, u Kume¹, spušta se u podzemni svijet, te stigne napokon u Lacij². Tamošnji kralj Latin, koji odredbom višnjih bogova nije imao sina³, proroštvom je prepoznao u došljaku Eneji zaručnika svoje kćeri. On srdačno prima Eneju i obećava mu Laviniju za ženu. Junoni to nije bilo pravo i podbada Latine protiv došljaka, u prvom redu Turna kome je Lavinija bila već gotovo vjerenica. To je podrijetlo rata između Eneje, uz pomoć Euandara, a protiv Turna, dok god Eneja nije ubio Turna u dvoboju (12.17).

U *Eneidi* Vergilije zgodno zahvaća u prošlost i budućnost, povezujući drevnu legendu sa suvremenom stvarnošću (kada Eneja zađe u podzemni svijet). Enejine legendarne borbe su paradoksalna stvarnost iz koje je došao rimski narod, njihova povijest i njihove institucije. Sve opasnosti i sva slava rimskog načina života u *Eneidi* svojim počecima odjekuju preko generacija čitave povijesti, pa sve do Vergilijeve sadašnjosti. Prognanici

¹ Kume (grč. Κύμη/Κύμαι, lat. Cumae) je drevno grčko naselje sjeverozapadno od Napulja u talijanskoj pokrajini Kampaniji. Prva je grčka kolonija na talijanskom kopnu (*Magna Graecia*), koju su osnovali Grci s otoka Eubeje oko VIII. st. a. Ch. Usp. Kuma. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020.

Pristupljeno 27. 1. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=12970>>.

² ... *inferretque deos Latio* (Verg. A. 1.6). Citati su prema: **P. Vergilius Maro**. *Aeneis* (P. Vergili Maronis Opera, ed. R. A. B. Mynors, 1972).

³ *Filius huic fato divom prolesque virilis / nulla fuit...* (Verg. A. 7,50–51).

iz Troje ne znaju kakva im je sùdbina⁴, koja ih nosi s brodovljem kamo želi⁵: dakle, Eneju prati na njegovom putovanju *fata deum*⁶, a zadatak ovoga članka je upravo ispitati moć sùdbine i njezin odnos s Jupiterom – vrhovnim božanstvom Rimljana.

Već prvi stihovi *Eneide* (1.1–7) govore o sadržaju čitavog epa, pripremajući čitatelja na tekst kojeg pokreće sùdbina i božansko proročanstvo. Odmah postaje jasno da će biti velike bitke između nacija. Činjenica da pjesnik govori o tajanstvenom “mužu” koji je doplovio na strane obale silom sùdbine (*fato profugus*) a ne voljom, znači da će taj čovjek sam biti u ratu. Enejina ideja u ratu s vlastitom sùdbinom postat će još jasnija što dalje budemo čitali.

1. Sùdbina

*Eneida*⁷ je djelo u kojem se pojavljuje, dramatično i po prvi put u rimskom svijetu, sukob između života i sùdbine, u čemu je upravo Vergilijeva veličina.⁸ Na temelju statistike⁹ može se zaključiti da se ime sùdbine (u svim padežima) spominje 114 x, a ime *Jupitera* 85 x. Obje imenice se spominju 199 x. Ako usporedimo odnos upotrebe ovih dviju imenica, onda će 57 % ići u korist imenice *fatum*, a 43 % u korist *Iuppiter*.

Sùdbina se najčešće javlja oblikom *fata* (Nom., Ak. i Vok. množ.) koji se spominje 54 x, a najmanje se spominje oblik *fatum* (samo 1 x). *Sùdbina* se najčešće spominje u 6. pjevanju (13 x), a najmanje u 9. pjevanju (5 x). **Jupiterovo** ime se najčešće spominje u XII. pjevanju (14 x), a najmanje u 11. pjevanju (1 x). Oblik *Iuppiter* se najviše spominje (35 x), a najmanje u dativu jednine *Iovi* (3 x). O svemu ovome govori i sljedeća tabela:

Pjevanje	<i>fatum</i>	<i>fati</i>	<i>fato</i>	<i>fata</i>	<i>fatorum</i>	<i>fatis</i>	Ukupno
I.		1	1	5	1	4	12
II.				6	2	3	11
III.				7		4	11
IV.			1	5		4	10
V.				1	2	3	6
VI.			3	8		2	13
VII.			1	3	1	7	12
VIII.	1			4		4	9

⁴ *Sed tibi qui cursum venti, quae fata dedere?* (Verg. A. 3.337).

⁵ ... *incerti quo fata ferant, ubi sistere detur* (Verg. A. 3.7).

⁶ Božanska svevišnja sila (Verg. A. III 375). Sùdbina i bogovi u mnogim situacijama dobivaju jednako priznanje, pa nije lako razdvojiti sudbinu od bogova.

⁷ Na *Eneidi* (lat. *Aenēis* -idos, f.) Vergilije je radio posljednjih deset godina svog života (29.–19. a. Ch.), ne uspjevši ga dovršiti.

⁸ Usp. Calzecchi 1967. *Introduzione Eneide*.

⁹ Vergilii *Aeneidos libri XII*: http://www.poesialatina.it/_ns/Testi/Vergil/Aen01.htm (pristupljeno: 13. 11. 2016.).

IX.			1	3		1	5
X.		1		6		5	12
XI.				3		3	6
XII.		1		3		3	7
Ukupno:	1	3	7	54	6	43	114

Pjevanje	<i>Iuppiter</i>	<i>Iovis</i>	<i>Iovi</i>	<i>Iovem</i>	<i>Iove</i>	Ukupno
I.	3	3		1	1	8
II.	2					2
III.	2	2		1		5
IV.	3	3	2	1	2	11
V.	2	4				6
VI.	2	1		1	1	5
VII.	2	3	1	1	2	9
VIII.	2	4		1		7
IX.	5	3		2		10
X.	4	3				7
XI.		1				1
XII.	8	5		1		14
Ukupno:	35	32	3	9	6	85

Tema sūdbine također pomaže povezati Enejinu priču s vremenom stvarnog života Augusta¹⁰, koji je vladao Rimskim Carstvom, kada je *Eneida* napisana.¹¹ Kada je vladao *Pax Augusta* dugo očekivana *Eneida* čitateljima Rima predstavila je Eneju kao novog i alternativnog heroja, koji je pred pobjedom, što ga je zacrtala sūdbina. On je imao stav nekoga koji se oprašta sa životom, poput Hektora i Ajanta, ostavljajući sinu Askaniju duhovnu oporuku:

¹⁰ August, (IMP·CAESAR·DIVI·F·AVGVSTVS) pravim imenom Gaj Julije Cezar Oktavijan (lat. *Gaius Julius Caesar Octavianus*), vladao je od 27. a. Ch. – 14. A.D. Senat mu je 27. a. Ch. dodijelio titulu *Augustus* (uzvišeni), pa se tim činom i godinom računa početak Rimskog Carstva.

¹¹ Enejina sūdbina stoji na početku civilizacije koja će postati Rim, i na početku kraljevske linije koja će dovesti do Augusta. Tako *Eneida* obdaruje Augustovu vladavinu nekom neranjivom, božanskom i ispravnom moći: Augustu je suđeno vladati, zahvaljujući sūdbini koja se proteže unatrag sve do Eneje, njegovog velikog pretka! U podzemlju Anhiz čini ovu stvar još jasnijom, kada pokazuje Eneji buduće rimske lidere. Tako sūdbina u *Eneidi* opravdava ne samo teritorij, nego i Augustovu vladavinu.

'disce, puer, uirtutem ex me uerumque laborem,
fortunam ex aliis. nunc te mea dextera bello
defensum dabit et magna inter praemia ducet.
tu facito, mox cum matura adoleuerit aetas,
sis memor et te animo repentem exempla tuorum
et pater Aeneas et auunculus excitet Hector.'¹²

Uči se, sine, od mene svladati patnje i jade,
kako pak sreća se stječe, to otac ti reći ne znade,
sada još desnica moja u boju te brani i štiti,
vodi na junačke čine, da može ti uzorom biti
da ti kad jednom dorasteš i doba kad dođe ti zrela,
moja pred očima budu u ujaka Hektora djela.¹³

Cjelokupno Enejino djelovanje usmjereno je na njegovu odlučnost da ispuni sūdbinu, ako ne u svoju korist, onda barem za sina Askanija i generacije junaka koji će ga naslijediti. Enejina *pietas*, ili njegov osjećaj za dužnost, sastoji se upravo u prihvaćanju sūdbine za opće dobro i povlači sa sobom individualnu dimenziju.¹⁴ Iako postoje mnogi i mnogo toga što će pokušati poljuljati Eneju da udovolji sūdbini na svome dugom putu – od kojih je najpoznatija boginja Junona, čija srdžba¹⁵ postavlja Trojancima bezbroj prepreka na njihovom putu – neki su od njih uspješni u odgađanju tijeka događaja. Međutim, ne postoji ništa što bi spriječilo Eneju da podigne grad koji će jednoga dana postati veliko Rimsko Carstvo. Sūdbina nije dala Eneji da život ravna po sebi, jer bi u tom slučaju ostao u Troji¹⁶: Eneja se ne smije oprijeti sūdbini, a bog mu zatiskuje uši.¹⁷

Iako bogovi mogu mijenjati način na koji se odvijaju događaji, ne mogu učiniti ništa kako bi promijenili ono što je Jupiter odlučio da će biti. U *Eneidi* postoje mnoge reference na neizbježnost Enejinog uspjeha. Dva vrlo značajna mjesta su sljedeća: kada Eneja uzima Anhiza¹⁸ na putovanje kroz podzemni svijet i pokazuje mu svoje velike potomke, a drugi je kada Vulkan izrađuje Eneji štit¹⁹ koji prikazuje osnivanje Rima i budućnost Rimskog Carstva. I tu je na djelu sūdbina nadolazećih generacija. To što se autor poziva na sūdbinu, u službi je opravdanja Enejinog bijega iz Troje kao i ukaz na sūdbinu, koja je možda najvažnija tema u *Eneidi*, koja pokreće cijeli spjev i upravlja tijek događaja poput glavnog lutkara koji iza zavjese povlači i kontrolira životne konce likova.²⁰

¹² Verg. A. 12.435–440. Kritičko izdanje teksta: P. Vergilius Maro. *Aeneis (P. Vergili Maronis Opera)*, ed. R. A. B. Mynors, 1972).

¹³ Hrvatski prijevod: Vergilije, *Eneida*, 2005. (s latinskog preveo: Bratoljub Klaić). Zagreb.

¹⁴ Usp. Minisci 2006, 67.

¹⁵ Eneida počinje pjesnikovom invokacijom Muze neka mu objasni gnjev Junone, kraljice bogova. Junona je gnjevnica i ogorčena protiv Troje, zbog Parisa, još jednog Trojanca, koji je izabrao Veneru za najljepšu boginju. Također joj smeta Eneja, jer je prorokovano da će se roditi netko od trojanske krvi i jednoga dana uništiti njezin omiljeni grad Kartagu (I 19s).

¹⁶ ... urbem Troianam primum, dulcesque meorum / reliquias colerem, et Priami tecta alta manerent Verg. A. 4.342–343).

¹⁷ *Fata obstant placidasque viri deus obstruit aures* (Verg. A. 4.440).

¹⁸ Eneja, zapravo, podiže na ramena slavu i sūdbinu svoji potomaka.

¹⁹ Paralela je u *Il.* 18, kada se gradi štit za Ahileja.

²⁰ Usp. Tronski 1951, 443.

1.1. Sūdbina i slobodna volja

U Vergilijevoj *Eneidi* sūdbina (*fatum*) je središnja tema i jedna od najvažnijih sila.²¹ Kao koncept fiksnog redoslijeda događaja ili neizbježan ishod određenih događaja, ona je neizbježna²², a za Eneju je bila i teška²³, njezine ishode ne mogu promijeniti ni čovjek ni božanska intervencija. No, kao sin boginje Venere, Eneja se koristi njenom božanskom zaštitom, suđeno mu je preživjeti pad Troje i uspostaviti temelje Rimskog Carstva, a Jupiter ga je odabrao za ovaj veliki pothvat. Stoga, sūdbina Eneje, kao osnivača Rima, pokreće cijeli ep, dok on sam služi kao žila kroz koju teče sūdbina. Kao rođeni vođa, Eneja poštuje bogove i njihova proročanstva, a kad god se s drugovima negdje zaustavio na putovanju do cilja, uvijek se javljao neki proročanski san ili proroštvo, koje ga je upozoravalo na cilj putovanja.

Sūdbina ima svoje skrivene tajne, čije putove smrtnici ne znaju²⁴ i često plete tugu, npr. da roditelj pokopa dijete, kao što se dogodilo Euandru²⁵ sa sinom Palantom²⁶. Dakle, ponekad je nekome neskla²⁷; kao npr. prema Turnu²⁸, koji je pred sūdbinom buntovnik. Pobožni pak junak je Eneja, koji u punoj zrelosti ima srca, samo zato što to hoće sūdbinna, ići protiv mladog suparnika (dječaka), čiji su obrazi tek *pubentes* (u pubertetu, počinje biti dlakav). Eneja ga pobjeđuje samo jer tako želi sūdbina.

Što je sa **slobodnom voljom** u *Eneidi*? Dok susrećemo duše budućih rimskih junaka u podzemlju, ili uzbudljive slike rimske povijesti na Enejinom štitu, snažno se sugerira da će Trojanci biti uspješni, iako samo na trenutak može izgledati da to uklanja neizvjesnost iz spjeva. Božica Junona nikad ne oklijeva podsjetiti čitatelja u *Eneidi*, da sūdbina može

²¹ Sūdbina (lat. *fatum*, -i, n.) je višeznačan pojam koji označava: 1) proroštvo, proročanstvo, proročište, proricanje, pretkazivanje; *oblitus fatorum*, Verg. = zaboravivši proročanstva; 2) sudbina, usud, kob, suđenje; *omnia fatis in peius ruere*, Verg. = da sve propada voljom sudbine; 3) božja volja, odluka božanstva; *fata Deum*, Verg. = volja bogova; 4) unaprijed određena sudbina, usudbeni konac, konac života, suđeni kraj života, suđeni trenutak smrti, smrt; *fata proferre*, Verg. = produljiti život; 5) sudbina kao zla kob, nasilna smrt, propast, pogibija, velika nevolja; *iactari fatis*, Verg. = podnijeti veliku nesreću. Marević, 2000. *fatum*, u: *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik I*.

²² ... *fortuna omnipotens et ineluctabile fatum* (Verg. A. 8.334): moćna sreća i neumitna sudbina.

²³ ... *fata extrema secutus* (Verg. A. 9.204).

²⁴ ... *ne fatis nescia Dido*... (Verg. A. 1.299); *Nescia mens hominum fatis sortisque futurae* (Verg. A. 10.501).

²⁵ Kada Euandar, kralj Arkadana naseljenih u Italiji, prijateljski prima Eneju i sklapa s njime savez, Eneja to vidi kao izmirenje duha sa sudbinom (Verg. A. 8.133: *coniunxere tibi et fatis egere volentem*). Latin je svjestan da je Eneji suđeno doći da s njime dijeli vladanje (Verg. A. VII 256s), pa ga zato želi imati za zeta (Verg. A. 7.272s).

²⁶ *Contra ego vivendo vici mea fata, superstes / restarem ut genitor* (Verg. A. 11.160–161): Sudba mi tugu isplete da roditelj pokapa dijete (prijevod: B. Klaić).

²⁷ *Verum age, quandoquidem fatis urgetur acerbis*, (XI 587); *Tum fatis debitus Arruns*... (Verg. A. 11.759) – Arunt, jer suđeno bješe mu umrijet.

²⁸ Turno, glavni Enejin neprijatelj, nije bezbožan: on je jak mladić, plemenit, poštuje bogove i njihove naredbe, vjeruje u njih. On voli i poštuje svog starog oca, i odan je Latinu (kralju u Laciju). Njegova ljubav prema Laviniji daje mu snagu u obrani domovine. Ako se ideja heroja i pobožnosti može primijeniti na nekoga, to je onda Turno. ... *nunc iuvenem inparibus video concurrere fatis* (Verg. A. 12.149): Ali sad vidim da Sudba na pogubu mladića skreće.

odrediti Trojancima naći grad u Italiji, ali ne određuje kako će se to završiti, čime se otvara neki prostor za slobodnu volju²⁹, u koju su ljudi onoga doba ipak vjerovali.

Uz Jupitera, božica Junona također igra ključnu ulogu u dokazivanju slobode izbora kod bogova, pri čemu kroz cijelu *Eneidu* aktivno pokušava osujetiti Enejinu sūdbinu, ali shvativši da je ne može promijeniti, pokušava sve što je u njezinoj moći kako bi Eneja barem što više trpio na putovanju:

Istina, spriječit ne mogu da sjedne na latinski prijesto,

Niti ga lišiti mogu Lavinije suđene žene,

Ali se zbivanja ova zatezati nadugo dadu,

*Može se zatirat narod i jednom i drugom vladaru.*³⁰

Kada Eneja kaže Didoni da će otploviti prema Italiji, ali ne po vlastitoj želji, to znači da on sâm ne odlučuje o svojoj sūdbini (*nerado putujem i sam put neznane Italske zemlje*)³¹, nego mu bogovi određuju sūdbinu, koja može što hoće (*ako to hoće sūdbina*)³², a ako je sūdbina nešto namijenila, onda će se to i dogoditi.³³ Dakle, protiv sūdbine nije moguće³⁴ boriti se.³⁵ Međutim, iako se čini da su bogovi sve zacrtali Eneji, on ipak ima nekakvu slobodu, što se vidi u njegovu načinu kako te stvari postiže. Naime, on bi vjerojatno odbio svoju dužnost i ostao u Troji, ali je odlučio ispuniti zadatak u korist svoje obitelji i naroda. Vergilije kao pjesnik daje slobodne ruke Enejinoj savjesti, te ga se ipak ne može spriječiti da kao čovjek iskaže svoju najznačajniju jadikovku:

*me si fata meis paterentur ducere uitam
auspiciis et sponte mea componere curas,
urbem Troianam primum dulcisque meorum
reliquias colerem, Priami tecta alta manerent*³⁶

Da mi sūdbina je dala da život se ravna po meni,
da su i postupci moji po mojoj se zbivali želji,
ostao još bih u Troji gdje grobovi mojih su pređa,
jošte bi cvali visoki vladara Prijama dvori,

²⁹ Vergilije je napisao *Eneidu* kada je rimski teritorij doživio značajnu ekspanziju, prvi put pod Julijem Cezara, a zatim, u novije vrijeme, za cara Augusta, koji je okončao brutalne građanske ratove. Duh tih dana ogleda se u Jupiterovom i Anhizovom predviđanju da će se rimska moć proširiti do granica zemlje. *Eneida* tvrdi da s velikom snagom dolazi i velika odgovornost, što se može vidjeti u Anhizovim uputama Eneji, kada govori o povijesnom zadatku Rima, da Rimljanin smjernima vraćat će milom, a ohole krotiti silom: *parcere subiectis et debellare superbos* (Verg. A. 6.853). Pozitivni vid rimske vlasti je *Pax Romana*, koji je za Augustove vladavine došao u krajeve pod rimskom vlašću.

³⁰ *Non dabitur regnis – esto – prohibere Latinis, / atque in mota manet fatis Lavinia coniunx: / at trahere atque moras tantis licet addere rebus, / at licet amborum populos exscindere regum* (Verg. A. 7.313–316).

³¹ *Italiam non sponte sequor* (Verg. A. 4.361).

³² ... *si fata reservant* (Verg. A. 8.575).

³³ ... *et si fata fuissent / ut caderem* (Verg. A. 2.433–434).

³⁴ ... *fatisque repulsi...* (Verg. A. 2.13).

³⁵ *Ilicet infandum cuncti contra omnia bellum, / contra fata deum perverso numine poscunt* (Verg. A. 7.583–584).

³⁶ Verg. A. 4.340s.

Enejina odluka – u osnovi – da napusti Kartagu i kraljicu Didonu, dokazuje da postoji slobodna volja. Dakle, on ipak slobodno odlučuje donoseći sâm odluke. U tom smislu sūdbina ne ograničava način na koji se dolazi do cilja: važan je samo konačan ishod.

Iako je pred likovima zacrtan put, oni su u konačnici ti koji odlučuju prihvatiti ga ili odbiti. Istina, volja sūdbine vodi Trojance lađama iz Troje (1.382) prema obećanoj zemlji (5.656; 7.120; 7.239; 9.136; 10.67), ali Enejine odluke, kao i bogova, dokazi su da slobodna volja i sūdbina mogu postojati istodobno. Dok se misli kako su eventualni ishodi *Eneide* jedino djelo sūdbine, ipak je ona duboko isprepletena sa slobodom izbora. Enejina volja poistovjećuje se sa sūdbinom i zbog toga se njegov plan ispunja, a između redaka dade se iščitati kako su likovi odgovorni za svoja djela i kao da preispituju ideju koja stoji iza nacрта sūdbine.

Ljudska volja je u biti veoma ograničena, pa se u tekstovima mogu pronaći izrazi kao: *invitus* (6.460: protiv volje) i *non sponte* (4.361: ne rado), čime protagonisti u spjevu bivaju pasivni i neaktivni. Na koncu se čini da je ljudska dužnost otkriti volju sūdbine i dovesti se u sklad s njezinim zapovijedima: *...slijed'mo kud vuče i odvlači sudba*.³⁷ U protivnom, smrtnik će doživjeti katastrofu, čak i bez osobne krivnje, jer sūdbinu zanimaju velika pitanja države, a pojedinac je samo slučajna stvar. Ipak treba reći da sūdbina nije hirovita i zlonamjerna prema pojedincu; to se događa ako netko ometa hod prema cilju (npr. Didona) – dakle, sūdbinu zanima budućnost.³⁸

1.2. Moć sūdbine

Dvadesetak lađa kojima Eneja odlazi sa svojim iz domovine³⁹, vodi milost sūdbine, a ne Eneja. Stoga Eneja nema u biti nikakve sigurnosti ni odlučnosti da će on zaista biti vođa na putovanju: za njega je to samo bijeg⁴⁰, na kojem se uvijek okretao da vidi je li izgubio svaku nadu u spas Troje. Kao najutjecajniji čimbenik cjelokupnog spjeva sūdbina predstavlja moćnu silu, koja djeluje po vlastitom nahođenju (1.19) i goni smrtnike ovim svijetom (1.33; 3.717; 4.14; 8.13). Eneja je *fato prōfūgus* (1.2), kojemu je suđeno preživjeti pad Troje, povesti svoje ljude na slavno putovanje, a na kraju utvrditi grad Rim, koji će neminovno postati vodeća zapadna sila na svijetu. Za ovaj veliki zadatak izabran je zbog svoje impresivne obiteljske⁴¹ pozicije, kao sin boginje, i stoga je u stanju voditi svoje ljude. Međutim, takvi nevjerojatni planovi ne dolaze bez osobne cijene: Eneja je izgubio nekoliko dragih osoba, kao što su Kreuza, njegova prva supruga, a kasnije i Didona.⁴²

³⁷ *Quo fata trahunt retrahuntque sequamur* (Verg. A. 5.709).

³⁸ Slučaj prerano preminulih (Verg. A. 6.425–476) prkosi racionalnom objašnjenju. Tu je ipak na djelu neumoljiva sudbina koja je bez svrhe gurnula djecu u beznadnu bijedu.

³⁹ Domovinu zastupaju razasute, te izuzetno brojne i očajne, osobe koje u tišini mole Enejinu pomoć u završnim stihovima 2. pjevanja, kada Eneja s drugovima odlazi u planinu Idu (Verg. A. 2.795–804).

⁴⁰ *Cessi et sublato montis genitore petivi* (Verg. A. 2.804).

⁴¹ Obitelj ima svoje lice u liku Anhiza i Enejinog sina Askanija.

⁴² Najupečatljiviji primjer žrtve Enejinog rata sa sūdbinom je upravo Didona, koja je žrtvovana u korist većeg poziva bogova.

Eneju, blokiranog zbog Didonine ljubavi, zove Jupiter po svome glasniku Merkuru, neka žrtvuje privatne osjećaje i ispuni volju sūdbine (4.238–278): ako ne za čast, onda barem za ljubav Askaniju:

si te nulla mouet tantarum gloria rerum
[nec super ipse tua moliris laude labore,]
Ascanium surgentem et spes heredis Iuli.⁴³

ako se trudit nećeš za vlastitu sreću i diku,
sjeti se sina što stasa i koji se baštini nada,
kojeg Italska zemlja i rimsko kraljevstvo čeka.

Evo, sūdbina čini tu svoju najpoznatiju žrtvu, koju najviše treba žaliti. Didona prozire Enejinu namjeru i obasipa ga predbacivanjima govoreći mu da je *perfidus* (4.305), da je izdajnik vjernosti (*fides*), a njegovo ponašanje definira kao *nefas*:

dissimulare etiam sperasti, perfide, tantum
posse nefas tacitusque mea decedere terra?⁴⁴

Zar si, o podmukli gade, pomišljao da je moguće
tolik mi sakriti zločin i tajno napustiti zemlju

Nasuprot emocijama zaljubljene Didone⁴⁵ Eneja nastupa hladnim i racionalnim tonom⁴⁶, da izrazi svoju poslušnost sūdbini i svoj duboki smisao prema dužnosti. On, dakle, stoički vrši dužnosti koje mu sūdbina nameće, dok sa stajališta misije koju mu je povjerila sūdbina, ljubav prema Didoni je ustvari prepreka.

Nemogućnost osvetiti partnera, gubitak Kreuze i progonstvo, samo su prva gorka cijena koju junak plaća sūdbini, kao i prvi korak prema *pietas*. Stoga se Eneja pita da li mu je sūdbina otrgla Kreuzu.⁴⁷ Ali, Eneja je čovjek od dužnosti i pobožnosti, i to *par excellence*, (1.10: *insignem pietate virum*), jer ga je dinamična napetost njegovog karaktera dovela do toga da sve više bude žrtva u rukama sūdbine. Bez obzira na bol u srcu i previranje s kojim se mora suočiti, Eneja prihvaća svoju sūdbinu i ulogu koju mora igrati bez nepotrebnog protesta, dok sūdbina zna što čini i ona odlučuje.⁴⁸

Kroz pjevanja *Eneide* vide se brojni primjeri Enejinog zaštićenog statusa, koji se može osjećati sigurnim u svom konačnom ispunjenju sūdbine, bez obzira na sve privremene prepreke, dok npr. Turno nije zaštićen istom sūdbinom kao Eneja, pa stoga i ne uspijeva – biva ubijen. Čak i uz kontinuiranu podršku osvetoljubive božice Junone, koja je na strani Turna, Turno nema onu božansku potporu kao Eneja.

⁴³ Verg. A. 4.272–274.

⁴⁴ Verg. A. 4.305–306.

⁴⁵ Enejino pripovijedanje je sadržano u 2. i 3. pjevanju *Eneide*, koje opravdava njegovo osobno ponašanje kao junaka epa.

⁴⁶ Eneja se ispričava Didoni što mora ići put Italske zemlje, jer misli na “Jupitrov nalog”: ... *Iouis monitis immota tenebat* (Verg. A. 4.331).

⁴⁷ *Heu misero coniunx fatone erepta Creusa* (Verg. A. 2.738).

⁴⁸ Kada Jupiter kaže *Fata viam inuenient...* (Verg. A. 10.113), on izražava svoje povjerenje u krajnju razumljivost povijesnih procesa, svjestan da postoji nešto jače i važnije od njegove vlastite volje. Ono što bogove razlikuje od ljudi jest i njihova šira vizija prostora i vremena. Usp. Wilson. 1979, 364.370.

Eneja govori kako nerado putuje u nepoznatu Italsku zemlju⁴⁹. Ovaj dijalog će postati još bolniji i gluhi monolog u 6. pjevanju, kada će Eneja reći:

<i>inuitus, regina, tuo de litore cessi.</i>	da sam sa obala tvojih otplovio nerado tada,
<i>sed me iussa deum, quae nunc has ire per umbras,</i>	nego me sila božanska na odlazak nenadano naga.
<i>per loca senta situ cogunt noctemque profundam,</i>	Ona i sada me goni te amo sam morao doći,
<i>imperii egere suis;...⁵⁰</i>	stupati gradom i smradom, i vlagom i pljesnivom noći.

Zbog važnosti sūdbine u *Eneidi*, nekoliko je pojedinaca žrtvovano kako bi utrlo put dovršenju svoje sūdbine. Sūdbina kontrolira djelovanje moćnih bogova i boginja, jednako kao što kontrolira obične smrtnike, te ostaje dinamika koja pobjeđuje sve druge čimbenike u osobnom životu. Istraživanjem *Eneide*, osobito 4. pjevanja, opseg ovog vjerovanja je očigledan. Uloga proročanstva i njegov veliki utjecaj na bogove i smrtnike podjednako spaja niti ove složene teme. Tako, proroštva upravljaju Enejinim djelovanjem nagovješćujući buduću veličinu Rima, što je u konačnici volja sūdbine.⁵¹

Ako sūdbina hoće sve će se lako riješiti, inače nikakvom mukom (6.145–147). Eneji je otkrivena ova želja da slijedi svoju sūdbinu, te on žudi ostvariti je, napušta zemlju slatkog života (Kartagu), da mu valja misliti na zemlje koje su određene njemu i Askaniju (4.219–278). Vrijeme provedeno u Kartagi kod kraljice Didone, zapravo je izdaja sūdbine: dok se Trojanci spremaju otploviti iz Kartage pjesnik prikazuje učinak takve odluke na ljude opisujući ih kao mrave koji žure što prije iz grada doći do obale i nastaviti putovanje (4.393–407). Nekoliko sati kasnije (početak 5. pjevanja), bura zanese Enejino brodovlje na obale Sicilije.⁵²

Jupiter odgovara Kibeli, frigijskoj majci bogova, da nema toga koji bi promijenio odredbe sūdbine (9.95; 10.35). Ljudi se boje sūdbine, koja ponekad prijeti (2.652–653), a i Didona se također boji sudbe hude⁵³. Rastući *fatale*⁵⁴, odnosno najsnažniji i najpatetičniji dio *Eneide*, ponajviše se osjeća upravo u 4. pjevanju.

Sūdbina ima određenu snagu volje, koja može djelovati odvojeno od bogova, što se vidi u izrazima kao što su: *vocare* (zvati), *sinere*, *vetare* (dopuštati, zabranjivati), *poscere* (tražiti), *trahunt retrahuntque* (5.709: vući sa sobom), *superare* (osvajati), *urgere*, *agere*, *iactare* (goniti bacati), *dis aliter uisum* (2.428: bogovi drukčije htješe) i tako se raznolikom aktivnošću

⁴⁹ *Italiam non sponte sequor* (Verg. A. 4.361).

⁵⁰ Verg. A. 6.460–463.

⁵¹ Vergilijeva umjetnička snaga slivena je u jedinstvo s ideološkom orijentacijskom snagom.

⁵² Malo je trebalo da Eneja ostane na Siciliji: *At pater Aeneas casu concussus acerbo / nunc huc ingentis, nunc illuc pectore curas / mutabat uersans, Siculisne resideret aruis / oblitus fatorum, Italiasne capesseret oras* (Verg. A. 5.700–704) – Nevoljom pregorkom ovom Eneja potresen u duši, / stade razmišljati mnogo da li da usprkos sudbi / ostane zauvijek ovdje i sikanska polja da ore / ili da konačno krene put Italske zemlje rečene.

⁵³ *Tum vero infelix fatis exterrita Dido* (Verg. A. 4.450).

⁵⁴ Adv. *fatalis*, -e = (u)suđen; (zlo)koban; nesretan, ubojni; udesom određen, sudbinom određen; sudbo-nosan.

pojavljuje kao aktivan čimbenik, čija snaga potječe iz nekog apstraktnog principa. S obzirom na to može se uočiti kako Vergilije zamišlja sūdbinu kao dominantnu snagu u odnosu na bogove, da je vječni zakon bez autora, početka i kraja, koja je neumoljiva i neizbježna, dok je bogove moguće nagovarati i preklinjati. Uostalom, Jupiter upotrebljava bezlični izraz: *sic placitum* – tako je odlučeno (1.283).

2. Uloga Jupitera

Na početku 10. pjevanja Jupiter izruguje bogove zbog pokušaja miješanja u poslove smrtnika, a rješenje treba prepustiti sūdbini. Iako su se mnogi bogovi borili jedni protiv drugih, Jupiter se vidi kao svojevrsan sudac koji se više poistovjećuje s bezličnim silama sūdbine. Prikazan je kao zreo i razborit, drži Eneju na njegovom putovanju u ispunjavanju osobne sūdbine, dok Eneja misli da je u krvnom srodstvu s Jupiterom preko praoca Teukra, prvog kralja Trojanaca.⁵⁵ Jupiteru se obraćaju smrtnici za pomoć (2.689s; 3.222; 4.206s; 5.199; 8.560. 572; 9.625), ali i bogovi (10.18), te on može nešto dati ako hoće (3.116). Njemu se prinose zavjetne žrtve⁵⁶ (3.279; 7.133; 9.627) i podižu hramovi (4.199).

Kad se uzme u obzir da je Vergilije napisao ovaj ep po nalogu cara Augusta, i to kao sredstvo legitimiranja njegovog nasljedstva i vladavine Rimskog Carstva, sasvim opravdano nalazimo Jupitera kao središnje božanstvo i podložni motiv 4. pjevanju *Eneide*⁵⁷, gdje se često spominje njegovo ime (11 x). Iza svega toga je činjenica da je Jupiter, u rimskoj mitologiji, Marsov otac: on je, dakle, djed Romula, osnivača Rima. Među brojnim imenima Jupiter je nazvan također “ocem”, što znači da preuzima ono teže ljudsko stanje. Kada Venera moli muža Vulkana da Eneji načini oružje, za Eneju on je *u rutulskoj zemlji po odredbi Jupitera boga*.⁵⁸

U *Eneidi* je jasna Jupiterova “posrednička” uloga u korist Trojanaca dok im obećava nasljeđe, popravljajući probleme koje stvaraju njegova žena i kćer, gasi požare i djeluje u pravcu onoga što je obećala sūdbina.⁵⁹ Njegovi najčešći atributi su: svemogući otac, Jupiter bog, ljuti, svemoćni, sin Saturnov, Stigijski Jupiter, veliki, grozni, nebeski kralj.⁶⁰

⁵⁵ *Italiam quaero patriam et genus ab Iove summo* (Verg. A. 1.380).

⁵⁶ Religija u *Eneidi* uključuje prinošenje žrtve i molitve bogovima. Smatralo se da će bogovi imati naklonost prema pojedincu i pomoći mu, ako je prenesena žrtva ili molitva. Međutim, kod Vergilija molitva kao da i nema vrijednost: ljudi su u nemilosti apsolutnih uredbi koje ni Jupiter ne može promijeniti. Sibila odgovara Palinuru: *Svojih se molbi okani, jer božja zapovijed brani* (Verg. A. 6.376).

⁵⁷ Verg. A. 4: Eneja napušta Kartagu a Didona se ubija zbog nesretne ljubavi. Junonina je želja bila da ženidbom s Didonom Eneja ostane u Kartagi.

⁵⁸ *Nunc Iouis imperiis Rutulorum constitit oris* (Verg. A. 8.381).

⁵⁹ Sudbina obećava bolji svijet i život (Verg. A. 1.205; 3.395) i smrtnici se uzdaju u bolju sudbinu (Verg. A. 1.239).

⁶⁰ Usp. Vergilije, *Eneida* (s latinskog preveo Bratoljub Klaić), Globus media d.o.o., 2005.

U podzemnom svijetu⁶¹ sam Jupiter šalje Anhiza Eneji da ga savjetuje koje ljude povesti sa sobom u Italiju.⁶²

Nakon što su Eneja i njegova posada napokon stigli u Italiju, Jupiter naređuje Junoni neka obustavi svoje miješanje u sudbine tih ljudi, te joj govori kako Eneja po sudbini spada među bogove (12.794): on to nekako znađe. Kako bi se osiguralo obećanje sudbine, Jupiter čini kompromis i obećava da će Trojanski potomci stvoriti novu kulturu. Drugim riječima, on posređuje da bi došlo do mira, ne samo s njegovom ženom, nego i s dvije zaraćene kulture. Kada je Junona navela Trojanske žene da zapale Enejine lađe na Siciliji, izgorjele su samo četiri, jer je Jupiter na Enejinu molbu ugasio plamen obilnom kišom te odjednom počne padati kiša, i tako se ugasi požar (5.696s). To pokazuje status smrtnika koji se mora moliti bogu za svoju sudbinu u kojoj nema izbora.⁶³

Jupiter dobro zna da je Junona izvela furiju Alektu iz podzemnog svijeta, neka joj pomogne uništiti Eneju (7.511s; 10.39–41), iako Venera od gnjeva ne spominje izričito Junonino ime u *Aen.* 10.40. Jupiter ima svoje ljubimce kojima je naklon, ili pak bijesan (9.716). To upravo govori Sibila Eneji u podzemnom svijetu⁶⁴, kako je moguće samo ljubimcima izaći iz podzemnog svijeta (6.130). Dok su bogovi okupljeni na vijećanju kod Jupitera, Junona i Venera se uzajamno okrivljuju, što u Trojansko-Latinskom ratu rade jedna protiv druge; tada Jupiter izjavljuje svoju čvrstu volju, da se pusti sudbini potpuna sloboda i odluka, neka se izvrši. Jupiter isti je svima⁶⁵, kraljuje svima te dopušta Junoni spasiti Turna (10.606–623). Kada Eneja napada grad Laurent svjestan je da je Jupiter višnji uz Trojance (12.566): *dokle im Jupiter višnji budućnost na tezulji važe, stavlja u zdjelicu svaku sudbinu drugačiju svakom, i stavlja u zdjelicu svaku sudbinu drugačiju svakom.*⁶⁶ On

⁶¹ Posjet mrtvačkom carstvu ima paralelu s *Od.* 11. Inače, ovim prizorom Vergilije naglašava Enejinu upućenost u tajne svemira i zanos prema budućoj slavi Rima, pa tako može započeti ostvarenje njegove povijesne misije.

⁶² *Imperio Iovis huc venio...* (Verg. *A.* 5.726).

⁶³ Bogovima ljudi upravljaju molitve. Manji bogovi, kao Eol, Alekto, Merkur, Irida i Neptun jednostavno djeluju kao instrumenti važnijih bogova. *Eneida* je puna lijepih molitava (npr. *te precor, Alcide, coeptis ingentibus adsis* Verg. *A.* 10.461), u kojima su obredne formule stilizirane i tiču se napaćenih ljudi, njihove nemoći, traženja pomoći i žeđi za pravdom. No, postavlja se pitanje: vrijedi li molitva u odnosu između čovjeka i božanskog!? Čak je i sam Olimp nemoćan, što se može potvrditi brojnim mjestima u *Eneidi*, u što nas uvjeravaju i Herkulove suze (Verg. *A.* 10.465) koje ne mogu pomoći Palantu.

⁶⁴ Eneja kasnije otkriva, pod vodstvom Sibile, Tužne poljane (*Campi lugentes*, Verg. *A.* 6.441), prebivališta mrtvih koji nisu izvršili svoju sudbinu (Verg. *A.* 6.418–543.), i Tartar, kojeg Eneja izbjegava posjetiti, a kojeg Sibila opisuje kao mjesto mučenja rezervirano za zločince mitologije i povijesti (Verg. *A.* 6.548–625). I onda oboje njih dolaze do Plutonove palače, u kojoj Eneja “zlaćanu granu zabode” (Verg. *A.* 6.636): zatim malo dalje ugleda, šarmantno mjesto (Elizej), s prekrasnim zelenilom (Verg. *A.* 6.635–665), “gdjeno se blaženi kreću i vječnu uživaju sreću” (Verg. *A.* 6.639).

⁶⁵ *Rex Iupiiiter omnius idem* (Verg. *A.* 10.112).

⁶⁶ *Iuppiter ipse duas aequato examine lances / sustinet et fata imponit diuersa duorum* (Verg. *A.* 12.725–726).

nastoji udobrovoljiti Junoni (12.793s) te joj prigovara da je ona bjegunce iz Troje gonila zbog njegove slabosti⁶⁷, ali joj dalje ne dopušta djelovati.⁶⁸

2.1. Jupiter i sùdbina

Jupiterova volja redovito se podudara s voljom sùdbine, dok drugi bogovi i smrtnici često pokušavaju izbjeći sùdbinu, ali bezuspješno. Didona, primjerice, u svom prokletstvu shvaća da ne može zaobići sùdbinu u sprječavanju Eneje da dođe do obala Lacija, ali može barem nametnuti uvjete koji će mu otežati život. Prema nekim autorima⁶⁹ Vergilije nesumnjivo misli da je sùdbina (*fatum*) u stvari drugo ime za volju bogova. Međutim, pitanja koja se tiču tumačenja *Eneide* rijetko su jednostavna, kao i pitanje Jupiterovog odnosa prema sùdbini.

Čini se da ni Jupiter ne može mijenjati odredbe sùdbine, već jednostavno djeluje kao njezin glasnik, što je suprotno Kibelinim⁷⁰ riječima koja kaže da je vladaru (Jupiteru) sve moguće.⁷¹ Ipak, Jupiter ima slobodnu volju da bi se otkrila sùdbina onome koga on vidi da je prikladan za to, kao što je obećao Veneri sinovljev trijumf.

U *Eneidi* se primjećuje niz ključnih elemenata koji nimalo nisu povezani s Jupiterom. On se ne pojavljuje na početku spjeva, nego tek u 1.42. Tako mu se ne može pripisati ustroj budućih događaja koje je razbuktao Junonin gnjev, ali u razotkrivanju svojeg mišljenja (*sententia*) Veneri, čini se da Jupiter preuzima odgovornost riječima: *Ja ću u svemu i svačem obasut ih milošću svojom, beskraju dat ću im vlast*.⁷²

U skupštini bogova (10.96–117), gdje se međusobno optužuju, Jupiter kao svemoćni otac⁷³ započinje svoju besjedu, govoreći za sebe, da će biti nepristran⁷⁴ hoće li Italci Trojance pod opsadom držat u gradu. Dakle: *Jupiter isti je svima. Odluku puštam sùdbini*⁷⁵, što znači da Jupiter i sùdbina nisu isto.

Ali, ponekad se čini da je Jupiter autor sùdbine, da raspolaže njome na svoj način: *sudbu ti bogova vladar po redu ravna i vodi*.⁷⁶ On kao da vadi sùdbine iz neke posude i dodjeljuje

⁶⁷ *Terris agitare vel undis / Troianos potuisti, infandum accendere bellum, / deformare domum et luctu miscere hymenaeos* (Verg. A. 12.803–805).

⁶⁸ *Ulterius temptare veto* (Verg. A. 12.806).

⁶⁹ Usp. Heinze 1908, 291.

⁷⁰ Kibela je frigijska “mati bogova” i “majka zemlja”, koja je vladala prirodom, povezivana često s Rejom i Opom: Verg. A. 3.111; 6.785; 7.139; 9.82, 108, 619; 10.20, 234; 11.768.

⁷¹ ... *Da, nate, petenti, / quod tua cura parens domito te poscit Olympo* (Verg. A. 9.83–84).

⁷² *His ego nec metas rerum nec tempora pono: / imperium sine fine dedi* (Verg. A. 1.278–279).

⁷³ *Pater omnipotens, rerum cui summa potestas* (Verg. A. 10.100).

⁷⁴ *Tros Rutulusne fuat, nullo discrimine habeo*, (Verg. A. 10.108).

⁷⁵ *Rex Iuppiter omnibus idem. Fata viam invenient* (Verg. A. 10.112–113).

⁷⁶ ... *sic fata deum rex / sortitur, volvitque vices; is vertitur ordo...* (Verg. A. 3.375–372)

ih pojedincima. U tom slučaju Jupiter bi bio iznad sūdbine, budući da je onaj koji baca ždrijeb veći od same sūdbine.⁷⁷

Inače, bogovi su oni koji su najuže povezani sa sūdbinom. Međutim, oni se pojavljuju kao oni koji imaju puno više slobode od smrtnika, često je provode u djelo ili joj se suprotstavljaju. Na vrhu Olimpa sjedi Jupiter (Zeus), kralj bogova, koji će se često poistovjetiti s onim što je predodređeno.

Na kraju, recimo kako je – za razliku od Homerova⁷⁸ Olimpa – Vergilijev politeizam drugačiji, na način da idealizira bogove te uklanja njihove grube i primitivne odlike, što kod Homera⁷⁹ nije slučaj: šaljivi prizori odviše ističu ljudske osobine bogova.⁸⁰ Jupiterov ugled nije doveden u pitanje kod drugih bogova, dok je kod Homera vidljivo kako se Zeus bori sa svojim suparnicima. Takav politeizam se dalje razvija, ako ne prema monoteizmu onda barem prema henoteizmu⁸¹, koji potvrđuje prevlast jednog boga među mnogima nižim. Vergilije upotrebljava izraze koji mogu zavarati: *A bog će dokončati i ove (jade)*⁸² – uzvikuje Eneja u oluji.

Zaključak

Na impresioniranost velike uloge koju igra ideja sūdbine u *Eneidi*, na Vergilijevo nejasno razumijevanje sūdbine, te na zamršenost ideje sūdbine u spjevu, neki su autori već prije ukazivali.⁸³ Vergilije se pojavljuje kao pjesnik duboko prožet pojmom rimske kulture⁸⁴, pa u tom svjetlu, *Eneida* je donekle himna sūdbini, koja kroz svakojake kušnje dovodi izabrani narod u obećanu zemlju, a Eneji, praocu rimskog naroda, nekako su vezane ruke jer mu je unaprijed dosuđeno da će pobijediti i doći do cilja.

⁷⁷ Keith 1922, 389.

⁷⁸ S obzirom na uređivanje građe, *Eneida* je ep po uzoru na Homerovu *Odiseju* u prvih šest pjevanja (uključuje Enejina lutanja), a na *Ilijadu* slični u posljednjih šest pjevanja (ratovi). Priča o Enejinim lutanjima (Verg. A. 1.3) podsjeća na priču o Odiseju u knjigama *Od.* 9–12.

⁷⁹ Bogovi *Ilijade* i *Odiseje* razlikuju se od ljudi svojom besmrtnošću i većom fizičkom snagom. Odlikuje ih međusobno neslaganje, mržnja, nevjera, preljub, čudljivost, sujeta, nestalnost. Tako prikazujući bogove Homer je dao stvarnu sliku života, oslikao eolsko-jonske vlastele podređene plemenskom starješini. Bogovi su podložni sūdbini, kojoj se i Zeus pokorava. Usp. *Povijest svjetske književnosti* 2, (ur. V. Vratović), 1973, 26.

⁸⁰ Usp. *Il.* 14.153–360, kada Hera zavodi Zeusa i Demodokova pjesma o Afroditinoj ljubavi u *Od.* 8.266–369.

⁸¹ *Henoteizam* se smatra prvim stupnjem prijelaza od mnogoboštva (politeizma) k jednobojstvu (monoteizmu). Dolazi od grč. εἷς θεός = jedan bog, čime se označava štovanje jednog boga kao glavnog u politeističkim religijama, uz istovremeno prihvatanje postojanja različitih božanstava. Henoteizam. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 28. 1. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24998>>.

⁸² ... *dabit deus hic quoque finem* (Verg. A. 1.199).

⁸³ Vidi: Keith 1922, 385s.

⁸⁴ *Romanitas, -atis, f.* = rimstvo, rimske navade i običaji, rimska kultura; (staro)rimski duh.

Eneja, kao glavni junak spjeva, usko je povezan sa sūdbinom, pri čemu je prisiljen zaniijekati svoju volju u poslušnosti sūdbini. Sūdbina iako se izravno ne spominje baš svugdje, ona je ipak sveprisutna, jer je u pozadini svakog događaja, svih (pred)znakova, a vidimo je na djelu dok Eneja pobjeđuje sve prepreke na putu prema odredištu. Sūdbina je pojam koji je nužan, budući da teži ka nečemu. To je sūdbina koju Jupiter podupire, uzorak koji nije jednostavan u razradi sukoba. Ideja svjesnog pokoravanja sūdbini vidljiva je u liku Eneje, koji nema toliko aktivan odnos prema životu, jer ga vodi sūdbina, ne djeluje iz osobne pobude, već po nalogu bogova i *fato profugus*. Sūdbina je kod Vergilija zapravo jedina božanska sila: ... što god sūdbina nam sprema, bila nam loša il dobra, bez napora uspjeha nema.⁸⁵

Jupiter, jamac ispunjenja nacrtu što ga je odredila sūdbina, intervenira kako bi pozvao svojega junaka na njegov zadatak, za koji se traži da žrtvuje svoje privatne osjećaje. Jupiterova volja se slaže s voljom bogova i sūdbinom, premda pjesnik ne pokazuje uvijek jasno koja moć dominira. Iako su se mnogi bogovi borili jedni protiv drugih, Jupiter se vidi kao svojevrstan sudac koji se više poistovjećuje s bezličnim silama sūdbine, koje ne može mijenjati.

Sūdbina je svemoćna sila, po kojoj će se dogoditi ono što ona odredi, a Enejina sūdbina je osnovati grad u Italiji i pronaći mjesto penatima.⁸⁶ U *Eneidi* se čini kako se likovi svojom voljom pokušavaju odupirati sūdbini, ali je u konačnici taj otpor uzaludan. Sukladno tome, Junona može za neko vrijeme odgoditi Enejin dolazak u Lacij, ali ne zauvijek; Didona može zadržavati Eneju u Kartagi za neko vrijeme, ali ne zauvijek. I dok se neki bogovi opiru sūdbini, čini se da rijetko imaju posljedice, dok za smrtnike kao što su Didona i Turno, takvo nastojanje biva katastrofalno, što ukazuje na činjenicu da opiranje sūdbini vide u negativnom svjetlu.

Dominantni element Vergilijevog poimanja sūdbine je onaj koji se tiče sreće Rimskog Carstva u nacionalnom i domoljubnom aspektu, gdje u svemu vidi na djelu inteligentnu i predviđajuću sūdbinu, koja je kao briga neke nevidljive sile. Trošeći svoj život u pokušaju da učini ono što je trebao, Enejina konačna suradnja sa sūdbinom dovest će ga do toga da joj prepusti svaki djelić osobne sreće. Time je bio samo instrument onoga što hoće sūdbina, unatoč nepovoljnim snagama i uz vlastitu agoniju, a trijumf je ugledao na dalekom obzorju: gdje niklo je pleme Latina, albanski pređi i visoki zidovi Rima.⁸⁷

⁸⁵ *Quo fata trahunt retrahuntque sequamur; / quidquid erit, superanda omnis fortuna ferendo est* (Verg. A. 5.709–710).

⁸⁶ ... *dum conderet urbem / inferretque deos Latio* (Verg. A. 1.5–6).

⁸⁷ ... *genus unde Latinum / Albaniq[ue] patres atq[ue] altae moenia Romae* (Verg. A. 1.6–7).

Summary: The secret of destiny and the almighty Jupiter in the *Eneid*

The paper deals with the topic of destiny and almighty Jupiter in Virgil's *Aeneid*. The objective of this paper is to analyze the power of destiny and its relationship with Jupiter – the supreme god of the Romans. Through analysis, we come to the conclusion that *destiny (fatum)* is more frequently mentioned in the 6th verse and the least in 9th verse. *Jupiter's* name and his intermediary role to the advantage of the Trojans are most frequently mentioned in the 12th verse and the least in 11th verse. Destiny in *Aeneid* is the central topic and one of the most important forces which have its hidden secrets, whose roads are hidden from the mortals. In fact the human will is very limited, and the text mentions terms such as *invitus* (unwilling) and *non sponte* (involuntarily) which show protagonists as passive and inactive. If willing, destiny can easily solve everything, because if it has the power of will, it can act separately from gods. Virgil imagines destiny as an imaginary strength compared to gods, that it is an eternal law without an author, beginning or the end, relentless and inevitable, whereas gods can be persuaded and begged. Jupiter's will is comparable to the will of destiny, while other gods and mortals frequently try to avoid destiny, but to no avail. It seems that Jupiter himself cannot change the rules of destiny, but simply act as its messenger. Destiny has an impressively large role in *Aeneid*, Virgil's misunderstanding of destiny, and the intricacy of the idea of destiny in the poem. As a poet permeated with the notion of Roman culture, Virgil wrote *Aeneid* as a hymn to destiny. Aeneas as the main character is closely connected with destiny and forced to deny his will in order to obey destiny. Destiny is a necessary term, since it aspires to something. It is the destiny that Jupiter supports, a pattern that is not simple in developing a conflict. The idea of willful submission to destiny is visible in the character of Aeneas who has no active role in life because he is being led by destiny; he does not act upon personal initiatives but upon orders of gods and *fato profugus* (exiled by fate). By wasting his life in an attempt to do what he should do, Aeneas's final companionship with fate will lead him to leave every bit of his personal fortune to destiny. By doing this, he was only the instrument of destiny, which for Virgil is a divine force: ... *whatever the destiny has for us, whether good or bad, there is no success without effort.*

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

A.	<i>Aeneis</i> (<i>Eneida</i>), Vergilijev ep
Verg.	Vergilije
Od.	<i>Odiseja</i>
Il.	<i>Ilijada</i>

Izvor

- P. Vergilius Maro. *Aeneis* (*P. Vergili Maronis Opera*, ed. R. A. B. Mynors, 1972).

Literatura

- Budimir – Flašar 1978 – M. Budimir – M. Flašar, *Pregled rimske književnosti*. De auctoribus Romanis, Naučna knjiga, 1978.
- Calzecchi 1967 – O. R. Calzecchi, *Invito a rileggere l'Eneide*. (Introduzione *Eneide*), Einaudi, 1967.
- Heinze 1908 – R. Heinze, *Virgils epische Technik*. Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1908.
- Keith 1922 – A. L. Keith, Vergil's Conception of Fate, *The Open Court*. Vol. XXXVI (No. 7No. 794,), Open Court Publishing, 1922, 385–401.
- Marević 2000, J. Marević – *Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik I–II*. Matica hrvatska, 2000.
- Minisci 2006, A. Minisci – *Eneide – Guida alla lettura*. Edizioni Alpha Test, 2006.
- *Povijest svjetske književnosti* 2, 1973 – (ur. V. Vratović), Mladost, 1973.
- Tronski 1951 – I. M. Tronski, *Povijest antičke književnosti* (preveo Miroslav Kravar). Matica hrvatska, 1951.
- Vergilije, *Eneida*, 2005. (s latinskog preveo Bratoljub Klaić). Globus media, d.o.o., 2005.
- Vergilije, *Eneida*, 2012. (preveo i komentare napisao: Tomo Maretić), Bulaja naklada, 2012. (Publikacija u formatu EPUB).
- Wilson 1979 – C. H. Wilson C. H., Jupiter and the Fates in the Aeneid, *The Classical Quarterly*, Vol. 29, No. 2 (1979), 361–371.

SEADA BRKAN, MA

Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet

University of Sarajevo, Faculty of Philosophy

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

UDK/UDC 808.51 Cicero M. T.

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.99

Retorička moć uvjeravanja u Ciceronovom govoru

Pro Milone (Za Milona)

Apstrakt: Govorništvo je u antičkom Rimu bilo specifična vrsta diskurzivne konstrukcije kojom su se oblikovala, prezentirala i interpretirala konkretna djela pojedinaca, a potom izlagala kritici. U ovisnosti od perspektive govornika, branitelja ili tužitelja, diskurzivne strategije su usmjeravane na legitimizaciju ili delegitimizaciju konkretnog čina. Riječi i mudri postupci vještog govornika, po čemu je Ciceron bio iznimno čuven, ponekad su bili moćni, gotovo kao i oružje; nisu samo razotkrivali namjere i ciljeve sudionika u datoj situaciji, nego su, uključujući kontekst zbivanja, davali jasnu društveno-političku sliku tadašnjega Rima. Ovaj članak daje jednu od mogućih metoda analiziranja Ciceronovog govora sastavljenog za odbranu Milona, rimskog uglednika, optuženog za ubistvo aristokrate Klodia Pulhera. Temelji se na DH (diskurzivno-historijskom) pristupu R. Wodak i M. Reisigla. Radi se o kvalitativnoj analizi usmjerenoj na lingvističku konstrukciju odbrane optuženika unutar institucionalnog okvira, suđenja. Analiza će pokazati da su diskurzivne konstrukcije nastale pod utjecajem specifičnih društvenih faktora, u ovome slučaju političkog okruženja u Rimu, ideoloških opredjeljenja govornika i glavnih sudionika rasprave, Milona i Pulhera, njihovih političkih uloga i stepena formalnosti. Teorijski okvir rada je kritička analiza diskursa.

Ključne riječi: govorništvo, analiza, diskurs, predikacija, persuazivnost, argumentacija, perspektivizacija, nominalizacija, mitigacija/intenzifikacija, kritička analiza.

Abstract: Rhetoric in Ancient Rome was a very specific type of discourse construction used to shape, present, and interpret specific works of individuals and then present them to critics. Depending on the perspective of the orator, defense counsel, or plaintiff, discourse strategies were aimed at legitimizing or delegitimizing a specific act. Words and wise acts of a skillful orator, which Cicero was renowned for, were often as powerful as weapons; they not only uncovered the intentions and objectives of participants in a given situation, but they reflected the social and political image of Rome, including the context of the event. The paper presents one of the possible methods of analyzing Cicero's speeches made for the defense of Milo, a notable Roman charged for the murder of aristocrat Clodius Pulcher. It is based on the discourse-historical approach of R. Wodak and M. Reisigl. It is a qualitative analysis focused on the linguistic construction of the defense of the defendant at a trial. The analysis will show the discourse constructions produced under the influence of a set of specific social factors, in this case, the political environment

in Rome, the ideological affiliation of speakers, and the main discussion participants – Milo and Pulcher, their political roles, and the degree of formality. The paper's theoretical framework is a critical analysis of the discourse.

Keywords: rhetoric, analysis, discourse, predication, persuasiveness, argumentation, perspectivization, nominalization, mitigation/intensification, critical analysis.

Uvod

Rimsko govorništvo bilo je vrlo promišljeno, nijansirano, jasno usmjeravano na političke, ekonomske i društvene ciljeve; pojedinci su zbog govora bili osuđivani i odbacivani ili odbranjeni i prihvaćeni. Bilo je perioda u rimskom govorništvu kada su se govori svodili na tehničku izvedbu, naročito u monarhističkim režimima koji su ograničavali slobodu misli i riječi. Republikansko doba, naprotiv, dovelo je do procvata govorništva, ponekad vatrenog, bujnog i kićenog, ponekad i suzdržanog, jer vješt govornik je, pored vlastitih govorničkih sklonosti, prepoznavao potrebu prilagođavanja publici i situaciji. Pored izuzetne sposobnosti prilagodbe, Ciceron je svojim govorima podario i svojevrzni književni oblik iznimno vodeći računa o pravilnoj upotrebi jezika te njegovoj stilističkoj i pragmatičkoj raznolikosti. Kao odličan poznavalac tadašnjega prava, vodio je računa da njegovi govori imaju i sva formalna pravna svojstva, prepoznatljiva i jasno razgraničena u strukturi govora: *exordium* (početak), *narratio* (pripovijedanje), *divisio* (podjela), *confirmatio/argumentatio* (potvrđivanje/iznošenje dokaza) i *conclusio/peroratio* (zaključak).¹

Persuazivnost je bitan aspekt antičkog kao i savremenog govorništva, sudskog ili političkog. Obično je tražimo i najviše očekujemo u argumentacijskom dijelu govora, gdje je zaista i najprisutnija, jer je kroz dokaze predložena i gotovo materijalizovana, dok je u nekim drugim sekvencama govora vrlo slabo primjećujemo, pa olako prelazimo preko nje. Zanimljivo će biti istražiti izbor leksičkih i gramatičkih sredstava kojima Ciceron postiže vlastitu persuazivnost na rečeničnom i nadrečeničnom nivou, tj. na nivou teksta/diskursa te uočiti kojim se diskurzivnim strategijama ovaj govornik služio u lingvističkoj refleksiji karaktera i djela Milona i Klodia Pulhera. Ovaj aspekt analize vrlo je bitan jer je upravo on utjecao na tadašnje slušatelje u smislu formiranja njihove percepcije, date situacije i likova, kao i na formiranje percepcije današnjih čitatelja. Prvi dio rada daje teorijsko-metodološki okvir koji obuhvaća teorijska načela kritičke diskursne analize (CDA) i metodološke postavke diskurzivno-historijske metode (DH). U drugom dijelu rada predstavljena je analiza primjera iz navedenoga govora; na koncu slijedi interpretacija rezultata analize.

¹ Cicero, M. T. *De orat.*, II, 19.

1. Teorijsko-metodološki okvir

1.1. Kritička diskursna analiza (CDA)

Kritičku diskursnu analizu ne možemo definisati kao školu niti kao metodu, nego kao čitav niz novih pristupa² proučavanju jezika kroz sve njegove aspekte čija funkcija nije samo lingvistička refleksija društvenih praksi, nego i njihova prihvatljivost ili neprihvatljivost. U fokusu CDA su društvene prakse tipa odnosa moći u društvu, raznih vidova diskriminacije, manipulacije i ideologije.³ To nas dovodi do zaključka da se ova analiza ne ograničava na verbalnu manifestaciju date društvene prakse, tj. na objektivno uočavanje i analiziranje leksičkih i gramatičkih elemenata u rečenici; ona nadilazi rečenični nivo, obuhvaća čitav razgovorni čin, širi kontekst u kojem se on odvija, a na koncu i razgovornu interakciju. Jezik je samo jedan od elemenata CD analize; on je verbalna realizacija određene društvene prakse koja podliježe kritičkom promatranju. Ono što nam omogućava da CDA koristimo kao teorijski okvir proučavanja Ciceronovih persuzivnih vještina i njihovog učinka jeste činjenica da su jezik i društvo u dijalektičkom odnosu.⁴ To znači da društvo i diskurs jedno drugo uvjetuju i oblikuju; elemente diskursa biramo i oblikujemo diskursne strukture u ovisnosti od društvenog okruženja, a s druge strane diskursnim praksama utječemo na promjene u društvu.

Diskursni događaj u ovome slučaju je Ciceronov govor, odbrana Milona, a društvena praksa je ubistvo K. Pulhera koje je počinio Milon; to je, dakle, situacija smještena u institucionalni okvir sudske parnice; ona uvjetuje odvijanje diskurzivnog čina. Ubistvo čovjeka i odbrana krivca rezultiraju *retoričkim diskursom*, koji se ovdje javlja kao semiotička praksa čija upotreba ima za cilj utjecati na oblikovanje date društvene prakse kojom je istovremeno i sama oblikovana i uvjetovana. Diskurzivna praksa, govor-odbrana, razotkriva nam društveno-političke prilike u republikanskom Rimu. Ove aspekte analize vežemo i za njezin mikro (lingvistički) i makronivo, koji obuhvaća i analizu društvenih faktora koji utječu na kreiranje, realizaciju i interpretaciju diskursa.⁵

Valja naglasiti da se CD analiza ne zaustavlja na analiziranju navedenih aspekata teksta/diskursa, nego nastoji ponuditi rješenja za određeni društveni problem, naročito kada su u pitanju nejednaki odnosi moći što često rezultira svojevrsnom nepravdom i nejednakostima u društvu.⁶ U ovome slučaju Ciceron se bavi diskurzivnom rekonstrukcijom događaja koji su doveli do ubistva K. Pulhera u nastojanju da spriječi, prema njegovom mišljenju, nepravednu osudu Milona i njegovo progonstvo iz Rima.

² Fairclough 2005, 76–94.

³ Huckin 2002, 155–176.

⁴ Fairclough, Wodak 1997, 259–284.

⁵ Van Dijk 2001, 352–371.

⁶ Van Dijk 2001, 352.

1.2. Diskurzivno-historijska (DH) metoda

Iako se diskurzivno-historijska (DH) metoda u lingvističkim analizama pojavila tek krajem 80-tih godina ovoga stoljeća, vrlo je korisna kod proučavanja i analiziranja drevnih tekstova budući da obuhvaća njihove bitne segmente kao što su politike prošlosti, historija, diskurs i identitet, jezički, nacionalni i nadnacionalni. Mada polazi od pretpostavke da se svaki diskurs razvija i tumači u određenom vremenskom i prostornom kontekstu, ova metoda ipak nije fokusirana samo na historijsku dimenziju teksta/diskursa, nego ukazuje i na faktore društveno-političkog i kulturološkog konteksta koji su utjecali na autore što se može zaključiti iz teorijskih i metodoloških principa koje je postavila R. Wodak.⁷ DH metoda, iako je preferirana u interdisciplinarnom timskom radu, problemski orijentisanom i vođenom empirijskim podacima, korisna je i kod analiziranja antičkih tekstova jer nudi konkretnu lingvističku analizu kao jezičku alatku kojom se razotkrivaju namjere autora; često nam se čini da one nisu ni prisutne, nismo ih svjesni i ne uviđamo da su skrivene. Na takav način jedan tekst može neosjetno promicati čitavu ideologiju.

DH analiza R. Wodak temelji se na pet sljedećih pitanja:

1. kako su lingvistički imenovani predmeti, osobe, procesi, događaji i kako su lingvistički realizovana referiranja na njih;
2. koje su karakteristike, kvalitete i osobine pripisane socijalnim akterima, predmetima, procesima i događajima;
3. koji su argumenti korišteni u datome diskursu;
4. iz koje su perspektive dana imenovanja, atribucije i argumenti;
5. da li u navođenju iskaza ima pretjerivanja; jesu li pojačani ili ublaženi?⁸

Analizom teksta/diskursa kroz obrazac ponuđenih pitanja razotkrivamo diskurzivne strategije kojima se autori koriste radi ostvarivanja određenog cilja, u ovome slučaju odbrane Milona.

⁷ Wodak 2002, 5–31.

⁸ Reisigl, Wodak 2009, 87–121.

Tabela 1: Diskurzivne strategije, ciljevi i jezička sredstva kojima se ostvaruju (Reisigl i Wodak 2009)

Strategija	Ciljevi	Jezička sredstva
nominacija	diskurzivna konstrukcija socijalnih aktera, objekata/fenomena, događaja, procesa/akcija	jezička sredstva kategorizacija članova određene zajednice, deiktične riječi, antroponimija itd. tropi kao što su metafora, metonimija i sinegdoha (<i>pars pro toto, totum pro parte</i>) glagoli i imenice kojima se iskazuju procesi itd.
predikacija	diskurzivna klasifikacija socijalnih aktera, objekata/fenomena, događaja, procesa/akcija (manje ili više pozitivno ili negativno)	stereotipne atribucije pozitivnih ili negativnih crta (u formi pridjeva, apozicija, prepozicijskih fraza, relativnih, veznih, infinitivnih ili participijskih klauza); eksplicitni predikati ili predikativne imenice, pridjevi ili zamjenice; kolokacije; eksplicitna poređenja, sličnosti, metafore i druge retoričke figure (uključujući hiperbole, litote, eufemizme); aluzije, evociranja, presupozicije, implikacije i sl.; toposi (formalni ili sadržajno povezani); logičke pogreške u logici i retorici su neispravni zaključci nastali nepravilnim zaključivanjem
argumentacija	opravdavanje ili dovođenje u pitanje izjava, istina i općenito prihvaćenih stavova	toposi (formalni ili sadržajno povezani); logičke pogreške u logici i retorici su neispravni zaključci nastali nepravilnim zaključivanjem
perspektivizacija ili uokvirivanje diskursne reprezentacije	pozicioniranje autorovog gledišta i iskazivanje uključenosti ili distanciranosti	deiktičke riječi; direktni, indirektni i slobodni indirektni govor; diskurzivni markeri (npr. riječice); metafore; animacijska prozodija itd.
intenzifikacija/mitigacija	modificiranje (pojačavanje ili ublažavanje) ilokucijske snage iskaza te epistemički i deontički status iskaza	deminutivi, augmentativi; (modalne) čestice, označena pitanja, konjunktiv, dvoumljenja, dvosmisleni izrazi itd.; hiperbole, litote; indirektni govorni činovi (pitanje umjesto tvrdnje); glagoli govorenja, osjećanja, mišljenja i sl.

U analizi ovoga Ciceronovog govora od posebnog će značaja biti strategija *perspektivizacije*, kako autora, tako i glavnih sudionika parnice i slušatelja/čitatelja i strategija *argumentacije*. Valja naglasiti da se iza perspektivizacije autora krije moralni dug Milonu koji se srčano zauzimao za Ciceronov povratak iz progonstva. Pitanja koja su Wodak i Reisigl

predložili kao temeljni obrazac lingvističke analize bila su nam vodilja do konkretnih istraživačkih pitanja koja smo postavili u analizi ovoga govora:

- a) koja se lingvistička sredstva koriste za imenovanje aktera, procesa i predmeta u vremenskom, prostornom i društveno-političkom kontekstu ubistva K. Pulhera;
- b) koje su strategije korištene za karakterizaciju aktera, procesa i predmeta; koje su kvalitete i osobine pripisivane sudionicima i procesima;
- c) koji su argumenti korišteni u diskursu opravdavanja ili optuživanja Milona i K. Pulhera;
- d) iz koje su perspektive imenovani akteri i procesi; iz koje perspektive su im pripisivane atribucije i s kojim argumentima;
- e) da li u diskursu govornika ima pretjerivanja, pojačavanja ili ublažavanja?

1.3. Kontekst ubistva K. Pulhera

Publije Klodije Pulher (*Publius Clodius Pulcher*, 93/92–53. god. p. n. e.) bio je utjecajan narodni tribun u Rimu, čovjek aristokratskog porijekla koji je, glede politike, podržavao Gaja Julija Cezara (*Caius Iulius Caesar*, 100–44. god. p. n. e.). Za Cicerona ga veže nemila zgoda: za svetkovanja u čast Dobre boginje (*Dea Bona*) kojem su mogle prisustvovati samo žene, Klodije je zatečen u kući Julija Cezara, obučen u žensko ruho, gdje je upravo u vrijeme svetkovanja došao na sastanak s njegovom suprugom Pompejom.⁹ Optužen je za sknavljenje svetinje, ali je sudska parnica okončana njegovim oslobođanjem jer je Cezar zbog političkog savezništva s njim odustao od optužbe. Ciceron se našao među onima koji su tražili njegovu osudu te je i sam svjedočio u parnici što je izazvalo njihovu međusobnu mržnju. Klodije se nakon ovoga žustro zalaže za donošenje zakona po kojem bi svako ko je naložio pogubljenje rimskog građanina bez suđenja bio prognan iz Rima; upravo to je učinio Ciceron s Katilinim pobunjenicima koji nisu uspjeli uteći iz Rima te je 58. god. p. n. e. prognan u Tesaloniki/Solun u Makedoniji.

Dok je Klodije djelovao u okviru stranke populara, drugi narodni tribun, Tit Anije Milon (*Titus Annius Milo*) iz stranke optimata, zalaže se za Ciceronov povratak iz progonstva što se i dogodilo već naredne godine. U to vrijeme u Rimu je često dolazilo do uličnih borbi koje su predvodila ova dva protivnika. Nakon sukoba koji se 53. god. p. n. e. odigrao na Apijevoj cesti, Klodije gine, a Milon biva optužen za njegovo ubistvo. U ovakvoj situaciji on bira Cicerona za svoga branitelja u parnici, ali ipak biva osuđen i prognan u Masiliju (današnji Marseille); govor koji je predmet analize ovoga rada je onaj koji je Ciceron naknadno doradio i dotjerao te ga poslao Milonu u progonstvo nakon čega mu je ovaj uzvratio da je *bolje što ovaj govor nije održan jer on sada ne bi pio izvrsno masilijsko vino*. Milon se i dalje nastavio boriti na strani optimata sve do 48. god. p. n. e. kada je poginuo; nikada se nije vratio u Rim.

⁹ Mesihović 2015, 661–663.

2. Analiza govora

Predmet analize Ciceronovog govora *Pro Milone* jeste utvrditi koliki je stepen persuzivnosti Ciceron uspio postići i kojim izborom lingvističkih sredstava je to ostvario. Iako ćemo najveći broj primjera naći u *argumentaciji* govora, ipak moramo primijetiti da je persuzivnost prisutna u čitavoj njegovoj strukturi. Zbog prostorne ograničenosti rada, dat ćemo prikaz i objašnjenje nekih reprezentativnih primjera kojima se predstavlja društvena praksa suđenja; u tabelu će biti uvrštene samo diskurzivne strategije koje je autor koristio kod kreiranja diskurzivnih prikaza dva glavna lika, Milona i Klodija; u njihovoj obradi naglasak će biti na *suprotnosti* i *različitosti* karaktera i djela ova dva lika. Zbog sadržaja i zahtjevnosti teme rada, dat ćemo i nekoliko primjera govornikovog obraćanja slušaateljstvu jer su upravo oni ti koje je trebalo uvjeriti u opravdanost govornikovih namjera. Nakon toga ćemo prijeći na strategije koje se tiču glavnih sudionika sudske parnice.

Ciceron sasvim svjesno i ciljano pravi vrlo opširan uvod u govor jer, koliko će biti važno dokazima uvjeriti slušateljstvo i same sudije u Milonovu nedužnost, toliko je važno odmah ih pripremiti za to, unaprijed usmjeravajući njihovu percepciju događaja koji im kani izložiti. Vrlo vješto koristi konjunktiv za imenovanje procesa, *ne turpe sit* (*da ne bude sramno*), *minimeque deceat* (*a još bi manje dolikovalo*) i sl.; konjunktivni način ovdje daje samo privid nesigurnosti; radi se o želji i namjeri govornika da pridobije publiku, da je pripremi za ono što slijedi. Nakon ovakvog niza konjunktiva koji procese stavljaju u domenu mogućeg, željenog ili irealnog, govornik vrlo vješto poseže za snažnim kontrastom, imperativom, direktivom kojim od sudaca traži da *se saberu* (*adeste animis*) i da *odagnaju strah* (*timorem deponite*) (C. 2). Ovakvim kontrastiranjem glagolskih načina ostvaruje se snažan učinak na slušatelje, a da oni toga nisu ni svjesni. Pored toga, govornik će često posezati za snažnim predikacijama koje pripisuje upravo njima, apelujući na njihovu *fidem virtutem sapientiamque* (*pouzdanje, hrabrost i mudrost*) (C. 2).

Autor u govoru koristi više tipova nominacije likova; prije svega, navođenje imena po kojima ih zvanično identificira, budući da se radi o institucionaliziranom procesu, suđenju. Osim toga, značajno je i često imenovanje optuženika i branjenika anaforičkim referiranjem na njih putem pokaznih zamjenica *hic* (*ovaj*) i *ille* (*onaj*), što autor čini sasvim smišljeno, distancirajući Klodija – *ille* i od sebe i od slušateljstva, a približavajući Milona – *hic*. Pored toga, u kontekstu u kojem se naglašavaju suprotnosti karaktera i razlika između *dobrog* i *lošeg*, zamjenici *ille* pripisuje se sve što je negativno, nepoželjno, čak i pogubno, dok je *hic* nama blizak upravo stoga što od njega ne očekujemo ništa loše; u toj funkciji je korištena i njihova prostorna dimenzija – *onaj* je udaljen od nas, dok nam je *ovaj* blizak. Znakovito je i to da Ciceron već prvom rečenicom govora ide *in medias res* (u središte radnje) koristeći za Milona, čak i prije nego što ga je identificirao imenom, vrlo snažnu predikaciju kojom ga karakterizira, *fortissimus vir* (*vrlo hrabar čovjek*) (C. 1), čime je odmah naglasio njegove moralne kvalitete. Treba istaknuti i to da se u ovoj predikaciji

krije implikatura *res honesta*, tj. implicitno se daje do znanja da se radi o časnoj stvari¹⁰. S druge strane, nije se niti malo ustručavao svrstati Klodija u *nama protivnu i neprijateljsku vrstu ljudi (genus adversum infestumque nobis)* (C. 2), pripisujući njegovom karakteru *obijest (furor)* i usmjeravajući njegova djelovanja na *pljačkanje, paleže i svakojake državne pogibelji (rapinae, incendia et omnia exitia publica)*, čime kriminalizira i njegovu ličnost i djela. Na samome početku govornik je, dakle, usmjerio percepciju slušateljstva i sudaca na legitimiziranje Milonovog lika i djela, na delegitimiziranje Klodijeva.

U poglavljima (C. 3–8) u kojima govornik, pozivajući se na primjere iz rimske prošlosti, na *Zakonik na 12 ploča*, pa i na svojevjremene zakone koji *ponekad i sami pružaju mač za ubistvo čovjeka (aliquando gladium nobis ad hominem occidendum ab ipsis porrigi legibus)*, pogotovo u odbrani sebe ili drugih, govornik koristi specifičnu nominaciju *ovog izgorjelog narodnog tribuna (huius ambusti tribuni plebis)* kojom nameće svoje poimanje sudionika, a čiji je cilj minimalizirati značaj Klodijeve ličnosti. Ovo je i svojevrсна predikacija jer je navođenjem njegove političke titule govornik htio istaknuti funkciju na kojoj je bio implicirajući značaj koji je imao, stavljajući ga u kontrast sa sadašnjim kada je potpuno beskoristan. Njegovo ocrnjivanje nastavlja argumentacijom *o tom njegovom svetogrđnom preljubu (de illo incesto stupro)* zbog kojeg senat nije donio presudu, čime se pobija potreba da se sada pokrene parnica zbog njegovog ubistva. U Milonovu korist navodi argumentaciju *onaj koji se branio (qui se defendisset)* kojom tvrdi da se ovakvim činom nije radilo ništa protiv države. Uvodni dio govora govornik završava krajnje učinkovito pozicioniranjem samoga sebe kao sudionika, moguće žrtve Klodija Pulhera: *Koliko sam puta ja lično pobjegao od oružja Klodija Pulhera i njegovih krvavih ruku! (Quotiens ego ipse ex P. Clodi telis et ex cruentis eius manibus effugi!)* Time proširuje krug Klodijevih zločinačkih namjera; sasvim svjesno i otvoreno daje do znanja da njegova zlodjela nisu bila ograničena samo na Milona.

Nakon što je publiku vrlo promišljeno pripremio, Ciceron prelazi na *narratio* u kojem je ispriповijedao čitav događaj. Upravo od ovoga dijela govora, govornik će u cijelom postupku izlaganja ciljano posezati za kontrastom u svim diskurzivnim strategijama. Tako su nominacije procesa koji polaze od Klodija, naročito onih koji su usmjereni na državu, iznimno negativnog sadržaja čime gradacijski inkriminira svako njegovo djelovanje: *uznemiravati, raskomadati, rušiti*; jednako tako su negativni i ostali procesi koji polaze od njega bez obzira na šta su upućeni, a njihov negativan učinak pojačan je stalnim suprotstavljanjem Milonovih pozitivnih procesa. Dok je Klodije *mučkao (miscebat)*, Milon je *bivao sve jači (magis in dies convalescebat)*; dok je Klodije *bio pripravan na svaki zločin (ad omne facinus paratissimus)*, Milon *će biti imenovan konzulom (certissimum consulem)*. Sve je dodatno ojačano ponovljenom upotrebom predikacije *ovaj izvrsni muž* koja je popraćena strategijom intenzifikacije, isticanja Milonovih moralnih kvaliteta i sposobnosti.

¹⁰ Iz samoga početka govora moralo se razaznati o kakvom se predmetu radi: *res honesta* – častan je bio onaj predmet koji se nađe pred sudom, a koji bi svi jednako branili ili tužili; *res turpis* – sramotno je časnu stvar tužiti i nečasnu braniti; *res dubia* – dvojben je onaj predmet koji je s jedne strane častan, a s druge nije; *res humilis/contempta* – neznatan je predmet koji nema nikakvog značaja.

Ciceron se također često koristi postupkom postizanja suprotnog učinka koristeći nominacije i predikacije Milona koje su na prvi pogled potpuno negativnog sadržaja, ali u datome kontekstu dobivaju suprotno značenje. Tako predikacija *njegov (Klodijev) najveći neprijatelj (inimicissimum suum)*, koja je sama po sebi, izdvojena iz konteksta, negativnog sadržaja, dobiva sasvim pozitivnu konotaciju u datome kontekstu jer nije pohvalno biti prijatelj čovjeku kao što je Klodije. Sličnu situaciju imamo s nominacijom *ovaj tobožnji zasjedač (hic insidiator)* kojoj ironija daje pozitivno značenje; implicira se na to da to Milon nikako nije mogao biti.

Nakon izlaganja ubistva i okolnosti u kojima se ono zbilo, Ciceron prelazi na *argumentatio* (C. 11–26), dokazivanje da je Milon Klodija ubio u samoodbrani. Ovdje ćemo, zbog dužine rada, iznijeti samo one najsnažnije primjere primijenjenih strategija, i to po dokazima onako kako to Ciceron iznosi. U prvom dokazu kojim tvrdi da je Klodiju bilo u interesu da ubije Milona, a Milonu nije bilo u interesu da ubije Klodija, govornik koristi niz snažnih klauza kojima ukazuje na zvjersku Klodijevu narav, na pogubnost njegovih postupaka za rimsku državu i korist koju bi imao od Milonove smrti: postao bi pretor i u tom svojstvu nametnuo bi Rimu zakone koje Ciceron naziva *bakljama grada (faces urbis)*, *kugom države (pestes rei publicae)*. Govornik ciljano koristi kratke klauze *zasjedač je savladan (insidiator superatus est)*, *sila je silom pobijeđena (vi victa vis est)*, *hrabrošću je drskost potisnuta (oppressa virtute audacia est)*; na taj način se sama suština poruke stavlja u prvi plan, ne razvodnjava se dodatnim informacijama u čemu se i sastoji učinkovitost ovakvih klauza; njihova srž je snažan kontrast u koji se stavljaju *dobro i zlo*.

Primjetno je također da Ciceron često koristi upitne rečenice upućene na prvi pogled sucima, a u stvarnosti mnogo široj publici. Direktnim obraćanjem nastoji izazvati snažniju reakciju; u 14. poglavlju, u opravdavanju Milona u situacijama u kojima se mogao svetiti, a ipak to nije činio, postavlja pet pitanja u nizu i sva počinju sa *zar nije mogao!?* Ovo je vješt postupak govornika kojim naglašava šta je postignuto *nečinjenjem* – učinjeno je daleko više nego samim činom djelovanja. U govoru također često poseže za direktnim obraćanjem pojedincima: *Tebe, Kvinte Petilije, pozivam, najboljeg i najhrabrijeg građanina, tebe Marko Katone pozivam za svjedoka...* Na taj način apeluje na savjest pojedinaca izravno ih uvlačeći u sam proces suđenja; time od njih čini sudionike procesa koji također moraju pokazati odgovornost prema dobrobiti države.

Pored toga, tu su još i nominacije negativne konotacije koje su također fokusirane na zlonamjernu, opaku Klodijevu ličnost: *zasjedač, drskost, tiranin, nepravedan čovjek, obijest*. Jednak učinak imaju i predikacije *tako drska i tako opaka zvijer (tam audaci, tam nefaria belua)* kojima se Klodiju oduzima ljudskost čime se izjednačava sa zvijeri. Ovaj dokaz Ciceron iznosi direktnom tvrdnjom da *je imao veliki razlog i veliku nadu u Milonovu smrt, da mu je bila velika korist (magnam spem in Milonis morte propositam, magnas utilitates fuisse)*. Ovakva direktnost osobitost je Ciceronova govorničkog stila, potpuno je svjestan da izravne klauze mogu imati najjači učinak u datome kontekstu. S druge strane, Ciceron

tvrdi da Milon nije imao nikakve koristi, nego naprotiv, štete od Klodijeve smrti. Njegov konzulat bio je neupitan i u slučaju da je Klodije živ; tek sada kada je mrtav, Milon je morao braniti sebe i svoj ugled. Osim toga, da je Klodije poživio, upravo bi Milon državu branio od njegovih pogibeljnih zakona i djela, a sada *njegova slava koja je iz dana u dan rasla zbog suzbijanja Klodijeve objesti, propada s njegovom smrću (... gloria, quae cotidie augebatur frangendis furoribus Clodianis, iam Clodi morte cecidit)*. Gradacija u nabranjanju svih nepovoljnih okolnosti koje su snašle Milona tek nakon Klodijeve smrti, rezultirala je predstavljanjem Milona gotovo kao nedužnog u datoj situaciji; nije krivac nego žrtva.

Sljedeći Ciceronov dokaz je tvrdnja da je Klodije imao običaj služiti se silom, a Milon samo kada se branio: *Klodije nikada ništa silom, a Milon opet sve silom. (Nihil per vim umquam Clodius, omnia per vim Milo.)* Na ironičan način, obrnutom tvrdnjom, iznosi pravu zamisao: Klodija identificira sa silom i nasilničkim ponašanjem, Milona sa miroljubivim i pomirljivim. Klodije se time stigmatizira kao negativac, u što ne može biti nikakve sumnje, dok se Milon stavljanjem u opreku s takvim likom uzvisuje kao spasitelj države. Govornik se obraća sucima apelujući na njihovu savjest i izazivajući ih da sami zaključe ono na što ih on navodi.

U nastavku Ciceron inkriminirajuću/odbrambenu dimenziju događaja pripisuje okolnostima ubistva i Klodijevim/Milonovim razlozima izlaska iz Rima navodeći ih kao sljedeće dokaze. Pravi učinak postignut je dinamikom njihovog nabranjanja: mjesto je više odgovaralo Klodiju nego Milonu, vrijeme također, *noću (vespere)*, Klodije je jahao, a Milon se vozio, dok *Klodije nije imao razlog za putovanje, nego čak razlog za ostanak; Milon nije imao nikakve mogućnosti ostanaka; imao je ne samo razlog da izađe (iz grada), nego i obavezu* jer je morao u Lanuviju imenovati flamina¹¹. Ciceron poziva suce da usporede sve te okolnosti među kojima je i to da se Milon vozio u *putnoj kočiji*, a *zajedno s njim sjedi supruga*, dok se Klodije pojavio *na konju*, što nikada prije nije bilo, u očitoj namjeri da se dođe do zaključka kako su sve okolnosti Milonu bile nametnute pa i sami sukob, a, s druge strane, Klodije je odabrao i vrijeme i mjesto i način na koji su se sukobili. Ovdje se najviše strategijom nominacije *razlog, mogućnost, obaveza* kao i klauzama koje se svojim sadržajem stavljaju u usporedni suprotni odnos, insistira na dijametralnom raskoraku između uloga dvojice sudionika. Istovremeno ovdje imamo strategiju perspektivizacije, distanciranja, na više nivoa: prije svega, postignuto je distanciranje Milona od Klodija, nakon toga distanciranje govornika od Klodija kao krivca za incident, i na koncu distanciranje slušatelja/čitatelja, također od Klodija kao negativne stranke u procesu.

Niz predikacija koje je govornik u nastavku upotrijebio također ukazuju na potpuno odbacivanje mogućnosti da se Milon identificira kao krivac, a još manje kao zločinac.

¹¹ *Flamen, -inis, m.* = svećenik određen za jedno božanstvo. Vjerojatno ih je osnovao drugi rimski kralj, Romulov nasljednik, Numa Pompilije. Bila su tri *flamina*: *flamen Dialis, Martialis, Quirinalis* (svećenik za Jupitera, Marta i Romula). Numa Pompilije. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Pristupljeno 29. 1. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44410>>.

Milon se poslije ubistva vratio u Rim i pokazao da ima čistu savjest: *vratio se u Rim čistog i neokaljanog uma, neopijen nikakvim zločinom, neustrašen nikakvim strahom, neuzdrman nikakvom savješću*. Nizanje dokaza koji idu u korist Milonu Ciceron okončava vrhuncem gradacije tvrdeći da bi Milon svakako bio nevin jer je ubio *zajedničkog neprijatelja svih (nas) (communis omnium ille hostis)*: *jedini je Tit Anije na vječiti spomen ljudi najviše koristi učinio za rimsku državu... (... unum... T. Annium plurimum rei publicae profuisse...)* Ovo je diskurs neupitno pozitivne percepcije Milonove ličnosti date kroz njegovu ulogu u rimskoj državi, odnosno zasluge za njezin spas. Kako je ovaj diskurs u cijelosti sazdan od kontrastiranja, u tu svrhu je i ovdje uključena nominacija *zajednički neprijatelj svih (nas)* kojom se Klodije stavlja u poziciju oprečnu Milonovoj, spasiteljskoj; praćena je strategijom perspektivizacije kojom se on ponovo distancira od države i rimskog naroda. Ovdje je svakako prisutna i snažna predikacija jer govori o njegovom odnosu prema državi, tj. njegovim zločinačkim namjerama.

Conclusio je pokazao vrhunac govorničkog umijeća Ciceronovog: ne ustručava ni suze pustiti, *ovo što ja sada plaćući govorim, suci...*, postavljajući niz pitanja kojima iskazuje svoju žalost ako ne uspije odbraniti Milona. Radi se o sugestivnim pitanjima upućenim ne samo sucima, nego svima koji slušaju; sugestivna su u tom smislu da se njima uspostavlja izravan odnos sa slušateljima/čitateljima jer imaju za cilj izazvati reakciju; publika najčešće nije ni svjesna njihovog učinka. Ovdje je također snažno izražena strategija perspektivizacije gdje se govornik jasno stavlja u ulogu branitelja Milona, a preko njega i same rimske države.

Tabela 2: Prikaz i pojašnjenje primijenjenih diskurzivnih strategija u diskurzivnim prezentacijama Milona i Klodija

Diskurzivna strategija	Jezička sredstva	Ciljevi
nominacija	lična imena: <i>T. Anije</i> i <i>P. Klodije</i> ; <i>hic</i> (Milon) – <i>ille</i> (Klodije); <i>huius ambusti tribuni plebis</i> ; <i>vexare, ad dilacerandam, ad evertendam (rem publicam)</i> ; <i>miscebat (Clod.) –convalescebat (Milo)</i> ; <i>hic insidiator</i> ; <i>razlog, mogućnost, obaveza</i> ;	identificiranje aktera ličnim imenima; stavljanje sudionika u suprotstavljene pozicije: <i>dobar – loš</i> ; minimaliziranje Klodijeve ličnosti; istaknuti pogubnost Klodijevih postupaka po rimsku državu; naglasiti dijametralnu suprotnost Klodijevog i Milonovog djelovanja; ironijom istaknuti da Milon nikako nije mogao biti zasjedač; legitimiziranje Milonovog izlaska iz Rima;

predikacija	<i>vir fortissimus;</i> <i>genus adversum infestumque nobis;</i> <i>furor;</i>	naglašavanje Milonovih moralnih kvaliteta; govornikova naklonjenost liku; ocrnjivanje Klodijeva karaktera; govornikova nenaklonjenost;
	<i>huius ambusti tribuni plebis;</i> <i>inimicissimum suum;</i> čistog i neokaljanog uma, neopijen nikakvim zločinom, neustrašen nikakvim strahom, neuzdrman nikakvom savješću;	podcjenjivanje Klodija i kao ličnosti i isticanje njegove beskorisnosti za rimski narod i državu; istaknuti izvrsnu Milonovu narav suprotnim postupkom; potpuno legitimiziranje Milonovog postupka (ubistva Klodija);
argumentacija	<i>rapinae, incendia et omnia exitia publica;</i> <i>de illo incesto stupro;</i> <i>qui se defendisset</i>	naglasiti kakve opasnosti prijete rimskom narodu i državi od Klodija; isticanje lošeg Klodijevog karaktera i čina; njegovo ubistvo ne zaslužuje suđenje; naglasiti da čovjek braneći sebe ne može naškoditi državi;
perspektivizacija	<i>ille – hic;</i> <i>ego ipse ex P. Clodi telis et ex cruentis eius manibus effugi;</i> <i>inimicissimum suum;</i>	<i>ille</i> – udaljavanje sudionika; <i>hic</i> – približavanje sudionika; stavljanjem sebe u ulogu moguće žrtve Klodija Pulhera, predstavlja ga i kao vlastitog neprijatelja; isticanje Milonovih kvaliteta kao časna čovjeka koji ne može biti prijatelj nečasnome;
intenzifikacija/ mitigacija (pojačavanje/ ublažavanje)	<i>fortissimus vir;</i> <i>furor;</i> <i>ex cruentis eius manibus;</i>	pojačavanje – superlativom pridjeva naglašava se Milonov izvrstan karakter; sadržajem imenice pojačava se negativnost Klodijeve naravi; intenzifikacija Klodijevih zločinačkih djela;

Rasprava o rezultatima analize

Ponudena analiza pokazala je da se rimsko govorništvo može promatrati iz čiste jezičke perspektive, posredstvom analiza uobličenih u obrasce različitih lingvističkih pristupa, u ovome slučaju DH pristupa.¹² Ovakve analize nude konkretne jezičke pokazatelje govornikovih namjera kroz upotrebu različitih strategija kojih govornici drevnoga Rima nisu bili svjesni. One su tekovina teorije o jeziku dvadesetog i dvadeset i prvog stoljeća, tako da u Ciceronovo vrijeme još nisu bile imenovane niti svrstane u određene jezičke pristupe. Ovaj rad je, između ostalog, pokazao upravo to da su drevni rimski govornici pribjegavali jednakim jezičkim postupcima kojima se koriste današnji političari kroz današnje govorništvo, pa se zbog toga savremene lingvističke analize, kojima je cilj razotkriti manipulativnu upotrebu jezika, mogu jednako primijeniti i na ovako starim tekstovima. Cilj je, dakle, razotkriti namjere govornika; budući da je govor kognitivni proces koji dobiva svoje jezičko uobličenje; njegov razvoj možemo pratiti i analizirati od početka koji kreće od određene namjere do kraja, tj. samoga cilja.

Ovaj rad je pokazao da se diskurzivne strategije DH metode mogu jasno razaznati u Ciceronovom govoru *Pro Milone* počevši od različitih vrsta nominacija, od vlastitih imena kao konkretnog identificiranja sudionika do slikovitih nominacija kojima se sudionici imenuju *prijateljem* ili *neprijateljem* države. Predikacijama im se pripisuju osobine prilagođene kontekstu i namjeri govornika, a često su praćene strategijom intenzifikacije radi snažnijeg učinka. Strategija argumentacije je najintenzivnija u ovakvoj vrsti narativa budući da se govorništvo praktikovalo u sudskim parnicama koje su bile fokusirane upravo najviše na postupak dokazivanja. Perspektivizacija je jedan od snažnijih načina manipuliranja slušateljstvom/čitateljstvom stoga što je najčešće nismo ni svjesni jer nije očita u onoj mjeri i na onaj način na koji su očite predikacije, nominacije ili argumentacije. Tako Ciceron vješto koristi perspektivizaciju na više nivoa; svojim diskursnim konstrukcijama stvara ne samo ličnu distancu u odnosu na Klodija, nego i društvenu distancu u odnosu na čovjeka koji je prijetnja državi; s druge, pak, strane razvija općenitu poziciju bliskosti u odnosu na Milona. Tu vidimo pozicioniranje ne samo glavnih likova, nego i sebe i drugih u prostoru, vremenu i političkim prilikama u kojima je došlo do ubistva. Samoga sebe često stavlja u ulogu sudionika čiji je život također ugrožavao Klodije, *nedavno me je, pak, kao što znate, kod kraljevske palate umalo smaknuo* (C. 14). Na jednako snažan način korištena je i strategija mitigacije; ona je neosjetno uvrštena u strukturu diskursa jer svaki put kada intenzificira Klodijeve nečasne namjere i učinjena zločina, Ciceron ublažava Milonovu odgovornost za njegovo ubistvo. Ove dvije strategije su u toku govora u stalnom kontrastu na kojem je govornik svoj govor i temeljio, budući da je to njegov sadržaj zahtijevao: jedan sudionik se optužuje, drugi brani.

¹² Lingvistička analiza N. Fairclougha, utemeljena na SFL-u, koja se koristi kao jezička alatka u CDA jednako bi bila primjenjiva na ovakvom tekstu.

Različitosti i suprotnosti karaktera i djela dvojice sudionika u odbrambenom govoru antičke sudske parnice istaknute su primjenom diskurzivnih strategija prema DH metodi, i to na svim lingvističkim nivoima počevši od fonetskog koji uključuje ekspresivno izražavanje govornika do složenijih morfoloških i sintaktičkih konstrukcija iskazanih kroz kontrastiranje, gradaciju i impliciranje specifičnih značenja. Rad je pokazao da su lingvistički pristupi razvijeni u dvadesetom i dvadeset i prvom stoljeću sasvim primjenjivi na drevnim kao i na tekstovima koji obrađuju društveno-političku, kulturološku ili ekonomsku problematiku današnjice.

Summary: Persuasive rhetoric in Cicero's speech *Pro Milone*

Oratory in ancient Rome was a specific type of discourse construction by which the concrete works of an individual were shaped, presented and interpreted, and then exposed to criticism. Depending on the perspective of the orator, defender or prosecutor, discourse strategies were aimed at the legitimization or the delegitimization of the concrete act. The words and wise actions of a skilled speaker, for which Cicero was renowned, were sometimes as mighty as arms; they not only revealed the intentions and goals of the participants in a given situation, but also, by including the context of the events, gave a clear socio-political picture of Rome at the time. This paper offers one possible method for analyzing Cicero's speech, composed in defence of Titus Annius Milo, a Roman dignitary, accused of killing the aristocrat Publius Clodius Pulcher, based on the DH (discourse-historical) approach of R. Wodak and M. Reisigl. It is a qualitative analysis focused on the linguistic construction of the defendant's defence within an institutional framework, the trial. The analysis will show that discourse constructions arose under the influence of specific social factors, in this case the political environment of Rome, the ideological orientations of the speakers and main participants in the debate, Milo and Pulcher, their political roles, and degree of formality. The theoretical framework of the paper is a critical analysis of discourse.

BIBLIOGRAFIJA

Skraćenice

C.	caput (poglavlje);
CDA	kritička diskursna analiza;
DH metoda	diskurzivno-historijska metoda;
SFL	sistemska funkcionalna lingvistika

Izvor

- Cicero 1918 – M. T. Cicero, *Pro Milone* (M. Tulli Ciceronis Orationes), Vol. 2. ed. A. C. Clark, 1918.

Literatura

- Fairclough 1989 – N. Fairclough, *Language and Power*, Longman, 1989.
- Fairclough 1992 – N. Fairclough, *Discourse and Text: Linguistic Intertextual Analysis within Discourse Analysis*, Discourse & Society, 1992.
- Fairclough 1995 – N. Fairclough, *Critical discourse analysis: the critical study of language*, Longman, 1995.
- Fairclough, Wodak 1997 – N. Fairclough, R. Wodak, Critical Discourse Analysis, in T. A. van Dijk (ed.), *Discourse as Social Interaction*, SAGE Publications, 1997, 259–284.
- Fairclough 1999 – N. Fairclough, *Linguistic and Intertextual Analysis within Discourse Analysis*, in A. Jaworski, N. Coupland (eds.), *The Discourse Reader*. Routledge, 1999.
- Fairclough 2003 – N. Fairclough, *Analyzing Discourse: Textual analysis for social research*, Routledge, 2003.
- Fairclough 2005 – N. Fairclough, Critical Discourse Analysis, *Marges Linguistiques*, 2005, 76–94.
- Fairclough, Mulderrig, Wodak, 2011 – N. Fairclough, J. Mulderrig, R. Wodak, *Critical Discourse Analysis*, in T. A. van Dijk (ed.), *Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*, SAGE Publications, 2011, 357–378.
- Fairclough 2016 – N. Fairclough, *Dialectical-relational approach to CDA*, in R. Wodak, M. Meyer (eds.), *Methods of Critical Discourse Studies*, Third Edition, SAGE Publications, 2016.
- Huckin 2002 – T. Huckin, Critical Discourse Analysis and the Discourse of Condescension, in E. Barton, H. Stygall, (eds.), *Discourse Studies in Composition*, NJ: Hampton Press, 2002, 155–176.

- Mesihović 2015 – S. Mesihović, *Orbis Romanus*, Autorsko izdanje, Elektronsko izdanje, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2015.
- Reisigl, Wodak 2009 – M. Reisigl, R. Wodak, The Discourse-Historical Approach (DHA), in R. Wodak, M. Meyer (eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Second Edition, SAGE Publications, 2009, 87–121.
- Schiffrin 1994 – D. Schiffrin, *Approaches to Discourse*, Blackwell, 1994.
- Van Dijk 2002 – T. A. van Dijk, Political discourse and political cognition, in P. Chilton, C. Schäffner, *Politics as Text and Talk: Analytic approaches to political discourse*. John Benjamins pp. 2002., 207 – 225.
- Van Dijk 2006a – T. A. van Dijk, Discourse and manipulation, *Discourse & Society* 17 (2), SAGE Publications, 2006a, 359 – 383.
- Van Dijk 2006b – T. A. van Dijk, Discourse, context and cognition, *Discourse Studies* 8 (1SAGE Perspectives, 2006b, 159 – 177.
- Van Dijk 2008 – T. A. van Dijk, *Discourse and Power*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2008.
- Van Dijk 2009 – T. A. van Dijk, *Society and Discourse, How Social Contexts Influence Text and Talk*, Cambridge University Press, 2009.
- Wodak, Meyer 2009 – R. Wodak, M. Meyer, *Methods of Critical Discourse Analysis* Sage, 2009.
- Wodak, Meyer 2016 – R. Wodak, M. Meyer, *Methods of Critical Discourse Studies*. Sage, 207, 2016.
- Wodak, Krzyżanowski 2008 – R. Wodak, M. Krzyżanowski, *Qualitative Discourse Analysis in the Social Sciences*, Palgrave Macmillan, 2008.
- Wodak et al. 2009 – R. Wodak, R. de Cillia, M. Reisigl, K. Liebhart, *The Discursive Construction of National Identity*, Edinburgh University Press, 2009.
- Wodak 2001 – R. Wodak, What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. in R. Wodak, M. Meyer (eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, Sage Publications, 2001, 1–13.

VJERAN BREZAK, MAG. HIST.

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet

University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

UDK/UDC 94(37)-05 Caesar G. I.

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.117

Cezarov javni lik prema spisima iz njegova korpusa*

Apstrakt: Cezar je svoj javni lik gradio dvama sredstvima. Prvo sredstvo su bili časnici i magistrati koji su se, u njegovo ime, borili s optimatima u Rimu. Drugo sredstvo izgradnje javnog lika bile su njegove *Bilješke o galskom ratu* i *Bilješke o građanskom ratu*, u kojima je opisano ratovanje u Galiji i u građanskom ratu. Populari su, zaobilazeći Senat, predlagali zakone na narodnim skupštinama. Optimati su na to odgovarali uspješnom propagandom protiv Cezara i njegovih saveznika. Preko *Bilješki*, Cezar je uspostavio obrasce pristupa prema vojsci, rimskom puku i neprijateljima. Prikazivao se uspješnim vojskovođom, milosrdnim i blagim čovjekom te brižnim političarem. Sve su te komponente zasebno manje značajne, ali promatrane zajedno, tvore skup moralnih i ratničkih vrлина kojima su onodobni Rimljani težili kao životnom idealu. Taj se skup vrлина nazivao *virtus*, a ovim radom pokazujemo kojim je načinima Cezar svoje suvremenike uvjerio da je iskonsko utjelovljenje te vrline.

Ključne riječi: Gaj Julije Cezar, *Bilješke o galskom ratu*, *Bilješke o građanskom ratu*, *virtus*, optimati, populari, javni lik, propaganda

Abstract: Caesar's propaganda consisted of two parts. First part included his staff officers and magistrates who were, on his behalf, in conflict with the *optimates* opposition in Rome. Caesar's *Commentaries on Gallic and Civil wars*, where he personally exposed his actions during eleven years of active campaigning, were the second part of propaganda. Through his *Commentaries*, Caesar managed to establish certain narrative strategies towards his army, Roman people and his political enemies (i.e. thus creating his public image). The objective of this paper is to present narrative strategies (which contained certain patterns) by which Caesar tried to impose personal virtues on different categories, so he could earn proclamation as a man of *virtus*.

Keywords: Caius Iulius Caesar, *Commentaries on Gallic war*, *Commentaries on Civil war*, *virtus*, *optimates*, *populares*, public image, propaganda

* Ovaj tekst je izmijenjena, proširena i nadopunjena verzija mog diplomskog rada *Cezarov javni lik prema spisima iz Cezarova korpusa* kojeg sam obranio 2018. godine pri Katedri za staru povijest Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, pod mentorstvom prof. dr. sc. Brune Kuntić-Makvić i komentorstvom doc. dr. sc. Siniše Bilića-Dujmušića. Mojim mentorima uz bok stoji i dr. sc. Feđa Milivojević. Svi su oni sa puno strpljenja slušali moje ideje te su me vodili korisnim savjetima, dobronamjernim kritikama i darovanim vremenom, na čemu im od srca zahvaljujem.

Zamislite da čovjeku iz 19. stoljeća morate objasniti kako funkcionira televizor. Problem ne bi bio samo u riječi, nego i u shvaćanju kakav je to predmet. Ta kutija je Vama, kao čovjeku druge polovine 20. i prve polovine 21. stoljeća sasvim normalan dio svakodnevice i točno znate čemu služi, što znači da niste niti utrenirani objašnjavati njezinu namjenu. Na neki način, dio je Vas. Objašnjavanje pojma *virtus* bi jednom Rimljaninu bilo jednako teško. To se vidi i u izvorima, gdje ta riječ ne dobiva tretman drugačiji bilo od koje druge.¹ Tim ju je teže razumjeti jer, zapravo, označava skup vrlina potrebnih da se dosegne ideal rimskog muškarca. Barem tako tumače moderna filologija i historiografija.² No, kakav je onda to ideal? Odakle težnja za njime? Jesu li se Rimljani s njime radali ili su ga postizali tijekom života? Veže li se uz djelovanje u ratne ili i u civilne svrhe? Može li pojedinac preuzeti *virtus* od nekoga drugoga ili je prenijeti na nj? S druge strane, kako jedan istaknuti Rimljanin, poput Gaja Julija Cezara, pristaje u okvire tog pojma?

Kako bismo pružili adekvatne odgovore na ova pitanja, potrebno je analizirati nekoliko aspekata. Najprije ćemo se osnovnim informacijama dotaknuti političkog sukoba optimata i populara u 1. st. pr. Kr., koji je u konačnici Cezara i ponukao da kreira vlastiti javni lik.³ Nastojat ćemo razjasniti što Cezar čini da bi izgradio lik, kako to i zašto čini, tko mu pomaže, kako djeluje on, a kako njegovi protivnici. Potom ćemo se, pomoću konciznog Cezarovog životopisa, osvrnuti na uvriježeni obrazac slijeda časti pred kraj Rimske Republike. To će poslužiti da vidimo je li taj rimski aristokrat obnašao magistrature propisnim redom i služio u vojsci, što je bilo preduvjetom da se, prema rimskom shvaćanju, ostvari čovjekom od *virtus*.

Nakon što predložimo pozadinu Cezarovih motiva za samopromocijom te sagledamo njegovu političku karijeru do dolaska na konzulat, bavit ćemo se detaljnom analizom njegovih *Bilješki o galskom i građanskom ratu*. U tim je memoarima, koji su nastali kao političko opravdanje pokrenutih ratova, Cezar javni lik gradio vlastoručno. Nastojao se prikazati pravednim, milosrdnim, miroljubivim, darežljivim i nepravedno optuživanim. To je, na ovome mjestu, okarakterizirano kao Cezarov pristup, koji se najbolje može pratiti u njegovu odnošenju prema vojsci, rimskom narodu, protivnicima te samom pojmu *virtus*. Prateći upotrebu tog pojma kroz narativ *Galskog i Građanskog rata*, utvrdit ćemo pripisuje li Cezar tu vrlinu sebi i/ili kome drugome. Odnos prema vlastitoj vojsci, rimskoj svjetini i političkim neprijateljima pokazat će nam kako Cezar razne društvene elemente pokušava uvjeriti da je on iskonsko utjelovljenje najznačajnije rimske vrline. Tako analizirana građa trebala bi nam odgovoriti na glavno pitanje: je li Cezarova propaganda uspjela i kakav je javni lik kreirao?

¹ Vidi u potpoglavlju *Virtus*.

² Rasprava i relevantna literatura nalaze se u potpoglavlju *Virtus*.

³ To jest, da ga kreira temeljitije no što je bilo uobičajeno.

U ovome radu Cezarove su *Bilješke o galskom i građanskom ratu* glavni izvor.⁴ Na druge se izvore pozivam kada je potrebno potvrditi pojedine vijesti iz Cezarovih djela, dokazati da nisu posve točne ili pokazati da je Cezar nešto prešutio.⁵ Valja podsjetiti da je Cezar autor sedam knjiga *Galskog rata*, dok je osmu knjigu napisao njegov časnik Aulo Hircije, koji je to sam i naznačio u uvodnom poglavlju.⁶ Svaka od osam knjiga kronološki opisuje po jednu godinu ratovanja u Galiji (58. – 51. pr. Kr.). S druge strane, u *Građanskom ratu* je u tri knjige opisan rat s Pompejem, od prelaska Rubikona do početka egipatske pobune u Aleksandriji (49. – 48. pr. Kr.), a Cezar je autor sve tri knjige.

U suvremenoj je historiografiji Cezar zastupljen u golemoj nakladi. Teško da u svijetu postoji znanstvenik koji je upoznat sa svim dosad objavljenim naslovima posvećenima Cezaru, a još je manje vjerojatno da postoji netko tko je sve te radove i pročitao. Ta činjenica odmah u startu nameće dva bitna problema. Prvo, kada se netko odluči pisati o Cezaru, susreće se s tolikom količinom radova da je ponekad potrebno presjeći i jednostavno odbaciti dio radova kao višak.⁷ Iako metodološki upitno, to je najbezbolnije izvesti tako da se orijentira na radove na samo nekoliko jezika.⁸ Dakle, prvi problem se sastoji od autorove arbitrarne selekcije. Što nas, samo po sebi, dovodi do drugog, ozbiljnijeg problema. Naime, proizvoljna selekcija nužno će izazvati kritike oko izbora literature. Kod upućene publike, kojoj su ovakvi članci i namijenjeni, uvijek će netko moći nadodati pokoju bibliografsku jedinicu, a koja je autoru, iz nekog razloga, promakla. Naravno, te su nadopune potpuno legitimne, poželjne i odgovarajuće znanstvenom diskursu. Stoga u radovima ovakve vrste postoji nužda za autorovom konciznom elaboracijom odabranih konzultiranih radova.

U ovome slučaju, izbor literature uvjetovan je vrstom pristupa prema temi. U odnosu na postojeće radove o Cezarovo propagandnoj aktivnosti u njegovim spisima, ovdje se ne seciraju Cezarovi "dijelovi osobnosti" (*auctoritas, diligentia, celeritas, feliciter...*), žanrovska pripadnost ili literarne bravuroze, nego njegovi postupci prema podređenima, političkim saveznicima te političkim i vojnim neprijateljima, a koji su objašnjeni uvrštavanjem u povijesni kontekst.⁹ Preko analize tih postupaka možemo iščitati Cezarove težnje. Takav pristup se nužno oslanja uglavnom na izvornu građu. Iako bi popis bibliografskih jedinica na kraju ovog teksta mogao djelovati mršavo, čitatelje valja upozoriti da se ovim

⁴ Izvorni tekst *Galskog rata* preuzet je iz Loebovog izdanja koje se oslanja na Nipperdeyevu verziju kritičkog izdanja iz 1847. godine. *Građanski rat* istog izdavača donosi izvornik preuzet od *editio princeps* iz 1469. godine. Ako nije navedeno drugačije, hrvatski prijevod donesen u tekstu autorski je rad Tona Smerdela (vidi bibliografiju na kraju).

⁵ Izvori će biti citirani na odgovarajućim mjestima.

⁶ Caes. (Hirt.) *Bell. Gall.* 8.1.

⁷ Pogotovo u današnjem vremenu znanstvene hiperprodukcije kada se nerijetko u nizu radova konstantno navode iste (čak i pogrešne) teze.

⁸ Ako se netko odluči konzultirati radove na engleskom, njemačkom ili francuskom jeziku, može biti siguran da je pokrio "većinu" publiciranog sadržaja.

⁹ Odnosno, ne propitkujem istinitost narativa (osim kada je moguća usporedba s drugim izvorima), nego se bavim argumentacijom koju mi narativ pruža.

aspektima Cezarova djelovanja dosad nije pristupalo na ovdje ponuđeni način, pa se ne mogu pozivati na mnogo toga. Jasno, postoje vrsni radovi u kojima su se autori bavili Cezarovom propagandom¹⁰ te tako značajno doprinijeli uočavanju i proučavanju propagandnih dijelova Cezarova teksta, ali, osim djelomično u Goldsworthyjevom slučaju, ne pružaju nam dovoljno široku sliku Cezarovih stvarnih namjera.¹¹ Jedna od temeljnih Cezarovih osobina je bila izražena sposobnost sagledavanja šireg konteksta. Kada su ga političke prilike prisilile na samoopravljanje, on je to iskoristio i za samopromociju. Njegov je *opus* mnogo temeljitija samohvala od one da je nevin, pošten i vojnički sposoban.

Cezarovi motivi za stvaranje javnog lika¹²

Rimsko političko uređenje bilo je primjerenije malom gradu-državi nego imperiju koji se pred kraj Republike razgranavao preko tri kontinenta. Već u drugoj polovini 2. st. pr. Kr. zakržljali politički aparat nije mogao odgovoriti na probleme koje donosi vlast nad velikim područjem. Nestabilnosti uprave doprinijela je i podjela rimske političke elite na optimati i populari.¹³ Iako i jedni i drugi potječu iz plemenitih obitelji, razlikovali su se po ciljevima i metodama djelovanja. Optimati su najčešće opisivani kao konzervativci koji su težili očuvanju dominantnih političkih pozicija i senatskom tradicionalnom prestižu, dok su populari bili senatori koji su ostali izvan najužeg oligarhijskog kruga.¹⁴ Populari postaju politički protivnici senatske (optimatske) većine, a u borbama za vlastite ciljeve su trebali pomoć svakog saveznika kojeg su mogli naći. Bilo je prirodno da se za pomoć okrenu narodnim skupštinama, čiju su vrijednost protiv senatskih opstrukcija pokazala braća Grakho.¹⁵ Koristili su se raznim načinima da pridobiju glasače. Cezar je,

¹⁰ Npr.: Stevens 1952, 165–179 (britanski propagandist iz Drugog svjetskog rata, bavio se propagandnim elementima *Galskog rata*); cf. Collins 1972, 922–966; Baldson 1957, 19–28 (raspravljao je o vjerodostojnosti podataka u *Galskom ratu*); Rawlings 1998, 171–191 (napisao je studiju o Cezarovom vojnom opisu galskih neprijatelja); Schadee 2008, 158–180 (obrazložio je kako Cezar, preko ustaljenih stereotipa prema “sjevernjacima”, slaže svoj narativ da bi opravdao postupke prema njima); Goldsworthy 1998, 193–219 (autor je rasprave o Cezarovom prikazu samog sebe kao vrsnog zapovjednika i vojskovođe); Welch 1998, 85–111 (analiza Cezarova opisa njegovih časnika u *Galskom ratu*).

Destruktivistički pristup Cezarovim tekstovima pokrenuo je Rambaud 1953 (ovdje korišteno izdanje je 1966³), a od novijih radova takvog pristupa vidi u: Potter 2004; Batstone 2018; Nousek 2018. Opravdana kritika Rambaudova pristupa (i destruktivizma) u: Collins 1954, 527–533; Baldson 1955, 161–164; Gelzer 1968, 105, bilj. 1; 171, bilj. 4; Collins 1972, 941.

¹¹ Možda bi preciznije bilo reći da ne pružaju dovoljno široku sliku svih kategorija Cezarovih stvarnih propagandnih namjera, a koje su nama ovdje od velike važnosti.

¹² Povijesni pregled pružen u ovom dijelu rada oslanja se uglavnom na: Cary 1932, 506–537; Ross Taylor 1949, 1–25; 76–98; 140–162.

¹³ Pritom se ne misli da su optimati i populari političke stranke u današnjem smislu te riječi. Oni su upravo to kako ih oslovljavam nešto niže – političke frakcije unutar Senata. O problemu oko terminologije, različitim tumačenjima i postojećim znanstvenim strujanjima u historiografiji vidi u: Robb 2010, 15–35.

¹⁴ Ross Taylor 1949, 11–13.

¹⁵ Vidi više u: Last 1932a, 1–40; Last 1932b, 40–102.

kao edil, organizirao do tada najluksuznije javne igre; Pompej, koji je nakon sukoba s Katonom većinom u Senatu počeo djelovati kao *popularis*, dao je graditi veličanstveno kazalište; preko tribunskih inicijativa se besplatno dijelilo žito; Cezar je progurao agrarni zakon, kojim su zemlju dobili Pompejevi veterani, ali i isti broj rimskih bezemljaša. Uz to, Pompej je iza sebe imao i velik broj slijepo odanih legionara, koji su bili vrlo uvjerljiv protuargument oponentima trijumvirskih prohtjeva.

Optimati tome nisu mogli parirati, bar ne neposredno nakon formiranja prvog trijumvirata. Imajući većinu u Senatu, oslanjali su se na glasačku destrukciju unutar Kurije, gdje populari nikada nisu imali većinu. Kad su ih populari počeli zaobilaziti i okretati se narodnim skupštinama, privremeno su popustili. U prvom redu se to odnosi na Katona Mlađeg, koji je popularima donosio najviše problema. Na svaki popularski potez nastojao je odgovoriti brzo i izravno. Vremenom su optimati počeli ubacivati agente među populare i podrivati međusobno povjerenje trijumvira, a nakon Krasove pogibije 53. pr. Kr., preostale dvojice.

Upravo u borbi dviju frakcija, koje su do Cezarova vremena nekoliko puta odmjeralo snage na bojnom polju¹⁶, pronalazimo momente od kojih bismo, iako arbitrarno, mogli odrediti početak Cezarove potrebe da izgradi prikladan vlastiti javni lik. Vrativši se s propretorske službe u Hispaniji htio se *in absentia* kandidirati za konzula, jer bi ga prolazak kroz gradska vrata diskvalificirao za trijumf koji je očekivao. Međutim, Marko Porcije Katon Mlađi, budući Utički, njegov (od tog trenutka) najveći politički suparnik, opstruirao je tu mogućnost i Cezar se, u korist konzulata, odrekao trijumfa. Da bi mu Senat, pod Katonovim vodstvom, još više napakostio, za prokonzulsku mu je službu (*provincia*) dodijelio "šume i pašnjake", što je bilo daleko od Cezarovih snova da iskuša vojničke talente. Zbog zajedničkog cilja – obračuna s optimatima – 60. pr. Kr. ušao je u politički savez s Markom Licinijem Krasom i Gnejem Pompejem Velikim, koji je po rimskom zakonu bio veleizdaja (*perduellio*). *Tres viri* su objedinili tri zastrašujuća elementa: neiscrpan izvor sestercija, desetine tisuća dokazanih i lojalnih veterana te golemu plebiscitarnu podršku. Nakon konzulata Cezar je uplitanjem u zakonodavstvo, preko pučkog tribuna Publija Vatinija na upravu dobio Cisalpinsku Galiju i Ilirik, a smrću Metela Celera, prokonzula Transalpinske Galije, za njega se otvorila i ta, pokazat će se, presudna *provincia*.¹⁷

Vatinijev zakon omogućio je Cezaru petogodišnju službu u Galiji, što je bilo bez prese-dana. Dok je upravljao Galijom, konstantno se morao braniti od optimatskih (Katonovih)

¹⁶ Neredi i pokolji na rimskim ulicama za tribunata oba Grakha, građanski rat između Marija i Sule, Cinina strahovlada u Rimu, Lepidova pobuna, rat protiv Sertorija, Katilinina urota...

¹⁷ Tražio je provinciju u kojoj bi mogao osvajati (Ilirik) te Cisalpinsku Galiju kao regrutno područje koje nije predaleko od događanja u Rimu. Vakancija nastala Celerovom smrću u Transalpinskoj Galiji, a s obzirom na glasine o helvetskoj migraciji, primorala je Senat da zbog potencijalne opasnosti Transalpinsku Galiju dadne na upravljanje onome tko u tom trenutku upravlja susjednom Cisalpinskom Galijom. Historiografske dubioze vezane uz Cezarovo osiguravanje i ostvarivanje namjesništava nedavno su detaljno raščlanjene u Milivojević 2021, 154–160, te se na ovome mjestu priklanjam njegovim zaključcima.

optužbi da je bezrazložno i nepravedno napao i Gale i Germane. Dapače, Plutarh piše da je Katon inzistirao da Germani s onu stranu Rajne osobno sude Cezaru zbog pokolja koji je nad njima izvršio.¹⁸ Nemamo razloga sumnjati da su u Rim svakodnevno dopirale novosti iz Galije, pogotovo preko privatne korespondencije ljudi iz viših slojeva koji su pod Cezarom služili u Galiji.¹⁹ Dobro je procijenio da će uspješan rat s barbarima pozitivno djelovati na mase. Imao je *plebs* na svojoj strani. *Bilješke o galskom ratu* je redigirao i dao objaviti da bi opravdao vojnu intervenciju u Galiji.²⁰ Ciceron je, zbog trijumvirskog pritiska, u govoru (koji je kasnije zapisan) *O konzularskim provincijama* obrazlagao senatorima nuždu i opravdanost Cezarovog angažmana u Galiji.²¹ Istaknuo je da je galski rat opravdan iz nekoliko razloga: Gali su opasnost već generacijama; kulturološki su potpuno drugačiji od Rimljana – divlji su, podmukli i agresivni te predstavljaju stalnu opasnost²²; od Italije ih dijele samo Alpe, a još su u živom sjećanju germanske invazije iz Marijeva vremena.²³ Zapravo, dosad su Rimljani uvijek bili u defanzivi, odnosno, branili su se od Gala na svom tlu.²⁴ Kao službeno opravdanje rata u Galiji navodio je prevenciju, odnosno, sprječavanje budućih povreda. Po rimskom mnijenju, rat s Galima je opravdan jer još nisu dovoljno žestoko kažnjeni. Cezar je, prema Ciceronu, smatrao svojom dužnošću pokoriti čitavu Galiju.²⁵

Optimati su detektirali da je upravo Cezar najjača karika u “troglavom čudovištu”, a računali su i da se neće moći braniti jer je bio zauzet vojevanjem u Galiji. Svu su energiju usmjerili da poraze njega, iako je imao naklonost starih marijevaca i podršku Pompeja i Krasa, a time i njihovih klijenata, uključujući Pompejeve vojnike. Bili su uporni. No, započeli su propagandu i protiv ostalih trijumvira, odnosno, pokušali su utjecati na javno mnijenje. Glavna optimatska metoda bila je odašiljanje političkih pamfleta, čije su snažne propagandne poruke u jednom trenutku uspjele izazvati demonstracije protiv trijumvira.²⁶ Ljudi su se okupljali oko izvještenih pamfleta, prepisivali ih i slali u provincije.

¹⁸ Plut. *Caes.* 22; *Cat. Min.* 51.

¹⁹ Goldsworthy 2006, 190.

²⁰ Datum objave *Galskog rata* i danas znanstvenike smješta u dva rova. Neki zagovaraju tezu da je svih sedam knjiga objavljeno odjednom, najvjerojatnije nešto prije početka građanskog rata (52–50. pr. Kr.) (primjerice: Holmes 1911, 202–209; Mierow 1946, 354; Gelzer 1968, 104; Collins 1972, 932; Goldsworthy 2006, 188.). Drugi smatraju da su knjige objavljivane periodično, istekom godišnje kampanje (Wiseman 1998, 1; Welch 1998, 98; Kamm 2006, 63; Raaflaub 2018, 20; Krebs 2018, 42). Adcock 1969, 77–83, donosi obje argumentacije, ali ne iznosi konačan stav. Ovdje se priklanjam tezi da je svaka knjiga publicirana zasebno, a argumentiram ju promjenom obrasca pri pravdanju napada na pojedina galska plemena prije i nakon konferencije u Luki 56. pr. Kr., (vidi u potpoglavlju *Virtus*, str. 139–140).

²¹ Cic. *de prov. cons.* 12.29–15.37.

²² Cic. *de prov. cons.* 13.33.

²³ Cic. *de prov. cons.* 14.34.

²⁴ Cic. *de prov. cons.* 13.32.

²⁵ Cic. *de prov. cons.* 13.32.

²⁶ Cary 1932, 522.

Optimati su se koristili i religijom, čak i prije Cezarova odlaska u Galiju. Izbori i donošenje zakona najčešće su se obustavljali uz pomoć auspicija.²⁷

Cezar je shvatio da odlaskom u Galiju napušta središte zbivanja, pa je i sam počeo voditi računa o propagandi u Rimu. Nije, poput optimata, težište stavio na diskreditaciju protivnika, već je punom snagom nastojao održati i poboljšati pozitivnu javnu sliku o sebi. Možda se vodio maksimom da ga optimati ne mogu ocrniti onoliko koliko on sebe može promovirati. Cezar je održavao privid da je prisutan među rimskim pukom i Senatom.²⁸ Puk je slušao čitača na *rostra*, a senatori su čitali dopise. No, Cezar je i dalje bio svjestan da mu Katon radi o glavi. Stoga se počeo osiguravati ljudima koji su bili u Rimu, obnašali magistrature, ili su se, zbog Cezarove stvari, kandidirali za njih. Na početku trijumvirata su za njegove interese radili gore spomenuti pučki tribuni Klodije i Vatinije.²⁹ Pri kraju galskih kampanja, neposredno pred izbivanje građanskog rata, tu su ulogu imali Marko Antonije i Skribonije Kurion, također kao tribuni.³⁰ Tako je, s jedne strane, Cezar preko svojih agenata opstruirao Senat, a s druge strane nastojao izazvati osipanje protivnika i pridobiti dojučerašnje optimite.

Kurion, prvotno pripadnik optimatske struje, prešavši na popularsku stranu, pokazao se izvrsnim demagogom, a zbog sposobnosti ga je Cezar angažirao za propagandnu djelatnost. Njegov prelazak na Cezarovu stranu Lukan smatra činom koji je izmijenio tijek povijesti.³¹ Neprestano je ukazivao da je po mir u državi opasno što i Pompej i Cezar raspolažu vojskama. Nastojao je na tome da obojica raspuste trupe i izbjegnu građanski rat, koji je još bio dijelom kolektivne memorije starijih suvremenika.³²

Kad je Marko Antonije 50. pr. Kr. izabran za pučkog tribuna, nastojao je da se u Senatu izglasa da Cezar i Pompej polože oružje i raspuste legije te je predložio da obojica to učine istovremeno; Senat je Pompeju izglasao mogućnost držanja vojske, a Cezaru je to pravo ukinuto. Tada Antonije bježi Cezaru, a budući Diktator prelazi Rubikon.

Cezarov *cursus honorum*

U Rimskoj Republici služenje državi podrazumijevalo je i vojnički i politički angažman. Vojna služba bila je preduvjet političkoj. Rimski mladići vojevanjem su imali steći životno

²⁷ Auspiciji magistrata su, prema Ciceronu, bili usmjereni na donošenje odgoda mnogih beskorisnih skupština uz pomoć providnih isprika za odgađanje (Cic. *Leg.* 3.27). To je metoda kojom je Bibul, Cezarov kolega u konzulatu 59. godine, pokušao zakočiti zakonodavstvo Cezara i njegovih tribuna. Zato se zatvorio u svoju kuću i objavio da je promatrao. Ali, Cezar i tribuni su nastavili sa skupštinom i izglasali zakone.

²⁸ Goldsworthy 2006, 188.

²⁹ Cary 1932, 518; 522.

³⁰ Ross Taylor 1949, 160.

³¹ Luc. *Phars.* 4.819–820; Kurion je, kao jamac svog prijatelja Marka Antonija, upao u dugove, a Cezar mu ih je oprostio. Otud vjerojatno promjena strane (Plut. *Ant.* 5).

³² Ross Taylor 1949, 159.

iskustvo koje će kasnije pretakati u političku mudrost. Barem je tako bilo u teoriji. Da bi Rimljanin postao konzulom, morao je ispunjavati dva uvjeta: zrelost iskazanu životnom dobi i propisani *cursus honorum*, slijed časti, u kojemu se nijedan stupanj nije smio preskočiti. Politička karijera započinjala je kvesturom³³, nastavljala se edilitetom, potom preturom i na koncu, konzulatom. Više magistrature (konzulat i pretura), s pravom vođenja vojske (*imperium militiae*)³⁴, nisu svima bile zajamčene. No, tim je redom teklo napredovanje.

Rimsko je društvo držalo do ovih pravila, a svaki je Rimljanin, preko vojne i političke karijere, stremio ispoljavanju *virtus*. Kratak pregled Cezarovog vojnog i političkog puta pokazat će kako je on ispunio uvjete napredovanja.³⁵

Na samom početku Cezarove biografije, Svetonije navodi da je u sedamnaestoj godini nominiran za Jupiterova svećenika (*flamen Dialis*).³⁶ Na to ga je mjesto nominirao Cina, ali o njegovom službovanju nemamo podataka.³⁷ Sula ga je protjerao i oduzeo mu sve časti.³⁸ U prognaništvu je, u Aziji, ratovao pod zapovjedništvom pretora Marka Terma i stekao prvu vojničku počast. Zbog zasluga pri osvajanju Mitilene nagrađen je *corona civica*.³⁹

Prvu magistraturu obnašao je 69. pr. Kr. kao kvestor u službi Antistija Veta, u Daljnjoj Hispaniji.⁴⁰ Međutim, iste su mu godine umrle supruga Kornelija i tetka Julija, udovica Gaja Marija.⁴¹ Na sprovodu je, uz posmrtno govore u čast tetki i supruzi, prvi puta nakon Marijeve smrti iznio njegov portret (*imago*), koji je dotad bio zabranjen, a rimski je puk to oduševljeno pozdravio.⁴²

Kurulski edil postao je 65. pr. Kr. Priredio je gladijatorske igre sa 320 parova gladijatora⁴³, a tom je prilikom dao ukrasiti cijeli forum, sve bazilike i Kapitolij.⁴⁴ Razbjesnio je Katula, sina Marijevog neprijatelja, obnavljanjem sjajnog Marijevog tropeja na Kapitoliju, koji je do tada bio pregrađen u Katulov spomenik. Uznemirio je optimate i veličanstvenošću igara (*ludi Romani* i *ludi Megalenses*) i brojem gladijatora koje je uvežbavao

³³ Odnosno, politička karijera započinje u vigintiseksviratu, ali ne znamo što je Cezar obavljao na tom stupnju. Kvestura je kvalifikacijska magistratura za ulazak u Senat.

³⁴ Detaljnije o *imperium militiae* i *imperium domi* u: Milivojević 2021, 127–128. (uz to i bilj. 441 s navedenom literaturom).

³⁵ Kronološki ćemo se zaustaviti u 59-oj pr. Kr., kada je izabran za konzula. Uz vojne i političke dužnosti iz kursusa obnašao je i dvije svećeničke.

³⁶ Suet. *Iul.* 1.

³⁷ Vjerojatno nije vršio tu službu, s obzirom na restrikcije koje ona nalaže. Da ju je vršio, ne bi bilo ništa od njegova kasnijeg političkog puta.

³⁸ Suet. *Iul.* 1.

³⁹ Suet. *Iul.* 2. – *corona civica* je vijenac od hrastova lišća kojega je, kao nagradu, dobio vojnik koji je spasio život rimskom građaninu.

⁴⁰ Badian 2009, 20.

⁴¹ Suet. *Iul.* 6.

⁴² Badian 2009, 21.

⁴³ Gruen 2009, 28.

⁴⁴ Suet. *Iul.* 10.

za predstavu u sjećanje na svog oca, a kasnije i žestokim presudama protiv ubojica iz Sulinog režima.⁴⁵ Igre su ga još jače zbližile s rimskom svjetinom.

Tribun Tit Labijen je 63. pr. Kr. donio zakon po kojemu je tribuitskim skupštinama vraćeno pravo da biraju svećenike. Cezar je podržao taj zakon, a slava koju je zadobio zalažući se za ovu popularnu mjeru pomogla mu je u kandidaturi za ispražnjeni položaj vrhovnog svećenika (*pontifex maximus*). Služba je, u pravilu, pripadala istaknutim starijim državicima, pa se očekivalo da će pripasti jednom od konzulara, Publiju Serviliju Isauriku ili, pak, Kvintu Lutaciju Katulu, dugogodišnjem pontifiku, obnovitelju Kapitolija i vjerojatno najpoštovanijem članu Senata, kojem se Cezar zamjerio kao edil.⁴⁶ Nasuprot njemu, Cezar je bio mladić, koji još nije obnašao preturu, ali je imao podršku plebsa zbog zalaganja za Labijenov zakon i zbog demagoške aktivnosti prethodnih godina. U rimskoj je politici bila prednost ako je kandidatov predak već obnašao dužnost za koju se kandidat natječe, a niti Katul, niti Cezar nisu imali predaka na dužnosti vrhovnog svećenika. Cezarova pobjeda bila je jak udarac Katulu, a njega je dovela na jednu od najprestižnijih pozicija u rimskoj državi.⁴⁷

Pretorom je izabran 62. pr. Kr., a služba mu je započela burno. Već prvog dana pozvao je na red Katula zbog (pre)duge obnove Kapitolija, a kada su se u raspravu uključili i optimati, Cezar je, zajedno sa pučkim tribunom Metelom Nepotom, jedva zadržao magistraturu.⁴⁸ Iduće je dvije godine, kao propretor, upravljao Hispanijom gdje je skrenuo pozornost i na svoj vojnički talent. Ostvario je značajne uspjehe protiv luzitanskih plemena i stekao uvjete da mu Senat odobri trijumf.⁴⁹ Međutim, kako je gore spomenuto, nije slavio trijumf jer se odabrao kandidirati za konzula i naposljetku je 60. pr. Kr. izabran za 59. pr. Kr.⁵⁰

Cezar je za kvestora, pretora i konzula biran *suo anno*, dakle, čim je i navršio propisane godine.⁵¹ Za kvesturu je, nakon Sule, minimalni prag bio trideset godina, za preturu trideset i šest (za plebejce 38), a za konzulat četrdeset godina. Očito ništa nije prepuštao slučaju i nije htio gubiti vrijeme. Obnašao je sve vojničke i političke dužnosti po slijedu časti, u propisanom roku, a prve znakove vojne genijalnosti pokazao je već u Hispaniji. Vidimo da je popularnost kod rimske svjetine (to je, svakako, njegov najveći politički залог) stjecao u etapama. Cezarova predgalska karijera tekla je po rimskom onodobnom obrascu, a stvorila je zdrave i čvrste temelje da njen nositelj ponese epitet čovjeka od *virtus*.

⁴⁵ Ross Taylor 1949, 122.

⁴⁶ Gruen 2009, 23.

⁴⁷ Ross Taylor 1949, 92–93.

⁴⁸ Suet. *Iul.* 15–16.

⁴⁹ Gruen 2009, 30.

⁵⁰ O Cezarovom konzulatu vidi više u: Cary 1932, 515–522.

⁵¹ Miliwojević 2021, 142.

Cezarov pristup

Vojska

U uvodnim razmatranjima objasnili smo zašto je Cezar pisao i slao na javna čitanja svakodnevne izvještaje s galske fronte koje je istekom godišnje kampanje objedinio u zasebne knjige, a koje skupno sačinjavaju *Bilješke o galskom ratu*. Isti princip je i s *Bilješkama o građanskom ratu*.⁵² S obzirom na prvenstveno vojni karakter tih spisa, Cezarova poruka je jasna. Uz političko opravdanje kao motiv i samopromociju kao cilj, čitateljima (i slušateljima) je vještīm izlaganjem nametnuo jedini valjani zaključak: Cezar je vrstan vojskovođa. Osvajanjem Galije i pobjedom nad brojčano i logistički moćnijom Pompejevom vojskom dao je argument koji takvom zaključku ide u prilog. Takav se stav zadržao do današnjih dana. Kome god spomenete Rimljane, prva će mu asocijacija biti Cezar i njegova osvajanja. Boljim poznavateljima rimske republikanske povijesti Cezar će, uz Scipiona Afričkog, biti najveći vojskovođa. A vrsni poznavatelji povijesti Rimske Republike će najvećim vojskovođama proglasiti Scipiona Afričkog, Gaja Marija, Sulu, Pompeja, Lukula, Sertorija i – opet – Cezara. Uz moguće razilaženje mišljenja oko uvrštavanja ostalih navedenih zapovjednika, Cezar i dalje ima zajamčeno mjesto na toj listi. Uz spomenute vojne uspjehe, Cezar je i preko svojih izvještaja osigurao takvo javno mnijenje.

Naravno, pobjedu u Galiji i protiv Pompeja Cezar nije mogao postići bez tisuća slijepe odanih legionara, spremnih za svoga vojskovođu trpjeti najgore napore, oskudicu i vremenske neprilike. Cezar se, da citiramo Franka Ezru Adcocka, “zbog svog magnetizma koji je poticao vojnike da se do smrti bore za njega, nije morao plašiti nikakvog rivala iz protivničkog tabora.”⁵³ Sliku takvog stanja u Cezarovoj vojsci daje Svetonijev opis Cezarova galskog trijumfa, u kojemu za trijumfatorovom kočijom slijedi svečani mimohod njegovih vojnika koji na sav glas pjevaju pjesmu-rugalicu o svom obožavanom čelavcu.⁵⁴ Njegovu omiljenost kod vojnika potvrđuju i Apijan i Plutarh.⁵⁵ Magnetizam, kojeg spominje Adcock, vjerojatno je uvjetovan i činjenicom da je Cezar, poput svog tetka Gaja Marija, s vojnicima dijelio sve patnje i nedaće, od nestašice hrane do spavanja pod vedrim nebom. Vojevanjem jačajući svoj, od padavice izmoren duh i tijelo⁵⁶, stopio se s legionarima, pa je nakon prvog propitkivanja snaga⁵⁷, ta veza postala neraskidiva.⁵⁸

Na ovome nas mjestu zanima kako je Cezar pristupao vojnicima. Pritom valja imati na umu da je Cezarov cilj prikazati se vojskovođom bez mane, koji u korelaciji s vojskom,

⁵² O datumu sastavljanja i objavljivanja *Bilješki o građanskom ratu* vidi više u: Collins 1959, 113–116; Adcock 1969, 89–96; Grillo 2012, 178–180.

⁵³ Adcock 1932, 647.

⁵⁴ Suet. Iul. 51. (*Urbani, servate uxores: moechum calvom adducimus*)

⁵⁵ App. Bell. Civ. 2.30; 2.63; Plut. Caes. 17.

⁵⁶ Plut. Caes. 17.

⁵⁷ Caes. Bell. Gall. 1.39–41.

⁵⁸ Caes. Bell. Gall. 7.17.

ali i strateškim, operativnim i taktičkim zahtjevima odiše nepogrešivošću. Doprinos takvom dojmu je i činjenica da Cezar gubitke i vlastite pogreške pripisuje podređenima, sreći, vremenskim i zemljopisnim nepovoljnostima, čime odbacuje odgovornost od sebe. Takvih je primjera dvanaest, od čega deset u *Galskom* i dva u *Grđanskom ratu*.⁵⁹

Poraz konjaništva koje je proganjalo Helvećane⁶⁰, potom porazi kod Gergovije⁶¹ i Dirahija⁶² te kaos tijekom bitke s Nervima⁶³, opravdavani su s *locus alienus* i *locus iniquus*, odnosno, nezgodnim terenom. Vrijeme je "krivio" u dva navrata, prilikom prvog (55. pr. Kr.) i drugog (54. pr. Kr.) prijelaza u Britaniju⁶⁴, kada je, u prvom slučaju, zbog uštapa nastupila jaka plima i potopila mu dio teretnog brodovlja, a godinu poslije jaka oluja potopila gotovo čitavu usidrenu flotu. Uz uštap i plimu je dio krivice pripisao i svojim ljudima (*nostrisque*), jer nisu znali za to.⁶⁵

U pet situacija u kojima kudi podređene, Cezar je prisutan tri puta.⁶⁶ Prvi puta je, stigavši u pomoć opkoljenom Kvintu Ciceronu u Atuatici, osobno prekorio časnike zbog nesmotrenosti i krive procjene⁶⁷, koja je rezultirala napadom germanskih konjanika na pet kohorti koje su se od logora previše udaljile u potrazi za žitom, a potom i na sam logor, koji je jedva obranjen.⁶⁸ U drugom slučaju, nakon poraza kod Gergovije, sazvaio je sve vojnike i zamjerio im postupanje na vlastitu ruku i nepokoravanje zapovijedima.⁶⁹ U trećoj situaciji, za neuspješan napad na Pompejev tabor kod Dirahija Cezar krivi (ne) sreću, strah svojih trupa, premalen broj vojnika odabranih za napad i ranije naveden nepovoljan teren koji mu je onemogućio slanje pomoći angažiranim snagama.⁷⁰ Preostala dva primjera odnose se na Sabinovu i Kotinu tragediju, gdje ih, doduše, *post mortem* optužuje za naivnost i nemar.⁷¹

⁵⁹ U poglavlju *Cezarov pristup* i pratećim potpoglavljima analiza Cezarovih podataka je detaljna i podijeljena u razne kategorije. Kako bi naracija imala pitkost, smatrao sam korisnim navoditi brojčane pokazatelje pojedinih pojmova, fraza ili postupaka. Tako bi čitateljima moglo biti jednostavnije pratiti uočene obrasce i slijediti narativ bez konfuzije koja obično prati tekstove s brojnim nabranjima i nužnim digresijama.

⁶⁰ Caes. *Bell. Gall.* 1.15.

⁶¹ Caes. *Bell. Gall.* 7.49.

⁶² Caes. *Bell. Civ.* 3.69.

⁶³ Caes. *Bell. Gall.* 2.22–26.

⁶⁴ Caes. *Bell. Gall.* 4.29; 5.10.

⁶⁵ Caes. *Bell. Gall.* 4.29. Kao da Cezar, vrhovni zapovjednik i kolovoda invazije, to nije trebao znati.

⁶⁶ Misli se na prisutstvo tijekom ili nakon nastajanja pogreške. Dva puta ih kudi posredno, preko svojih spisa.

⁶⁷ Caes. *Bell. Gall.* 6.42.

⁶⁸ Caes. *Bell. Gall.* 6.37.

⁶⁹ Caes. *Bell. Gall.* 7.52. – iako je naveo da ga zbog nepovoljnog terena nisu mogli čuti, sada ih optužuje za neposluh.

⁷⁰ Caes. *Bell. Civ.* 3.68–69.

⁷¹ Caes. *Bell. Gall.* 5.31; 5.33. – NAIVNOST: (...) kao da ih nije na to nagovorio neprijatelj (Ambioriks), već najbolji prijatelj (...) / (...) ut quibus esset persuasum non ab hoste, sed ab homine amicissimo Ambiorige consilium datum (...)

- NEMAR: Istom je tada Titurije (Sabin), koji se baš ni za što nije bio pobrinuo, počeo trčati ovamo i onamo (...) / Tum demum Titurius, qui nihil ante providisset, trepidare et concursare (...)

Da budemo poštteni, to što Cezar pripisuje krivnju drugima ne znači uvijek da tako pokušava sebe opravdati.⁷² Sabin i Kota nisu djelovali po njegovim, nego mimo njegovih zapovijedi, a Kvint Ciceron je popustio pod pritiskom svog garnizona, pomalo zasićenog iščekivanjem Cezarova dolaska, ali i oskudice koja je prijetila. Međutim, za neuspjehe podno Dirahija i Gergovije krivica je njegova. Zakašnjeli potezi i nemogućnost kontrole situacije u konačnici ga nisu koštale glave, nego pada morala. Iako je, na prvi pogled, čudno da u spisima kojima se nastoji prikazati ratničkim velemajestorom izvještava o porazima kojima njegove trupe u vlastitim očima gube vrijednost, sagledamo li sliku cjelovitije, vidimo da oba poraza prethode istom raspletu: utješnom i motivacijskom govoru pred cjelokupnom vojskom te odlučujućim bitkama, kojima je okončao galski ustanak (kod Alezije) i pobijedio Pompeja u izravnom okršaju (kod Farsala).

Govori vojnicima imaju za cilj potpaliti njihovu krv i uliti im samopouzdanje za nastavak kampanje, a za našu su temu važni jer uz podjelu plijena, osobno sudjelovanje u bitkama, kažnjavanje, nagrađivanje i poticanje konkurencije u napredovanju čine kategorije koje se pojavljuju kao ustaljeni obrasci pristupa vojnicima i postupanja s njima. U *Galskom ratu* nalazi se šesnaest, a u *Gradanskom ratu* osam primjera. Neki se primjeri mogu uvrstiti u više kategorija, što će biti jasno naglašeno.

Situacije u kojima Cezar govorom ili djelovanjem hrabri vojsku pojavljuju se jedanaest puta, od toga osam puta u *Galskom*, a tri puta u *Gradanskom ratu*.⁷³ U dva navrata vojsku hrabri govorima prije bitke, u tri navrata tijekom bitke ili marša, a dvaput nakon bitke (točnije, poraza). Četiri puta je na hrabrost svojih vojnika utjecao činidbom. Glavna razlika pristupa u *Galskom ratu* od onog u *Gradanskom* je kontekst, odnosno potreba zbog koje to čini. Na početku galske kampanje njegovi su legionari neiskusni, pomalo i plašljivi⁷⁴, ali vremenskim odmakom stasaju u disciplinirane, odvažne i vrlo izdržljive jedinice. Cezarova primjena govornih "odgojno-obrazovnih" metoda je u početku usmjerena na ohrabrivanje zastrašenih, a kasnije na poticanje dokazanih.

Suočivši se s prijetnjom masovnog dezertiranja u suton bitke s Ariovistom, Cezar je održao govor, skrenuvši vojnicima pažnju na njihovu hrabrost (*virtus*), sjećanje (*memoria*) na slavom ovjenčane Gaja Marija i njegovu vojsku (*cum non minore laudem exercitus quam ipse imperator meritis videbatur*) te vlastitu opreznost i brižnost (*diligentia*).⁷⁵ U

⁷² Odnosno, svakoj situaciji je odredio krivca, ali ponekad ne čini to da bi skrenuo sumnju sa sebe, nego je spomenuti uistinu kriv.

⁷³ Caes. *Bell. Gall.* 1.25; 1.40; 2.21; 2.25; 6.41; 7.52–53; 7.70; 7.86; Caes. *Bell. Civ.* 3.41; 3.73; 3.80. O svakom primjeru vidi dalje.

⁷⁴ Primjer nalazimo prije bitke s Ariovistovim Germanima, kada je u vojsci zavladao panika zbog glasina o njihovoj tjelesnoj veličini, nadnaravnoj hrabrosti i vičnosti oružju. Caes. *Bell. Gall.* 1.39. – *...ingenti magnitudine corporum Germanos, incredibili virtute et atque exercitatione in armis...*

⁷⁵ Caes. *Bell. Gall.* 1.40. Kada spominje Gaja Marija i njegovu vojsku, misli na bitke protiv germanskih plemena Cimbri i Teutonica. Usput pogledati u: Milivojević 2021, 168 (bilj. 591) i autorovo mišljenje o Cezarovom perfidnom povezivanju s Marijevim pobjedama (Caes. *Bell. Gall.* 2.29–33. – Cezar je porazio potomke Cimbri i Teutonica).

drugoj knjizi, kad su Nervi iznenada napali Rimljane, Cezar je stigao ohrabriti desetu legiju, podsjetivši ju na prethodno iskazanu hrabrost (*pristina virtus*).⁷⁶ Da bi i osobnim primjerom ohrabrio vojsku, u toj je kaotičnoj i gotovo izgubljenoj bitci poveo napad, čime je potaknuo vojsku i kompetitivnost svojih legionara u borbi pred očima svog vojskovođe.⁷⁷ Time je i čitateljstvu ukazao na vlastitu hrabrost. U tom se primjeru isprepliću tri kategorije pristupa vojsci: osobno sudjelovanje, djelovanje koje potiče hrabrost te poticanje konkurencije u napredovanju.

Uz osobni angažman u bitci, Cezar na još tri mjesta izvještava o svojim postupcima koji su legionare potaknuli na hrabrost. Prije bitke s Helvećanima, kada cijelom časničkom korpusu, pa i sebi, iz djelokruga uklanjanja konje⁷⁸, zatim, samim pojavljivanjem u Cicero-novu taboru u Atuatu⁷⁹ te naposljetku pod Alezijom, gdje je poslao nekoliko legija za zaštitu vojnika koji su gradili zid oko grada. Ta im je zaštita, prema Cezarovim riječima, uvećala, to jest uzdigla duh.⁸⁰

Kada govorimo o sokoljenju iskusnih trupa, u tri primjera primjećujemo gore navedenu razliku.⁸¹ Više se ne radi o strahu od neprijatelja, nego ih Cezar sada hrabri i potiče da izdrže izrazite fizičke napore⁸², poput primjera obrane vanjskog i unutarnjeg zida kod Alezije⁸³, marša prema Dirahiju⁸⁴ i prije razaranja Gomfa⁸⁵, kada su nizak moral nakon poraza pod Dirahijem i oskudica iscrpili njegovu vojsku. Jedini primjer da je Cezar kaznio vlastite vojnike jest kada je, nakon Dirahija, degradirao neke znakonoše.⁸⁶

Govorima nakon poraza kod Gergovije⁸⁷ i Dirahija⁸⁸ nastoji ohrabriti legionare i podići im moral nakon pretrpljenih gubitaka.⁸⁹ U govorima se postavlja zaštitnički, ukazuje na počinjene pogreške, a u oba slučaja moli i da se iz svega lošeg izvuče nešto pozitivno. Na kraju govora kod Dirahija evocira štetu što se dogodila kod Gergovije, a koju su preokrenuli

⁷⁶ Caes. Bell. Gall. 2.21. Riječ koju u svojim spisima upotrebljava za ohrabrivanje, odnosno, sokoljenje jest *cohortatio*.

⁷⁷ Caes. Bell. Gall. 2.25.

⁷⁸ Caes. Bell. Gall. 1.25. – indikativan pokazatelj Cezarove propagande. Njegov nastavljač u *Afričkom ratu* donosi informaciju da inicijalni napad u bitci predvodi s konja, kao što je za zapovjednike bilo i uobičajeno (Bell. Afr. 83).

⁷⁹ Caes. Bell. Gall. 6.41.

⁸⁰ Caes. Bell. Gall. 7.70. – fraza kojom se služi jest *animus augetur*.

⁸¹ U odnosu na neiskusne i zastrašene.

⁸² Kod Avarika sami legionari mole Cezara da nastavi s opsadom, unatoč oskudici. (Caes. Bell. Gall. 7.17.)

⁸³ Caes. Bell. Gall. 7.86 – moli ih da ne klonu (*labori succumbant*).

⁸⁴ Caes. Bell. Civ. 3.41. – koristi *adhortatus*.

⁸⁵ Caes. Bell. Civ. 3.80. – upotrebljava *cohortatio*.

⁸⁶ Caes. Bell. Civ. 3.74.

⁸⁷ Caes. Bell. Gall. 7.52–53.

⁸⁸ Caes. Bell. Civ. 3.73.

⁸⁹ U prvoj situaciji se obrušava na njihov neposluš (*retineri potuissent*) i pretjeranu žestinu (*cupiditas*), a potom ih hrabri (*confirmatis militibus*) te moli da ne klonu duhom (*ne animo permoverentur*). Nakon Dirahija, pak, zauzima blaži ton otpočetka. Ohrabrivši ih (*hortatus*), kazao im je neka ne dopuste da ih mori teret nesretne bitke (*ne accidissent graviter ferrent*).

u svoju korist (*detrimentum in bonum vertere*). Ovdje ćemo se kratkom digresijom osvrnuti na Vegetijevo djelo *Epitoma rei militaris*. Na jednom mjestu taj kasnoantički vojni pisac donosi upute po kojima bi dobar vojskovođa trebao postupati, pa da podigne ili održi moral u vlastitoj vojsci. Tako piše da moral raste vojskovođinim sokoljenjem i da u govoru prije bitke obavezno treba istaknuti neprijateljeve slabosti, vlastite vrline, ali i ukazati na to da su neprijatelji u prošlosti već bili nadvladani. Također, ohrabrenje valja potražiti u izazivanju gnušanja i srdžbe spram protivnika.⁹⁰ Razvidno je da Cezar postupa upravo na takav način, pa je lako moguće da je Vegetije čitao Cezarova djela i iznio upute koje su se tijekom vremena pokazale teorijski utemeljenima, a praktično ispravnima.

Cezar potiče nadmetanje na tri mjesta, s time da smo jedno već spomenuli.⁹¹ Ostala dva su u prvoj i u sedmoj knjizi *Galskog rata*. U prvoj knjizi desetu legiju javno proglašava jedinom pouzdanom, što kod drugih legija budi inat i želju da se dokažu⁹², a u sedmoj knjizi je obećao nagradu (*praemium*) onome tko se prvi popne na gradski bedem Avarika, što je vojnike potaknulo na utrku.⁹³

Cezar je prema svojim legionarima bio široke ruke, a u osam slučajeva je to naveo, bez obzira na to radi li se o prepuštanju plijena vojnicima ili o nagradama za određena postignuća. U pet navrata se koristi s tri termina, *dona*, *praeda* i *liberalitas*⁹⁴, pomoću kojih možemo razaznati radi li se o plijenu ili o darovima. Uz našu se temu ti termini provlače pet puta, od čega *praeda* tri puta, i to samo u *Galskom ratu*, a *liberalitas* i *dona* jedanput, samo u *Gradanskom ratu*.⁹⁵

Još u Brundiziju, Cezar je vojnicima obećao darežljivost (*liberalitas*)⁹⁶ što se može protumačiti i kao obilan plijen, ali i obilne nagrade. Međutim, kod tri iduća primjera nije dvojbeno da se radi o nagrađivanju: Cezar vojsku nagrađuje dopustom (*commeatus*) nakon osvajanja Avarika⁹⁷, višim činovima Petrejeve i Afranijeve tribune i centurione, koji su s Pompejeve prešli na njegovu stranu⁹⁸ te novčano i opremom centuriona Skevu i jednu kohortu nakon bitaka kod Dirahija.⁹⁹ Kada se radi o podjeli plijena, relevantni primjeri su: pljenidba zemlje Nervljana 53. pr. Kr.¹⁰⁰, prepušten plijen vojnicima od pljačke u

⁹⁰ Veg. 3.12.

⁹¹ Caes. Bell. Gall. 2.25. – osobnim ulaskom u bitku potiče legione da se nadmeću u iskazivanju hrabrosti.

⁹² Caes. Bell. Gall. 1.40–41. – prije bitke s Ariovistom.

⁹³ Caes. Bell. Gall. 7.27.

⁹⁴ Dar, plijen i darežljivost.

⁹⁵ Caes. Bell. Gall. 6.3; 7.11; 7.89; Caes. Bell. Civ. 3.6; 3.53.

⁹⁶ Caes. Bell. Civ. 3.6.

⁹⁷ Caes. Bell. Gall. 7.32.

⁹⁸ Caes. Bell. Civ. 1.77. – *magno in honore habuit*.

⁹⁹ Caes. Bell. Civ. 3.53. – *dono*.

¹⁰⁰ Caes. Bell. Gall. 6.3. – *praeda*.

Cenabu¹⁰¹, dodjela jednog galskog roba svakom legionaru nakon sloma Vercingetoriksovog ustanka¹⁰² te pljačka tesalskog grada Gomfa.¹⁰³

Rimski narod

Prema svojim političkim saveznicima, rimskom puku, Cezar preko svojih *Bilješki* ne iznosi eksplicitne primjere propagande. Dapače, usporedimo li navode iz *Bilješki* s navodima drugih izvora, vidimo da nešto prešućuje. O instrumentalizaciji svjetine podjelom besplatnog žita, organiziranjem javnih igara, poklanjanjem novca ili pak donošenja povoljnih zakona izvještavaju Apijan, Plutarh i Svetonije.¹⁰⁴ Za Cezarovu šutnju postoje dva razloga.

Prvo, rimska unutrašnja politika nije relevantna pri opisivanju ratovanja u Galiji, osim ako događaji u Rimu nisu utjecali na neke događaje u Galiji.¹⁰⁵ Slušači ispod Rostre su ionako sudionici tih zbivanja, pa im “prošireni kontekst” i nije od nekog značenja. Zanimaju ih detalji bitaka. Možemo zamisliti kako je bilo stajati tamo i gotovo svakodnevno slušati o divovskim Germanima, udaljenim Britancima, savezničkim Heduncima ili nemirnim Helvećanima te kakav je dojam morala na sve njih ostavljati činjenica da je rimska vojska nepobjediva. Mislim da je Cezar za sebe nastojao postići trostruku korist. Pristigle vijesti iz Galije su ujedno bile izvješća Senatu, razonoda građanima, ali i političko i moralno opravdanje za činjenicu da u Galiji ginu rimski očevi, braća i sinovi. Svaki uspjeh popraćen je euforijom, a svaki poraz tugom i strepnjom u konačni ishod rimske stvari. U tri navrata, na koncu kampanja 57., 55. i 52. pr. Kr. Cezaru je, na temelju galskih izvještaja, Senat dodijelio višednevnu *supplicatio*.¹⁰⁶

Drugi razlog prešućivanja su goleme količine novca, žita i zemlje koje je Cezar podijelio puku tijekom galske kampanje. Rimski je puk dobrano osjetio pritjecanje galskog zlata, a time ih je Cezar još jače vezao uz sebe. No, bio je svjestan da bi isticanje takve darežljivosti narod protumačio kao prekomjerno hvalisanje. Ovako, prešućivanjem, njegov se javni lik doimao darežljivim i skromnim.

Iako, kako smo već naveli, o Cezarovim potezima prema narodu ne postoje njegovi izravni podatci, preko posrednih izvještaja možemo uočiti da se Cezar silno trudio održati red u samom Rimu što bi se ipak moglo protumačiti kao određena briga za dobrobit

¹⁰¹ Caes. Bell. Gall. 7.11. – *praeda*.

¹⁰² Caes. Bell. Gall. 7.89. – *praeda*.

¹⁰³ Caes. Bell. Civ. 3.80. – *expugno et diripio*.

¹⁰⁴ App. Bell. Civ. 2.13; 2.48; 2.102; 2.106; Plut. Caes. 20–21; 29; Suet. Iul. 26; 39; 75.

¹⁰⁵ Takav je slučaj s nemirima u Rimu nakon ubojstva Publija Klodija. Ti su neredi odgodili Cezarov povratak u Galiju, pa su Gali iskoristili priliku i počeli pripreme za veliki ustanak pod Vercingetorikovim vodstvom. (Caes. Bell. Gall. 7.1.)

¹⁰⁶ Caes. Bell. Gall. 2.34. (*ex litteris Caesaris dierum XV supplicatio decreta est*); 4.38. (*ex litteris Caesaris dierum XX supplicatio a senatu decreta est*); 7.90. (*his litteris cognitis Romae dierum viginti supplicatio redditur*).

svjetine.¹⁰⁷ To i nije podatak koji bi nas trebao čuditi jer bi to bio vjerojatan potez svakoga na njegovom mjestu. Preko Hircija, u osmoj knjizi *Galskog rata*, saznajemo da je 51. pr. Kr. s Cezarom u Galiji bio Marko Antonije, postavljen za zapovjednika zimskog logora¹⁰⁸, a već godinu kasnije, Antonije je pučki tribun koji u Rimu agitira za Cezarovu stvar.¹⁰⁹ Za vrijeme građanskog rata je, kao Cezarov zamjenik, vodio računa o opskrbi i održavanju reda u gradu. U jednom trenutku je, zbog neprijateljski raspoloženih Cezarovih veterana, došlo do nereda po čitavom Rimu i Antonije je, suočen s njihovim zahtjevima (demobilizacija i isplata plijena), gotovo izgubio kontrolu nad gradom. Cezar je hitno doputovao u Rim, smirio situaciju i za upravitelja grada imenovao Marka Emilija Lepida, budućeg člana drugog trijumvirata. Očito je da Cezar u vrijeme građanskog rata nastoji pod svaku cijenu zadržati Rim u svojim rukama. To je mogao održati jedino konstantnim utjecajem na njegove stanovnike. S obzirom na neprestanu zauzetost diljem čitavog Mediterana, preostalo mu je imenovati ljude od povjerenja koji će u njegovo ime upravljati Rimom dok on ne dovrši započeto. Započeo je sa svojim provjerenim časnikom Markom Antonijem kojeg je naslijedio Lepid. Kontinuiranom opskrbom Rim niti u jednom trenutku nije ugrozila glad.¹¹⁰ Dapače, jedan od prvih poteza nakon provale preko Rubikona i osvajanja Rima bio je slanje Kuriona s dvije legije na Siciliju, rimsku žitnicu.¹¹¹ Slučajnost je htjela da je do Kurionova dolaska Sicilijom upravljao Katon.

U propagandu prema svjetini možemo uvrstiti i omalovažavanje i blaćenje političkih protivnika, koje je u skladu s temeljnim razlogom nastanka *Bilješki o građanskom ratu* – potrebom da se opravda prelazak Rubikona. Uz Pompeja i Katona, kao Cezarove mete izdvajaju se i Lucije Lentul te Pompejev punac Scipion. Cezar Katona opisuje jalnim zbog starih zavada i poraza na izborima (*veteres inimicitiae et dolor repulsae*)¹¹², Lentulu zamjera služenje optimatskoj strani zbog nagomilanih dugova i nade za dobivanje položaja¹¹³, kukavičluk¹¹⁴, ali i razmetljivost. Nakon Farsala je primijetio njegov napušteni šator, kojeg je oholi starac dao obaviti bršljanom.¹¹⁵ Scipion je, poput Lentula, stremio položaju, a nadao mu se temeljem rodbinskih veza s Pompejem.¹¹⁶ Njega Cezar predstavlja

¹⁰⁷ Naravno, Cezar je pragmatičan i red u Rimu uvodi kako bi sebi olakšao poziciju, ali nemojmo smetnuti s uma da lukavac njegova kova i takvim postupcima može steći propagandnu korist.

¹⁰⁸ Caes. (Hirt.) *Bell. Gall.* 8.2.

¹⁰⁹ Caes. *Bell. Civ.* 1.2. – ovoga puta izvještaj podnosi Cezar.

¹¹⁰ Što je bio najveći problem tijekom vladavine drugog trijumvirata desetljeće kasnije.

¹¹¹ Caes. *Bell. Civ.* 1.30.

¹¹² Caes. *Bell. Civ.* 1.4.

¹¹³ Caes. *Bell. Civ.* 1.4. – (...) *spe exercitus ac provinciarum et regum appellandorum largitionibus movetur*.

¹¹⁴ Caes. *Bell. Civ.* 1.14. – Pred Cezarom je pobjegao iz Rima ostavivši otvorena vrata gradske blagajne.

¹¹⁵ Caes. *Bell. Civ.* 3.96. – *tabernacula protecta hedera*. Bršljan je simbolizirao pobjedu, odnosno, krunu.

¹¹⁶ Caes. *Bell. Civ.* 1.4.

pljačkašem¹¹⁷ i lošim zapovjednikom¹¹⁸, koji je prije bitke kod Farsala “radio ražanj bez zeca”, licitirajući željenim magistraturama nakon buduće pobjede nad Cezarom.¹¹⁹

Pompeja je Cezar, logično, najviše prozivao. Vjerojatno je najviše žalio zbog činjenice da se Pompej udružio s ljudima koje su nekada nastojali zajedno politički nadmudriti.¹²⁰ To se vidi u primjeru odmah na početku *Gradanskog rata*, gdje ističe da se Pompej, na nagovor zajedničkih političkih neprijatelja, udaljio od njega jer nije htio imati nikoga jednako dostojanstvena kraj sebe.¹²¹ Čak ga, u tom kontekstu, optužuje da on, a ne Cezar inzistira na ratu, iako mu je uvijek bio spreman pomoći u stjecanju časti i višeg dostojanstva.¹²² Navodi situacije kad Pompej ispada ohol¹²³ i neodlučan¹²⁴, s time da mu neodlučnost pri ulasku u konačnu bitku odnosi povjerenje saveznika, koji mu zbog nje sve više prigovaraju.¹²⁵ Naposljetku, proziva ga za lošu taktiku¹²⁶, i podcjenjivanje protivnika¹²⁷ te mu pripisuje kukavičluk jer je nakon poraza kod Farsala prvi pobjegao.¹²⁸

Ocrnjivanjem suparnika htio je od sebe udaljiti mogućnost krivnje za nastali sukob, a ujedno i pokazati da je, unatoč optimatskoj krivici za rat, neosvetoljubiv. Tim aspektom kreiranja Cezarovog javnog lika bavit ćemo se u narednim redcima.

Milosrđe

Većina izvora opisuje Cezara kao čovjeka blage ćudi, sklona pomirljivosti i opraštanju¹²⁹, a takvu je sliku preko *Bilješki* i sam nastojao stvoriti. *Clementia*, u prijevodu blagost ili milosrđe, jedan je od temeljnih elemenata kojim je Cezar gradio svoj javni lik.¹³⁰ Cezarova je *clementia* bila izražena kao propagandna i kao politička ideja, a glavni dokaz njene važnosti je to što je još za Cezarova života postala rimskim kultom.¹³¹ Politika milosrđa, prema Lily Ross Taylor, može potjecati iz zgražanja nad okrutnostima u građanskim

¹¹⁷ Caes. Bell. Civ. 3.31. – *confirmadorum militum causa diripiendas his civitates dedit*.

¹¹⁸ Caes. Bell. Civ. 3.36-38. – Naivno je upao u Domicijevu zasjedu u Makedoniji.

¹¹⁹ Caes. Bell. Civ. 3.82.

¹²⁰ Pompeju je zamjerao i smrt svoje kćeri, ali to nije stvar koju je mogao napisati i javno izreći.

¹²¹ Caes. Bell. Civ. 1.4.

¹²² Caes. Bell. Civ. 1.7.

¹²³ Caes. Bell. Civ. 3.45. – (...) *quā nullius usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere essent progressae*./ Možete me nazvati vrlo nesposobnim zapovjednikom ako Cezarove legije uzmaknu bez poraza odanle kamo su zbog nerazborite taktike upale.

¹²⁴ Caes. Bell. Civ. 3.70. – Kod Dirahija, kada zbog bojazni od zasjede nije progonio Cezarove poražene trupe.

¹²⁵ Caes. Bell. Civ. 3.82.

¹²⁶ Caes. Bell. Civ. 3.92.

¹²⁷ Caes. Bell. Civ. 3.86.

¹²⁸ Caes. Bell. Civ. 3.94.

¹²⁹ Suet. Iul. 74; 75; Plut. Caes. 15; 34; 46; 48; 57; App. Bell. Civ. 2.14; 2.38; 2.42-43; 2.48; 2.80; 2.107; Cic. Deiot. 14; Dio 42.55.3.

¹³⁰ O Cezarovu milosrđu vidi više u: Collins 1959, 122-124; Coffee 2011, 399-402.

¹³¹ Ross Taylor 1975, 68.

sukobima još iz Marijeva i Sulina vremena.¹³² Važnost koju je Cezar pridavao milosrđu pokazuje da je time nastojao pripadnike visokog sloja privući na svoju stranu.¹³³

Cezarovim približavanjem Rimu glavnina je senatora odlučila slijediti Pompeja na istok, dok je većina vitezova i italskih zemljoposjednika ostala izvan sukoba. Senatori su slijedili Pompeja zbog nekoliko razloga: straha od Cezarove odmazde, straha od Pompejeve odmazde u slučaju njegove pobjede, neslaganja sa Cezarovom politikom i većina njih zbog “osjećaja pripadnosti”. Vitezovi i zemljoposjednici su bili zainteresirani za mir i zaštitu svoje imovine te su bili zadovoljni kada je Cezar pokazao neočekivano veliki obzir prema privatnoj imovini.¹³⁴ Vidjevši da je Cezar voljan prihvatiti neutralni smjer i politiku oprosta, velik broj senatora, među kojima je bio i Cezarov tast Lucije Kalpurnije Pizon vremenom se vratila i prihvatila novu vlast.¹³⁵ Logično je da Cezar nije imao namjeru istrijebiti rimsku aristokraciju jer joj je i sam pripadao. Syme mudro zaključuje da je Cezarova diktatura uspostavljena kao mješavina politika braće Grakho i Sule – uz dodatak da je izostao grakhijanski “revolucionarni program” i sulijanski krvavi obračun s opozicijom.¹³⁶ Primjer politike oprosta je i Marko Junije Brut koji se u ratu, unatoč bliskom odnosu njegove majke Servilije i Cezara, opredijelio za Pompeja. Cezarovom je pobjedom rehabilitiran i postao *praetor urbanus*.¹³⁷ To je bila mudro osmišljena propaganda jer je tako Cezar dobivao javnu naklonost zbog opraštanja protivnicima.¹³⁸

Prije analize podataka iz *Bilješki* potrebno je napomenuti da su iskazi milosrđa iz *Gal-skog rata* odvojeni od onih iz *Građanskog rata* jer se Cezarovi motivi, obrasci i opravdanja postupaka prema barbarima razlikuju od onih prema rimskim građanima. Zasebno razmatranje iskaza kvalitetnije će pridonijeti raspravi i kod čitatelja neće uzrokovati konfuziju. Uz iskaze milosrđa izdvojeni su i primjeri “okrutnog” postupanja. Naravno, Cezar, ali i njegovi suvremenici, takve postupke ne smatraju niti opisuju okrutnima, nego nužnima ili primjerenima. Kada Cezar procjenjuje da neko galsko ili germansko pleme treba kazniti ili ga poštediti, on to čini kroz dvostruku ulogu: moralnog autora ratnih memoara i od rimskog Senata i naroda ovlaštenog prokonzula. Mogli bismo ustanoviti da se prikazuje dobrohotnim pobjednikom i revnim zastupnikom Rimljanima povoljne politike.

¹³² Ross Taylor 1949, 164.

¹³³ Cic. *Phil.* 2.116.

¹³⁴ Ross Taylor 1949, 163.

¹³⁵ Suet. *Iul.* 75. – Kad je Pompej proglasio da će neprijateljima proglasiti sve one koji se ne priključe obrani Republike, Cezar je objavio da će one koji budu neutralni smatrati prijateljima (prev. S. Hosu).

¹³⁶ Syme 1939, 51.

¹³⁷ Steel 2009, 122. – iako mu je Cezar iskazao dobročinstvo, godine 44. pr. Kr. bio je jedan od organizatora Cezarova ubojstva.

¹³⁸ U građanskom ratu je masovno oslobađao legionare zarobljene u borbama s Pompejevim časnicima te ih slao kućama. Senatorijale koji su mu povjerili svoje živote i imovinu nije zakletvom tjerao na vjernost ili im plijenio imanja.

Milosrđe prema barbarima

Cezar je opasnosti da rimska javnost osudi ratovanje u Galiji pristupio vrlo pragmatično. Nastojao je iznijeti političko opravdanje za svaki postupak. S obzirom na to da je puk, izuzev nekoliko optimatskih opstrukcija, cijelo vrijeme na njegovoj strani, može se reći da ga je Cezar konstantnim pobjedama uspio pridobiti. U svemu tome se nije previše oštro gledalo na povremene pokolje “nekih dalekih barbara”, dok se na poštedu njihovih života gledalo kao na izraz velikodušnosti.¹³⁹ Također, Cezar je mnogo zaplijenjenog galskog zlata prosljedio upravo prema svjetini, i to preko besplatne dodjele žita, javnih radova i novčanih nagrada, što mu je ostavilo otvorenom samo jednu frontu – Katona i njegovih istomišljenika.

Cezar je blagost eksploatirao preko granice dobrog ukusa, čineći to na dva načina: samostalnim isticanjem svog miroljubivog karaktera i stavljanjem vlastitog milosrđa u usta barbara. Čitatelji su tako stjecali dojam da su i barbari bili upoznati s njegovom nadaleko poznatom dobrohotnošću.

Iskazivanje milosrđa u *Galskom ratu* Cezar spominje sedam puta. Od toga su četiri primjera kada sam ističe svoju blagost, a tri gdje ga, kroz njegove riječi, blagim opisuju barbari. Iako je njegova *clementia* kasnije divinizirana, u *Bilješkama o galskom ratu* se, u kontekstu pokazane blagosti, pojavljuje svega dva puta, i to isključivo u frazi *pro sua clementia ac mansuetudine*.¹⁴⁰ U oba slučaja se radi o invokaciji njegova milosrđa prilikom kampanje među Belgima, kada ga za milost mole Belovačani i Atuatučani. *Indulgentia Caesariana*, za kojom tijekom velikog galskog ustanka 52. pr. Kr. žale odmetnuti Heduanzi, pojavljuje se kao treći primjer njegove blagosti iz barbarskih usta.¹⁴¹ U četiri situacije, kad sam sebi pripisuje milosrdnost, odnosno, ako doslovno prevedemo izvor, dobrohotnost, Cezar koristi četiri različite formulacije. U prve dvije eksplicitno se koristi riječju za milosrđe: prema helvetskom plemiću Dumnoriksu u prvoj i plemenu Nerva u drugoj knjizi, a milosrđe izražava terminima *gratia*¹⁴², odnosno *miser cordia*¹⁴³, dok u preostale dvije formulacije narativ implicira milosrđe, iako se ono izrijeком ne spominje. Konkretnije, u šestoj knjizi Cezar navodi da je Senoncima dodijelio oprost, to jest, da je prihvatio njihovu ispriku (*excusationemque accipit*)¹⁴⁴, a u sedmoj je knjizi Heduanze poštedito svojim dobročinstvom (*beneficio conservatos*).¹⁴⁵

¹³⁹ Poštedio bi ih, naravno, jedino ako time ne bi ostalo opasnosti za Rimljane.

¹⁴⁰ Caes. Bell. Gall. 2.14; 2.30. – poznat je “po svojem milosrđu i blagosti”.

¹⁴¹ Caes. Bell. Gall. 7.63. – *Caesaris indulgentiam in se requirent*.

¹⁴² Caes. Bell. Gall. 1.20. – (...) *tanti eius apud se gratiam esse* (...).

¹⁴³ Caes. Bell. Gall. 2.28. – (...) *usus misericordia* (...).

¹⁴⁴ Caes. Bell. Gall. 6.4.

¹⁴⁵ Caes. Bell. Gall. 7.41.

Iz svega je razvidno da Cezar, iako se nastoji takvim prikazati, sebi ne pripisuje milosrdnost riječju *clementia*, iz koje je kasnije nastao kult.¹⁴⁶ Čini se da su Cezarovi nastavljači¹⁴⁷, njegovi suvremenici (Ciceron) i kasniji autori (Svetonije) upotrebljavali taj termin iz tri logična razloga: 1. jer je u vrijeme nastajanja njihovih radova (Svetonije – 2. st. po Kr.) taj kult već bio uspostavljen pa je takva terminologija bila propisna; 2. politikantstvo i ovisnost o ruži političkih vjetrova suvremenika (Ciceron) koji se ne žele zamjeriti diktatoru čiji se kult *Milosrđa* taman uspostavljao; 3. nastojanje nastavljača, koji su pisali nakon Cezarova ubojstva, na tome da se taj kult nastavi propagirati i održavati.

Pokolji, osvete i pljačke su, s druge strane, događaji koje Cezar tretira isključivo kao odgovor na barbarsku provokaciju ili neposluh. Za takve intervencije donosi četiri opravdanja. Atuatučane je prodao u roblje, a njihova dobra opljačkao jer su Rimljane napali nakon sklopljenog primirja.¹⁴⁸ Smaknuvši (*necare*) venetski Senat, preostale je Venete prodao u roblje. To je opravdao potrebom da se kazne oni koji ne poštuju nepovredivo pravo poslanika.¹⁴⁹ U četvrtoj knjizi, Cezar donosi informaciju da je uhapsio germanske izaslanike, što je bilo jasno kršenje međunarodnih zakona. Zbog iste je stvari kaznio Venete.¹⁵⁰ Naravno, svoj je postupak odmah opravdavao. Zarobljavanje izaslanstva uzrokovano je njihovim nepoštenjem i pretvaranjem (*perfidia et simulatione*)¹⁵¹, a napad na germansku vojsku te progon žena i djece smatra primjerenim zbog njihova jučerašnjeg vjerolomstva (*pristini diei perfidia*).¹⁵² Zbog tog pogroma, Katon je, prema Plutarhu, inzistirao da se Cezara preda Germanima preko Rajne, da mu sami sude.¹⁵³ Posljednji primjer iz ove kategorije nalazi se u sedmoj knjizi, kada je Cezar, zbog karnutskog pokolja rimskih građana u Cenabu¹⁵⁴, uzvratilo s kamatama. U osvajanju karnutske prijestolnice Avarika nije poštedito ni starce, ni žene ni djecu.¹⁵⁵ Koliko je rimska želja za osvetom bila jaka pokazuje Cezarovo priznanje da se prilikom osvajanja grada vojnici na plijen nisu ni osvrnuli, a od četrdeset tisuća stanovnika preživjelo je samo osam stotina.¹⁵⁶ Za njegov javni lik potonja situacija ogledni je primjer samoprikazivanja kao pravednog osvetnika, koji ne prašta nepravde počinjene nad vlastitim sugrađanima.

¹⁴⁶ Razlozi za izbjegavanje te riječi ponuđeni su u: Griffin 2003, 159–163.

¹⁴⁷ Cezarova se *clementia* spominje na tri mjesta u *Afričkom* (Bell. Afr. 86; 88; 92.) i jednom u *Hispanskom ratu* (Bell. Hisp. 17.).

¹⁴⁸ Caes. Bell. Gall. 2.32. – (...) iis quae retinuerant et celaverant armis (...); (...) omnibus copiis repente ex oppido eruptionem fecerunt.

¹⁴⁹ Caes. Bell. Gall. 3.16. – (...) ius legatorum conservaretur (...)

¹⁵⁰ Caes. Bell. Gall. 4.13.

¹⁵¹ Misli se na Germane.

¹⁵² Caes. Bell. Gall. 4.14. – Iz zasjede su napali Cezarove konjanike, iako su mirovni pregovori bili u tijeku.

¹⁵³ Plut. Caes. 22; Cat. Min. 51. – Međutim, Rim nije osvojio svijet kažnjavanjem uspješnih vojskovođa.

¹⁵⁴ Caes. Bell. Gall. 7.3.

¹⁵⁵ Caes. Bell. Gall. 7.28. – (...) non aetate confectis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt.

¹⁵⁶ Caes. Bell. Gall. 7.28. – (...) nec fuit quisquam, qui praedae studeret.

Milosrđe prema rimskim građanima

Za Cezarovo milosrđe, odnosno, umjerenost i blagost tijekom građanskog rata, ali i nakon njegova pobjedonosnog svršetka, Svetonije, njegov veliki kritičar, koristi birane riječi: *moderationem clementiamque admirabilem exhibuit* – vrijedna divljenja.¹⁵⁷ Iako smo u prethodnom dijelu vidjeli nekoliko kompromitirajućih radnji, ovdje se možemo složiti da je Svetonije – *de facto* – u pravu.

Za razliku od situacije u Galiji, gdje Cezar ne inicira mir nego ga nameće ili potvrđuje, u građanskom ratu protiv pompejevaca mu je pristup (ali i potreba) drugačiji. Prije prelaska Rubikona i neposredno nakon neprestano odašilje pomirbene apele.¹⁵⁸ U Ciceronovim pismima Atiku je sačuvano Cezarovo pismo upućeno Opiju i Korneliju Balbu u kojemu Cezar objašnjava da želi mir i izbjeći bespotrebno prolijevanje krvi te da po tom primjeru ne želi slijediti Sulu.¹⁵⁹

U svom narativu nastavlja nizati opravdanja za ulazak vojskom u Italiju. Nastojao se prikazati žrtvom koja je pronijela slavu rimskog imperija do kraja svijeta, a sada ga skupina sebičnih oligarha želi baciti u okove. Njegov stav najbolje ilustrira izjava nakon bitke kod Farsala: "Sami su to htjeli, na to su me silom natjerali. Ja, Gaj Cezar, nakon što sam uspješno okončao najveće ratove, bio bih osuđen od njihovih sudova da sam se odrekao svoje vojske."¹⁶⁰

Od samog početka osvajanja Italije Cezar postupa obzirno prema stanovništvu i prema neprijateljima koji mu se suprotstavljaju. Brža od njegovih osvajanja municipija bila je jedino njegova reputacija. Poput požara se proširio glas da je blag u postupcima, stoga su ga u velikom dijelu gradova dočekala otvorena vrata. Takav primjer su gradovi Auksim i Sulmon. U Auksimu je Cezar oslobodio zarobljenog Pompejevog centuriona primipila, a u Sulmonu Atija Vara, koji se ovamo sklonio bježeći upravo iz Auksima.¹⁶¹ U Korfiniju je zarobio pedesetak senatora i vitezova, među kojima i Lucija Domicija. Sve ih je otpravio neozlijeđene, a Domiciju nije čak oduzeo niti šest milijuna sestercija za vojničke plaće, koje je ovaj imao uza se.¹⁶²

Milosrdnost ga prati kroz čitav narativ *Građanskog rata*. Sudeći prema izvještajima drugih izvora, nemamo razloga sumnjati u njegovo blago postupanje sa zarobljenim protivnicima.¹⁶³ Uspostavio je obrazac dodjele oprosta koji se pokazuje dosljednim čitavo vrijeme. Kada bi mu neprijateljski vojnici pali u ruke, vojnom zakletvom bi ih uvrstio u svoju vojsku ili bi ih, kako smo već spomenuli, otpuštao kući.¹⁶⁴ Kako ćemo poka-

¹⁵⁷ Suet. *Iul.* 75.

¹⁵⁸ Caes. *Bell. Civ.* 1.24; 1.26.

¹⁵⁹ Cic. *ad Att.* 9.7c.1

¹⁶⁰ Plut. *Caes.* 46. (prev. Z. Dukat).

¹⁶¹ Caes. *Bell. Civ.* 1.13; 1.18.

¹⁶² Caes. *Bell. Civ.* 1.23.

¹⁶³ Vidi prvu bilješku u poglavlju o milosrđu.

¹⁶⁴ Caes. *Bell. Civ.* 1.85; 3.27; 3.98.

zati, Cezar niti u *Gradanskom ratu* za svoju milosrdnost ne koristi termin *clementia*. Od osam primjera, u njih pet blagost sebi pripisuje sam, jednom mu je pripisuje protivnik¹⁶⁵, jednom ju zaziva Afranije te jednom i građani Masilije.

Kod grada Ilerde u Hispaniji, kako je opisano na kraju prve knjige, Afranijevi i Petrejevi legionari u napola uspješnom pokušaju izmirenja sa Cezarovim trupama ističu da je mir (iako ubrzo narušen) nastupio zbog Cezarova milosrđa iskazanog dan ranije (*pristina lenitas*).¹⁶⁶ Iako su Afranije i Petrej mir narušili¹⁶⁷, Afranije je, prilikom predaje, Cezara preklinjao za milost, ako je još ima u njemu (*siqui locus misericordiae relinquatur*).¹⁶⁸ S *misericordia*¹⁶⁹ je, također, opisan i zaziv Masiljana, a molbe su im, kao i Afraniju, uslišane jer im je Cezar poštedito grad (*civitatis conservans*), iako ponajprije zbog drevne slave (*pro nomine et vetustate*).¹⁷⁰

Glagol *conservo*, koji u ovom slučaju, prevodimo kao poštediti, provlači se kroz preostala četiri primjera, u trećoj knjizi *Gradanskog rata*. Tako je, redom, Cezar poštedito Lucija Torkvata, zapovjednika Orika¹⁷¹, brodolomce s Roda u sastavu Pompejeve flote¹⁷², stanovnike tesalskog grada Metropola¹⁷³ te naposljetku poražene Pompejeve vojnike nakon Farsala, koje je prvo utješio, zatim uputio na svoje milosrđe (*lenitas*), pa ih sve poštedito (*omnes conservavit*).¹⁷⁴

Cezar u građanskom ratu nije zaprljao ruke krvlju rimskih građana. Jedini zločin zbio se nad građanima Gomfa, kao što smo spomenuli u poglavlju o vojsci, ali ruku na srce, oni nisu bili rimski građani. Dosljedan je pri iskazivanju milosti i poštediti vojnih neprijatelja, a ironija je utoliko veća, što se mnogi od cezaroubojica mogu pronaći u jednoj od ovih kategorija.

Virtus

Nešto što je Rimljanima bilo potpuno urođeno, dio njihovog identiteta, stila, načina ophođenja i filozofskih promišljanja nama je, uz silan trud i marljivost raznih filologa, filozofa i povjesničara – poprilično nejasno. Mi, zapravo, ne možemo točno definirati *virtus*.

¹⁶⁵ Afranijevi i Petrejevi legionari.

¹⁶⁶ Caes. Bell. Civ. 1.74.

¹⁶⁷ Pritom poubijavši brojne Cezarove legionare koji su se, u prijateljskom ozračju, zatekli u njihovom logoru.

¹⁶⁸ Caes. Bell. Civ. 1.84.

¹⁶⁹ Caes. Bell. Civ. 2.12.

¹⁷⁰ Caes. Bell. Civ. 2.22.

¹⁷¹ Caes. Bell. Civ. 3.11. – (...) *se atque oppidum Caesari dedit incolumisque ab eo conservatus est.*/ (...) predao je sebe i grad Cezaru, te je pošten.

¹⁷² Caes. Bell. Civ. 3.27. – (...) *quos omnes conservatos Caesar domum remissit.*/ (...) koje je sve Cezar poštedito i poslao kući.

¹⁷³ Caes. Bell. Civ. 3.81. – (...) *quibus diligentissime conservatis (...)*/ koje je s velikim poštovanjem poštedito.

¹⁷⁴ Caes. Bell. Civ. 3.98.

U suvremenoj literaturi prevladava unisono mišljenje. *Virtus* je nemoguće doslovno prevesti jer kompleksnost samog pojma onemogućava direktno prevođenje.¹⁷⁵ Etimološko značenje te riječi, koje je bilo poznato svakom izvornom govorniku latinskog, jest muževnost. Shodno tome, navedeni pojam najčešće se prevodi kao muževnost, hrabrost ili junaštvo.¹⁷⁶

U praktičnoj upotrebi, glavno značenje riječi je, prema Andrewu Riggsbyu, izvrsnost u služenju državi, pogotovo hrabrost i vojnička izdržljivost.¹⁷⁷ Myles McDonnell ju je, pak, definirao kao "idealno muževno ponašanje" koje je, kao skup etičkih vrlina, u rimskom društvu imalo zaslužno mjesto. To je zaslužno mjesto implementirano u kultne svrhe – *Virtus* je personificirana s božicom Romom.¹⁷⁸ Prikazivana je kao oboružana žena – ratnica. Ciceron u svojim *Filipikama* iz 43. pr. Kr. Rimljanima ukazuje na važnost te vrline. Piše da je *virtus* nepromjenjiva i u Rimljane duboko ukorijenjena stavka¹⁷⁹, koje bi se valjalo grčevito držati.¹⁸⁰

Kad rimski političar govori o *virtus*, misli na skup moralnih vrlina. Za njega se *virtus* sastoji od osobnog uspjeha iskazanog tim moralnim vrlinama i postignutog za slavu rimske države.¹⁸¹ Služba državi tražila je osobne, privatne vrline ali i njihovu javnu primjenu. Posjedovanje vrlina, a njihovo neiskazivanje u javnim službama se preziralo. Tradicionalno se jedino vršenje službe smatralo pogodnim za iskazivanje vrlina. Primjereno obnašanje dužnosti zahtijevalo je i osobne vrline, ali se te vrline, bez javnih postignuća, nisu računale.¹⁸² *Virtus* je bila ideal uskog kruga ljudi, to jest vladajuće klase te je prihvaćena kao dio rimske tradicije.¹⁸³

McDonnell smatra da se *virtus* ne može definirati kao pojam široke upotrebe jer bi to bilo protivno zaključcima istraživača tog kulta, kod kojih postoji konsenzus da je *virtus* primarno ratnički koncept.¹⁸⁴ Posjeduje snažan vojnički prizvuk te obuhvaća ne samo tjelesnu, nego i moralnu hrabrost i vještine neophodne vojnicima i zapovjednicima.¹⁸⁵ Vojnička *virtus* uključuje sve što vodi uspjehu u bitci. Slava i čast su se zadobivali i

¹⁷⁵ U modernim jezicima ne postoji istoznačnica jer u današnjem društvu ne postoji takav društveni koncept, karakterističan Rimljanima.

¹⁷⁶ Divković 1997, 1147: s. v. *virtus*, muževnost, hrabrost, junaštvo, srčanost, postojanost, vrlina, odvažnost.

¹⁷⁷ Riggsby 2006, 83, vidi u: Eisenhut 1974, col. 896–910.

¹⁷⁸ McDonnell 2006, 2.

¹⁷⁹ Cic. *Phil.* 4.13. – (...) *virtus est una altissimis defixa radicibus* (...).

¹⁸⁰ Stavimo li ovaj govor u povijesni kontekst, očito je da prethodi proskripcijama drugog trijumvirata u kojima je i on izgubio život.

¹⁸¹ Earl 1967, 21.

¹⁸² Earl 1967, 23.

¹⁸³ Earl 1967, 21.

¹⁸⁴ McDonnell 2006, 5. s pripadajućom bibliografijom u bilj. 14.

¹⁸⁵ Goldsworthy 2006, 37.

polaganjem života za državu. Kada bi pojedinac poginuo na bojnopolju, *per virtutem*, nije iščeznuo iz memorije. Nadživjela ga je njegova *gloria*.¹⁸⁶

Virtus se nedvosmisleno smatra vrlinom. Kada je u izvoru nešto okarakterizirano kao *virtus*, Riggsby smatra da to implicira nešto pozitivno, bez obzira na historiografsku ocjenu o hrabrosti nekog čina.¹⁸⁷

Salustije u uvodnim poglavljima *Katilinine urote* i *Rata protiv Jugurte* raspravlja o izvornim aristokratskim vrlinama te njihovom srozavanju i nestanku u vrijeme kasne Republike.¹⁸⁸ Piše da su u njegovo vrijeme pravu *virtus* utjelovljivala samo dvojica – Cezar i Katon.¹⁸⁹ Kod Cicerona je *virtus* etička vrлина¹⁹⁰, dok ju Cezar koristi kao ratničku.¹⁹¹

Zaključno, *virtus* možemo definirati kao skup vrлина koje omogućuju (osiguravaju) pojedinčevu konkretno djelovanje u političke ili u vojne svrhe na korist državi. Te vrline pojedinac stječe rođenjem.¹⁹² U ovom je radu, međutim, naglasak na Cezarovim *Bilješkama* te je sasvim izvjesno da se *virtus* najviše pojavljuje kao ratnička vrлина, koja uključuje hrabrost¹⁹³, srčanost, inicijativu, požrtvovnost, časnost u postupcima¹⁹⁴, ali i kvalitetno strateško i taktičko promišljanje.

Sada bi valjalo, nakon objašnjenja pojma *virtus* u njenim teorijskim okvirima, pokazati koliko puta je i u kojem kontekstu Cezar tu riječ koristio u svojim *Bilješkama*. S obzirom na to da smo maloprije rekli da Cezar pod terminom *virtus* misli na ratničku izvrsnost, a u poglavlju o pristupu vojsci da su njegove *Bilješke* vojnog karaktera, ispravno bi bilo ovu raspravu smjestiti na kraj rada u kojem analiziramo Cezarovu samopromociju. Tako ćemo zaokružiti cjelinu iz koje se može vidjeti kojim je postupcima (i riječima) dokazao vrsne zapovjedničke vještine, brigu prema rimskom puku i milosrdnu narav te na koncu, ovim dijelom rada pokazati do koje se mjere Cezar, preko svojih spisa, prikazao utjelovljenjem rimske ratničke odlike, odnosno, do koje se mjere iskazao kao čovjek od *virtus*.

Da bismo potkrijepili tvrdnju o ratničkoj konotaciji *virtus*, izdvojili smo brojčane podatke spominjanja *virtus*. U sedam Cezarovih knjiga o *Galskom* i u tri knjige *Grđanskog rata* *virtus* se spominje 68 puta, od toga 42 puta u prvom, a 26 puta u potonjem. U 37 slučajeva Cezar je *virtus* pripisao svojim vojnicima i časnicima, 16 puta barbarima, 5 puta Masiljanima i njihovim saveznicima, po jedanput Pompeju i makedonskom zapovjedniku

¹⁸⁶ Earl 1967, 32.

¹⁸⁷ Riggsby 2006, 83.

¹⁸⁸ Sall. *Cat.* 2.3–14.; Sall. *Iug.* 1–4.

¹⁸⁹ Sall. *Cat.* 53.6.

¹⁹⁰ Cic. *de amic.* 21.

¹⁹¹ Vidi niže.

¹⁹² Rimljani su se s time rađali, ali su bili posve svjesni da je individualna stvar što će kasnije s time učiniti (npr. Katilina).

¹⁹³ Vidi pristup prema vojsci.

¹⁹⁴ Vidi poglavlje o milosrđu.

u Pompejevoj vojsci te 8 puta donosi nečiji govor u kojemu govornik nekome pridodaje tu vrlinu. Dakle, svaki puta se spominje isključivo u ratničkom kontekstu.

Vidimo da, kao i u slučaju riječi *clementia*, Cezar sebi ne pripisuje *virtus* eksplicitno. Međutim, to i nije otkriće koje bi nas trebalo čuditi. Za početak, Cezar spise piše zbog opravdavanja svojih postupaka i svjestan je da mora zadržati određenu dozu objektivnosti (zato i piše u trećem licu). Da je krenuo s nerealnom pričom, nitko mu ne bi vjerovao i još bi, lako moguće, postao predmet ismijavanja. Cezar je, zapravo, napravio genijalnu stvar. Narativ je posložio tako da indirektno navodi čitatelja putem kojim sam to želi. Na kraju tog puta čitatelj se, vjerojatno, ne bi mogao oteti zaključku da je upravo svjedočio izvanrednim postignućima pravog muža. Jer, Cezar je u svojim *Bilješkama* prikazan kao onaj koji vojskom zapovijeda superiornom procjenom, ohrabruje ju¹⁹⁵, brine za njen moral i potrebe, spašava je od opasnosti te se, prema potrebi, bori uz bok svojim vojnicima, a zbroj toga svega je *virtus*. Cezarova funkcija vođe je toliko zamjetna da se ponekad, prije bitaka, malodušje rimskih vojnika obuzdava i moral podiže čak i u njegovu odsustvu i to tako da se na legatov nagovor prisjete pobjeda pod Cezarovim vodstvom ili pak da zamisle da ih sam Cezar promatra.¹⁹⁶ Očito je da *virtus* vojskovođe utječe na *virtus* vojske. S obzirom na to da se vojnicima *virtus* pripisuje 37 puta, nije teško zaključiti da je preko tog obrasca Cezar istovremeno pojačavao i vlastitu reputaciju.

S druge strane, pripisavši *virtus* barbarima šesnaest puta¹⁹⁷, davao je na važnosti dvjema stvarima: 1. što su njegovi neprijatelji hrabriji, to su rimske pobjede veličanstvenije; 2. hrabriji i ratnički nastrojeniji neprijatelji predstavljaju konstantnu vojnu prijetnju, pa ih valja uništiti, dakle, njegove vojne akcije dobivaju opravdanje i moralni legitimitet. Cezar je i tada lukav. U *Galskom ratu*, od deset primjera u kojima raznim plemenima pridjeva hrabrost, osam ih se nalazi u prve tri knjige. Plemena Helvećana¹⁹⁸, Belovaka¹⁹⁹, Trevera²⁰⁰, Nerva²⁰¹, Atuatučana²⁰² i Akvitanaca²⁰³ tim su redoslijedom okarakterizirana hrabrima, ali i položila oružje u prvim Cezarovim naletima. Njemu je opravdanja za *casus belli* trebalo sve do sastanka u Luki 56. pr. Kr., što se kronološki poklopilo upravo s radnjom treće knjige. Nakon toga, znajući da mu trijumviri čuvaju leđa, mogao je bezbrižno

¹⁹⁵ Caes. Bell. Gall. 1.40; 2.21; 5.52; Caes. Bell. Civ. 3.73.

¹⁹⁶ Caes. Bell. Gall. 6.8: (...) praestate eandem nobis ducibus virtutem, quam saepe numero imperatori praestitis, atque illum adesse et haec coram cernere existimate.; 7.62.: (...) et secundissimorum proeliorum retinerent memoriam atque ipsum Caesarem, cuius ductu saepe numero hostes superassent, praesentem adesse existimarent (...).

¹⁹⁷ U *Galskom ratu* je to učinio trinaest puta, od toga deset puta plemenskim vojskama, a tri puta galskim plemićima.

¹⁹⁸ Caes. Bell. Gall. 1.1.

¹⁹⁹ Caes. Bell. Gall. 2.4.

²⁰⁰ Caes. Bell. Gall. 2.24.

²⁰¹ Caes. Bell. Gall. 2.27.

²⁰² Caes. Bell. Gall. 2.32.

²⁰³ Caes. Bell. Gall. 3.21.

nastaviti osvajati Galiju, a potrebe da opravda napade na pojedina plemena je, prema daljnjem tijeku narativa, nestalo.

U *Građanskom ratu* je situacija drugačija. Svojim neprijateljima *virtus* pripisuje deset puta, ali se devet primjera odnosi na nerimske trupe, a samo jedan na Rimljane. Međutim, i u tom jedinom primjeru Cezar ne hvali hrabrost Pompejevih legija, nego donosi Pompejev govor pred senatorima, kada ih Pompej hvali za hrabrost i postojanost (*senatus virtutem constantiamque collaudat*).²⁰⁴ Preostalih devet situacija je rasporedio na Masi-ljane i njihove susjede Albike (pet puta)²⁰⁵, galske plemiće Roucila i Ega koji su prebjegli Pompeju (tri puta)²⁰⁶ te Rascipola, zapovjednika makedonskog kontingenta u Pompejevoj vojsci.²⁰⁷

Pompeju je Cezar *virtus* pripisao samo jedanput, u *Galskom ratu*, dok su još bili politički saveznici.²⁰⁸ U *Građanskom ratu*, naravno, tome nije bilo mjesta jer ga je Cezar tada nastojao ocrniti.

Uz *virtus*, kao vrlinu kojom se nastojao javno zaogrnuti, Cezar se, mimo svojih spisa, pokušao prikazati i miljenikom istoimene božice, kao nekad Pompej.²⁰⁹ Jasan dokaz veze Cezara i božice Virtus je teško pronaći. Jedina spona je ime jedne, a moguće i dvije, Cezarove kolonije: prve, Itucci, zvane *Virtus Iulia*, a druge u Cirti, zvane *Colonia Iulia Iuvenalis Honoris et Virtutis*. Ali, glavna veza između Cezara i božice Virtus je potvrda dvije izvanredne počasti koje je Cezar dobio neposredno prije ubojstva. Kasne 45. ili rane 44. pr. Kr. Senat je odlučio da bi pri povratku s planina kod Alba Longe gdje je, kao konzul i diktator, slavio *Feriae Latinae*, Cezar trebao proslaviti *ovatio*. Tijekom ceremonije bi vojskovođa ušao u grad ili pješice ili na konju, a u procesiji su konjanici nosili maslinove vijence, jednako kao što su ih nosili prilikom ceremonije *transvectio equitum*, koja je imala bliske kultne veze s kultom i hramom Honos i Virtus.²¹⁰

McDonnell ističe da je dokaz Cezarova preobražaja vlastitog javnog lika u heroja od *virtus* njegovo prikazivanje kao konjanika. Negdje poslije 48. pr. Kr., njegova je konjanička statua podignuta pored Suline i Pompejeve. Očito je to bilo zamišljeno kako bi se Cezaru dodijelio herojski status, jednak onom ove dvojice. Ali, najznačajnije su konjaničke statue smještene na Cezarovu forumu, ispred njegova hrama Venere Praroditeljice,

²⁰⁴ Caes. Bell. Civ. 1.6.

²⁰⁵ Caes. Bell. Civ. 1.57; 1.58; 2.6 – u 1.58 *virtus* se spominje dva puta, a u 2.6 tri puta.

²⁰⁶ Caes. Bell. Civ. 3.59; 3.60.

²⁰⁷ Caes. Bell. Civ. 3.4.

²⁰⁸ Caes. Bell. Gall. 7.6: *His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum iam ille urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam Galliam profectus est. (...),* “te pošto je (Cezar) uočio da su se prilike u Rimu energičnim postupkom Gneja Pompeja već sredile, krenuo je u Prekoalpsku Galiju.” – Cezar donosi kako su ga civilni nemiri u Rimu i Italiji, uzrokovani ubojstvom vođe populara, Publija Klodija, natjerali da ostane u Italiji i kako je to sve osmislilo veliku galsku pobunu te godine.

²⁰⁹ McDonnell 2006, 295.

²¹⁰ McDonnell 2006, 316–317.

obje posvećene u rujnu 46. pr. Kr.²¹¹ Povezavši sebe s božicom Virtus, Cezar je do kraja završio posao samoprikazivanja koji je započet još tamo prije bitke s Helvećanima. Sve što je uslijedilo, izlazilo je iz okvira republikanske svijesti svjetine, kada je više počeo ličiti na despota, nego na magistrata prožetog *virtus*.

Zaključak

Cezarov se javni lik gradio na više načina. Novčanim i žitnim podilaženjem rimskoj svjetini, brigom za opskrbu glavnoga grada tijekom građanskog rata, preko pučkih tribuna te osobnim spisima, koji su i najviše pridonijeli izgradnji javnog lika. Izvještaji s ratnih kampanja pokazali su svu raskoš Cezarova literarnog i pragmatičnog talenta. Bio je svjestan da piše za publiku koja vrlo dobro zna kako se rimski vojskovođa mora ponašati na kampanjama. Zato nije oklijevao postaviti priču tako da prenaplašava pozitivne osobine rimskog vojskovođe. Kao prokonzul i *imperator* Cezar brine o interesu rimskog naroda, zaštiti rimskih saveznika i dobrobiti svojih legionara. Njegovi su vojnici za trud iznimno nagrađeni, a za pogreške blago kažnjeni.

Uz bok liku vojskovođe nalazi se i velika sklonost blagom postupanju s onima koji se ogriješe o njega. Ukazano milosrđe označava i jaču poziciju, jer isključivo on ga dodjeljuje i uskraćuje. Niti jedna situacija narativa ne implicira bilo Cezarovu, bilo molbu njegovih vojnika za milosrđem. On nastupa s pozicije moći, a kao pravedni sudac ima moralni autoritet odluke.

Treći aspekt javnog lika ujedno je i ključan. U njemu se prva dva objedinjuju. *Virtus* se, kao vrlina, sastoji od svih pobrojanih elemenata, a s obzirom na to koliko ju Cezar često pripisuje svojim vojnicima, očito je vrlo siguran u prožetost tom vrlinom. Sebe smatra njenim iskonskim utjelovljenjem, a svoju vojsku medijem na koji se *virtus* može prenijeti. Da se nadovežemo na Rosensteina²¹²: ako je Cezar virtuoz, njegovi su legionari instrument dostojan virtuoza.

Cezarov je javni lik stremio priznanju prisustva *virtus*, a zato ga je i stvarao. Preko vojnih pobjeda, brige za vojsku, taktičke lucidnosti, pragmatičnog, a kasnije uobičajenog milosrđa, iskaza hrabrosti i političke mudrosti – on je to i postigao.

²¹¹ McDonnell 2006, 318.

²¹² Rosenstein 2009, 95.

Summary: Caesar's public image according to *Corpus Caesarianum*

The goal of this paper is to show how Caesar created his public image in the *Commentaries*. The starting premise is that Caesar aimed to be recognized as an embodiment of *virtus*, thus the first part of this text is dedicated to political context of his time, so we could see why he was forced to create a thorough public image in the first place. Followed by that is a description of Caesar's *cursus honorum* which will prove that he conducted all necessary political functions in order to earn a proclamation as a man of *virtus*.

Main part of this paper offers detailed analysis of *Commentaries* where we follow Caesar's treatment of his army, political allies (i.e. Roman *plebs*), clemency (*Gallic* and *Civil war* separately) and *virtus*.

In the chapter about the treatment of his army, Caesar presents himself as an impeccable commander. Military errors and losses are always attributed to his officers, misfortune or inconvenient weather and terrain. There are six established patterns of approach to the army: division of spoils, personal example, punishments, rewards, encouragement of competitiveness and military speeches. Through these categories we follow Caesar's acts and imposition of the fact that his loyal soldiers are guided in the most convenient fashion.

When it comes to Roman *plebs*, *Commentaries* does not provide us with explicit usage of propaganda. It is justified to assume that Caesar is deliberately silent: he redirected large inflows of coin, grain and public land to the People (to win them over), so he knew that it would be unwise to boast around about that. That way he turned out to be modest and generous. However, there are indirect reports that can serve us as propagandistic elements: keeping public order in Rome and continuous grain supply prevented insecurity and hunger; gossips about political enemies moved suspicion of guilt for civil war from Caesar.

Clemency, as a very important aspect of Caesar's propaganda had different appearance in *Gallic* than in *Civil war*. In *Gallic war* Caesar defends himself from accusations of unjust war and genocide. So, when he annihilated some tribes or sold them to slavery, he proposed an excuse for his deeds (he was mostly correcting injustice to Roman citizens and allies). Of course, he never missed an opportunity to stress his mercy when begged for forgiveness. *Civil war* is mainly about his merciful deeds towards political and military enemies. Information from other sources showed that he was not vengeful towards defeated compatriots. Although there was a cult of *Clementia Caesaris*, he never ascribed himself the word *clementia*.

In *Commentaries*, *virtus* has merely martial connotations. To remain unbiased, Caesar does not ascribe *virtus* to himself, but he created the narrative in the way that maneuvers the reader into that conclusion. He ascribes *virtus* to his army thirty-seven times, and considering the fact that Caesar affects his army (by superior judgement, encouragement, keeping the morale and safety), he is indirectly describing his army as a medium on which he can transfer his *virtus*.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Apijan, *Rimski građanski ratovi*, (prev. B. Stevanović), Beograd 1991.
- Appian, *Roman History*, (prev. H. White), Cambridge (Massachusetts) – London 1964.
- Caesar, *Alexandrian, African and Spanish Wars*, (prev. A. G. Way), Cambridge (Massachusetts) – London 1955.
- Caesar, *The Civil Wars*, (prev. A. G. Peskett), London – New York 1914.
- Caesar, *The Gallic War*, (prev. H. J. Edwards), London – New York 1919.
- Cezar, *Moji ratovi*, (prev. T. Smerdel), Zagreb 2010.
- Cicero, *De provinciis consularibus*, (prev. R. Gardner), London 1958.
- Cicero, *De senectute, De amicitia, De divinatione*, (prev. W. A. Falconer), Cambridge (Massachusetts) – London 1935.
- Cicero, *Letters to Atticus*, (prev. E. O. Winstedt), London – New York 1913.
- Cicero, *Philippics*, (prev. W. C. A. Ker), Cambridge – London 1957.
- Cicero, *The orations: For King Deiotarius*, (prev. C. D. Yonge), London 1891.
- Cicero, *Treatise on the laws*, (prev. F. Barkham), London 1842.
- Dio Cassius, *Roman History*, (prev. E. Cary), New York – London 1916.
- Lucan, *The Civil War*, (prev. J. D. Duff), Cambridge (Massachusetts) – London 1962.
- Plutarch, *Lives*, (prev. B. Perrin), Cambridge (Massachusetts) 1919.
- Plutarch, *Lives*, (prev. B. Perrin), Cambridge (Massachusetts) 1920.
- Plutarch, *Lives*, (prev. B. Perrin), Cambridge (Massachusetts) 1967.
- Plutarh, *Usporedni životopisi*, (prev. Z. Dukat), Zagreb 2009.
- Sallust, *The War with Catiline, The War with Jugurtha, Orations and Letters from the Histories* (prev. J. C. Rolfe), London – New York 1921.
- Salustije, *Djela*, (prev. J. Miklić), Zagreb 1998.
- Suetonius, *The Lives of the Caesars*, (prev. J. C. Rolfe), London – New York 1914.
- Svetonije, *Dvanaest rimskih careva*, (prev. S. Hosu), Rijeka 1978.
- Vegetije, *Sažetak vojne vještine*, (prev. T. Shek Brnardić), Zagreb 2002.

Literatura

- Adcock 1932 – F. E. Adcock, The civil war, in Cook, S. A., Adcock, F. E., Charlesworth, M. P. (eds.), *The Roman republic 133–44 BC, Cambridge Ancient History, Vol. IX*, Cambridge University Press, 1932, 638–691.

- Adcock 1969 – F. E. Adcock, *Caesar as a man of letters*, Archon Books, 1969.
- Badian 2009 – E. Badian, From the Iulii to Caesar, in Griffin, M. (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Wiley – Blackwell, 2009, 11–23.
- Baldson 1955 – J. P. V. D. Baldson, Reviewed Works: *Caesars Bellum Civile (Tendenz, Abfassungszeit und Stil)* by Karl Barwick; *L'Art de la Déformation Historique dans les Commentaires de César* by Michel Rambaud; *Cicéron et l'Histoire Romaine* by Michel Rambaud, *The Journal of Roman Studies*, Vol. 45, Parts 1 and 2, Society for the Promotion of Roman Studies, 1955, 161–164.
- Baldson 1957 – J. P. V. D. Baldson, The Veracity of Caesar, *Greece & Rome*, Vol. 4, No. 1, Clarendon Press, 1957, 19–28.
- Batstone 2018 – W. Batstone, Caesar Constructing Caesar, in Grillo, L., Krebs, C. B. (eds.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, 2018, 43–57.
- Cary 1932 – M. Cary, The first triumvirate, in Cook, S. A., Adcock, F. E., Charlesworth, M. P. (eds.), *The Roman republic 133–44 BC*, *Cambridge Ancient History*, Vol. IX, Cambridge University Press, 1932, 506–537.
- Coffee 2011 – N. Coffee, Caesar *Chrematopoios*, *The Classical Journal*, Vol. 106, No. 4, The Classical Association of the Middle West and South, 2011, 397–421.
- Collins 1954 – J. H. Collins, Reviewed Work: *L'Art de la Déformation Historique dans les Commentaires de César* by Michel Rambaud, *Gnomon*, Vol. 26, No. 8, Verlag C.H.Beck, 1954, 527–533.
- Collins 1959 – J. H. Collins, On the Date and Interpretation of the *Bellum Civile*, *The American Journal of Philology*, Vol. 80, No. 2, The John Hopkins University Press, 1959, 113–132.
- Collins 1972 – J. H. Collins, Caesar as Political Propagandist, in Temporini, H. (ed.), *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt/Rise and Decline of the Roman World, Politische Geschichte*, Bd. 1, De Gruyter, 1972, 922–966.
- Divković 1997 – M. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik za škole*, Naprijed, 1997.
- Earl 1967 – D. Earl, *The moral and political tradition of Rome*, Thames & Hudson, 1967.
- Eisenhut 1974 – W. Eisenhut, Virtus, in Gärtner H. (ed.), *Realencyclopädie*, supp. XIV, Alfred Druckenmüller Verlag, 1974, col. 896–910.
- Gelzer 1968 – M. Gelzer, *Caesar: Politician and statesman*, Harvard University Press, 1968.
- Goldsworthy 1998 – A. K. Goldsworthy, “Instinctive genius”, The depiction of Caesar the general, in Welch, K., Powell, A. (eds.), *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, Duckworth – The Classical Press of Wales, 1998, 193–219.

- Goldsworthy 2006 – A. K. Goldsworthy, *Caesar – the life of a colossus*, Weidenfeld & Nicolson, 2006.
- Griffin 2003 – M. Griffin, *Clementia after Caesar: from Politics to Philosophy*, in Cairns, F., Fantham, E. (eds.), *Caesar against Liberty? Perspectives on his Autocracy, Papers of the Langford Latin*, Vol. 11, Francis Cairns Publications, 2003, 157–182.
- Grillo 2012 – L. Grillo, *The Art of Caesar's Bellum Civile. Literature, Ideology, and Community*, Cambridge University Press, 2012.
- Gruen 2009 – E. S. Gruen, *Caesar as a Politician*, in Griffin, M. (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Wiley – Blackwell, 2009, 23–37.
- Holmes 1911 – T. R. E. Holmes, *Caesar's Conquest of Gaul, Second Edition, revised throughout and largely rewritten*, Clarendon Press, 1911.
- Kamm 2006 – A. Kamm, *Julius Caesar. A Life*, Routledge, 2006.
- Krebs 2018 – C. B. Krebs, *More Than Words. The Commentarii in their Propagandistic Context*, in Grillo, L., Krebs, C. B. (eds.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, 2018, 29–42.
- Last 1932a – H. Last, *Tiberius Gracchus*, in Cook, S. A., Adcock, F. E., Charlesworth, M. P. (eds.), *The Roman republic 133–44 BC, Cambridge Ancient History*, Vol. IX, Cambridge University Press, 1932, 1–40.
- Last 1932b – H. Last, *Gaius Gracchus*, in Cook, S. A., Adcock, F. E., Charlesworth, M. P. (eds.), *The Roman republic 133–44 BC, Cambridge Ancient History*, Vol. IX, Cambridge University Press, 1932, 40–102.
- McDonnell 2006 – M. McDonnell, *Roman manliness – virtus and the Roman republic*, Cambridge University Press, 2006.
- Mierow 1946 – C. C. Mierow, *Julius Caesar as a Man of Letters*, *The Classical Journal*, Vol. 41, No. 8, The Classical Association of the Middle West and South, 1946, 353–357.
- Milivojević 2021 – F. Milivojević, *Cezarov Ilirik*, Hrvatski institut za povijest – Filozofski fakultet u Rijeci, 2021.
- Nousek 2018 – D. L. Nousek, *Genres and Generic Contaminations: The Commentarii*, in Grillo, L., Krebs, C. B. (eds.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, 2018, 97–109.
- Potter 2004 – B. G. Potter, *Constructing Caesar: Julius Caesar's Caesar And the Creation of the Myth of Caesar in History and Space* (dissertation), The Ohio State University, 2004.
- Raaflaub 2018 – K. A. Raaflaub, *Caesar, Literature, and Politics at the End of the Republic*, in Grillo, L., Krebs, C. B. (eds.), *The Cambridge Companion to the Writings of Julius Caesar*, Cambridge University Press, 2018, 13–28.

- Rambaud 1966 – M. Rambaud, *L'art de la déformation historique dans les commentaires de César*, Les Belles Lettres, 1966.
- Rawlings 1998 – L. Rawlings, Caesar's portrayal of Gauls as Warriors, in Welch, K., Powell, A. (eds.), *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, Duckworth – The Classical Press of Wales, 1998, 171–191.
- Riggsby 2006 – A. Riggsby, *Caesar in Gaul and Rome – War in Words*, University of Texas Press, 2006.
- Robb 2010 – M. A. Robb, *Beyond Populares and Optimates (Political Language in the Late Republic)*, Franz Steiner Verlag, 2010.
- Rosenstein 2009 – N. Rosenstein, General and Imperialist, in Griffin, M. (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Wiley – Blackwell, 2009, 85–100.
- Ross Taylor 1949 – L. Ross Taylor, *Party politics in the age of Caesar*, University of California Press, 1949.
- Ross Taylor 1975 – L. Ross Taylor, *The divinity of the Roman Emperor*, Porcupine press, 1975.
- Schadee 2008 – H. Schadee, Caesar's Construction of Northern Europe: Inquiry, Contact and Corruption in "De Bello Gallico", *Classical Quarterly*, Vol. 58, No. 1, Oxford University Press, 2008, 158–180.
- Steel 2009 – C. Steel, Friends, associates and wives, in Griffin, M. (ed.), *A Companion to Julius Caesar*, Wiley – Blackwell, 2009, 112–126.
- Stevens 1952 – C. E. Stevens, The *Bellum Gallicum* as a work of propaganda, *Latomus*, No. 11, Société d'Études Latines de Bruxelles, 1952, 165–179.
- Syme 1939 – R. Syme, *The Roman Revolution*, Oxford University Press, 1939.
- Welch 1998 – K. Welch, Caesar and his officers in the Gallic War Commentaries, in Welch, K., Powell, A. (eds.), *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, Duckworth – The Classical Press of Wales, 1998, 85–110.
- Wiseman 1998 – T. P. Wiseman, The publication of *De Bello Gallico*, in Welch, K., Powell, A. (eds.), *Julius Caesar as Artful Reporter: The War Commentaries as Political Instrument*, Duckworth – The Classical Press of Wales, 1998, 1–10.

Hrvatska historiografija o Velikom ilirskom ustanku

Apstrakt: Historiografija o Velikom ilirskom ustanku je odličan pokazatelj tvrdnje da svaka sadašnjost prema vlastitim vrijednostima gradi novi odnos prema prošlosti. Prilikom proučavanja povijesti Zapadnog Balkana u obzir treba uzeti slojevite nacionalne odnose. Iz tog razloga, dosta je teško pronaći djela koja u okviru svojih tematskih cjelina tretiraju Batonov ustanak. Takva praksa je posebno bila prisutna u XIX i XX stoljeću. Mnoge nacije su stvarale vlastite mitove, a moglo bi se istaći da Batonov ustanak nije bio "mjerodavan" u kreiranju jedne takve slike. Upravo je zadatak modernih historičara da svoja djela distanciraju od mitova, da ih očiste i da predstave ono što je zabilježeno u izvorima. Međutim, i oni su ponekad skloni određenim predrasudama, krivim tumačenjima izvora, preuveličavanju i stereotipima. Svakako na njih djeluje okolina u kojoj stvaraju, porijeklo, obrazovanje i ideološka stanovišta, bilo to svjesno ili nesvjesno. U hrvatskoj naučnoj zajednici još uvijek ne postoji monografija koja je u cijelosti posvećena ustanku, ali radovi hrvatskih naučnika predstavljaju nemjerljiv doprinos u razumijevanju problematike Batonovog ustanka. Upečatljivo je da je ustanak u periodu socijalizma promatran kroz vladajuću ideologiju, pa su opisi sukoba između indigenih zajednica i Rimljana ponekad podsjećali na scene iz partizanskih filmova. Postjugoslavenski pristup je već vidljiv u radu Mate Suića iz 1991. godine. U modernom periodu naročito se izdvajaju dva imena, a to su Alka Domić Kunić i Danijel Džino. U glavnom gradu Hrvatske, Zagrebu, povodom 2000 godina od okončanja ustanka, održan je i skup pod nazivom *BELLVM BATONIANVM MM*. Nažalost, rezultati skupa nisu nikad zvanično objavljeni, a zasigurno bi otvorili neka nova pitanja o ovom događaju.

Ključne riječi: Veliki ilirski ustanak, Batonov ustanak, historiografija, metodologija, Hrvatska, Baton Desidijatski, Baton Breučki, Rimsko Carstvo.

Abstract: Historiography of the Great Illyrian Uprising is an excellent indicator of the claim that every present builds a new relationship to the past according to its own values. Layered national relations should be taken into account when studying the history of the Western Balkans. For this reason, it is much more difficult to find works that, within their thematic units, treat Baton's uprising. Such a practice was especially present in the nineteenth and twentieth centuries. Many nations created their own myths, and it could be pointed out that Baton's uprising was not "authoritative" in creating such an image. It is precisely the task of modern historians to distance their works from myths, to purify them, and to present what is recorded in the sources. However, they are also sometimes

prone to certain prejudices, misinterpretations of sources, exaggeration and stereotypes. They are certainly affected by the environment in which they create, their origin, their education and their ideological views, whether consciously or unconsciously. There is still no monograph in the Croatian scientific community that is entirely dedicated to the Uprising, but the works of Croatian scientists represent an immeasurable contribution to understanding the problems of the Baton Uprising. It is striking that the Uprising in the socialist period was viewed through the ruling ideology, so the descriptions of the conflict between the indigenous communities and the Romans were sometimes reminiscent of scenes from partisan films. The post-Yugoslav approach is already visible in Mate Suić's 1991 paper. In the modern period, two names stand out, namely Alka Domić Kunić and Danijel Džino. On the occasion of the 2000th anniversary of the end of the Uprising, a gathering called *BELLVM BATONIANVM MM* was held in the Croatian capital, Zagreb. Unfortunately, the results of the meeting were never officially announced, and they would certainly open some new questions about this event.

Keywords: Great Illyrian Uprising, Bato's uprising, historiography, methodology, Croatia, Bato the Daesitiate, Bato the Breucian, Roman Empire.

Počeci izučavanja Velikog ilirskog ustanka u XIX stoljeću

Kada se govori o počecima hrvatske historiografije, u prvom redu treba se pomenuti Ivan Lučić¹, kod kojeg, znakovito, nema pojavljivanja Batonskog rata. Prvi koji je sakupio izvore o ovom važnom događaju bio je Daniele Farlati u prvom tomu *Illyricum sacrum*.² U XIX stoljeću nastala su prva značajnija historiografska djela u kojima se pominje i Batonov ustanak. Zagrebački profesor Tadija Smičiklas je u svojoj sintezi o povijesti hrvatskog naroda ostavio zabilješke o Batonovom ustanku. U skladu sa historiografskim znanjima svog doba, Smičiklas je predstavio nekoliko podataka o odnosima Rimljana i ilirskih zajednica prije doseljavanja Hrvata. Ono što se na prvi pogled može uočiti jeste da kod Smičiklasa nema napomena, ali, s druge strane, često u glavnom tekstu citira zapažanja antičkih autora, mada, tumačeći ih na sebi svojstven način. U kontekstu Batonovog ustanka najviše pominje Veleja Paterkula. Uzroke ustanka Smičiklas vidi u rimskom imperijalizmu³, ali ga ne naziva izričito takvim imenom, već napominje da *Rimljani su im bili krvoločni silnici, koji satiru slobodu naroda, dakle samo da mogu svoju vlast razširiti. Mir u ilirskih zemljah nije mogao dugo potrajati*.⁴ Smičiklas se prije Batonovog ustanka dotakao Oktavijanovih pohoda, koji su prema njegovom mišljenju nanijeli veliku štetu indigenim zajednicama. Ipak, mir koji je bio uspostavljen nije dugo trajao. Rimljani su ti

¹ Lučić 1666.

² Farlati 1751, 62–64.

³ Dva stoljeća kasnije, pišući o rimskom imperijalizmu, Džino smatra da imperijalizam nije pokretan ekonomskim ili strateškim motivima, već su pokretači imperijalizma elite. Također, Džino naglašava da je na osvajanje, tj. širenje teritorije uticala rimska percepcija geografskog prostora (Džino 2010, 2; Šaćić Beća 2020, 19).

⁴ Smičiklas 1882, 38.

koji su bili željni osvajanja i koji su nastojali da u potpunosti stave ilirsko stanovništvo pod svoju kontrolu.⁵ Prilikom lociranja gradova, Smičiklas navodi netačne informacije koje u nauci nemaju utemeljenja. Međutim, nije sasvim moguće jasno utvrditi na čemu zasniva svoje mišljenje, pa tako za Retinij navodi da je riječ o današnjem Zadru, Andetriju mu je današnji Muć, dok Ardubu locira u Nikšiću.⁶ Iako u historiografiji još nije utvrđeno gdje se nalaze pomenuta mjesta, čini se da je Smičiklas bio na krivom putu, posebno kada je riječ o Ardubi.⁷ Svakako, to ne umanjuje činjenicu da je on jedan od pionira hrvatske historiografije. Neosporna je činjenica da kritika izvora nije bila razvijena kao u današnjoj mjeri. Na samom kraju, pesimistički zaključuje da *više boja sa Illyri neima, umrla je za dugo u ovih zemljan neugasiva, kako se činilo, želja za slobodom. Čim su Rimljani zavlada li zemljanu illyrskih naroda, umah prestaje njihova poviest*.⁸ Vjekoslav Klaić je posvetio neveliku pozornost Batonovom ustanku u svojoj knjizi "Povjest Hrvata", navodeći da su *Iliri kivni na Rim, koji za pastvu stada nije šiljao pastira i pasa, nego grabežljive vukove, izgledahu teško zgodu, da se listom dignu na noge*.⁹ Klaić ne spominje dvojicu Batona, već jednog, a pored njega i kralja Pinesa. Također, Klaić koristi djela Strabona, Veleja Paterkula i Svetonija, kako bi vjerodostojnije prikazao ovaj događaj. Kada je ustanak završen, *moć ilirskih plemena bijaše za sve vrijeme skršena*.¹⁰ Nekoliko godina kasnije, F. Šišić se također osvrnuo na Batonov ustanak.¹¹

Batonov ustanak kao sastavni dio nacionalne povijesti

Slično kao što to čini Tadija Smičiklas, Ferdo Šišić je ostavio zabilješke o uzrocima, toku i posljedicama Batonovog ustanka. Također, i Šišić naglašava rimski imperijalizam. Bitno je istaći da su za vrijeme Šišićevog studiranja u Zagrebu na njegov razvoj na polju povijesti najviše uticali Smičiklas i Nodilo.¹² *Rimski narod nije nikad bio sebičniji nego tada, u doba njegova svjetskog gospodstva: izvan Rima nema slobode ni čovjeka, nitko nije od njega*

⁵ U obzir treba uzeti i činjenicu da je Smičiklas izdao knjigu 1882. godine, u periodu kada su se osjećale mađarske pretenzije na Hrvatsku. Već naredne godine su izbili nemiri zbog ugarskog nepoštivanja Hrvatsko-ugarske nagodbe. Čak se jedne prilike Smičiklas suprotstavio banu (vicekralju) Kuenu Hedervariju, kada je ovaj želio prenijeti znatan broj hrvatskih dokumenata u Budimpeštu.

⁶ Smičiklas 1882, 41.

⁷ Treba istaći da još uvijek nije razjašnjeno gdje se nalazi Arduba. Imamović, na osnovu činjenice da su Desidijati počeli ustanak, smatra da je Arduba današnji Vranduk, na području srednje Bosne. Bojanovski smatra da bi Ardubu trebalo tražiti u blizini Andetrija, odnosno u području koje su naseljavali Dicioni ili Mezeji. S druge strane, Pašvaklin je Ardubu tražio na teritoriji Delmata. S. Mesihović, pak, navodi da je *ubikaciju Ardube potrebno tražiti na planinskom prostoru jedne veće rijeke, znači njen gornji ili srednji tok* (Imamović 1977, 345–346; Bojanovski 1988, 52; Paškvalin 2000, 195; Mesihović 2018, 530).

⁸ Smičiklas 1882, 42.

⁹ Klaić 1899, 19.

¹⁰ Isto.

¹¹ Prvo izdanje Šišićevog djela pod nazivom *Hrvatska povijest. Dio 1. Od najstarijih vremena do god. 1526*, objavljeno je 1906. godine.

¹² Antoljak 1989, 128.

ništa dobivao, a davati je morao sve.¹³ Ipak, Šišić koristi napomene te je moguće utvrditi na čemu zasniva mišljenje. Naročito se čini interesantnim kako prevodi izvornu građu, pa tako izjavu Veleja Paterkula tumači da je August izjavio¹⁴ *ako ne napnemo svu našu snagu, dušmanin je za deset dana pred vratima*.¹⁵ Zapravo, događaje ponekad zasniva na vlastitoj interpretaciji.

Šišić opisuje tok ustanka, ne ulazeći u dublje zaključke. Čini se da je jedina razlika koja se može vidjeti u pristupu Šišića i Smičklasa drugačije viđenje posljedice ustanka. *Konačno pokorenje ilirsko-keltskih plemena po svojim je posljedicama jedan od najkrupnijih događaja u prošlosti današnjih hrvatskih i srpskih zemalja. Proširenje rimske kulture s novim idejama na polju uprave, sudovanja, poreza, civilizacije i rata, postepeno nestajanje drevnog ilirstva i kelstva, gotovo općena romanizacija... ..sve su to bili događaji od snažna utjecaja još i na docniji život Hrvata i Srba davši im određen pravac na vijekove. Stoga je vrijeme rimskog vladanja u našim današnjim zemljama od velika značaja i po naš glavni zadatak*.¹⁶ Razlike između ove dvojice velikana hrvatske povijesti mogu se primijetiti u različitom stepenu razvijenosti historijske nauke, različito doba djelovanja i svakako historijsko-društvenim okolnostima. Zajedničko im je gledanje na Veliki ilirski ustanak kao na sastavni dio nacionalne povijesti. Svakako, njihov pristup u izučavanju ove teme se može okarakterisati kao romantičarski. Primjetno je da su svi navedeni autori zapravo medievisti, kojima je Batonov ustanak više narativni kuriozitet, nego tematika kojom se bave.

“Napretkova historija” iz 1942. godine o Batonovom ustanku

U periodu Drugog svjetskog rata, tačnije 1942. godine, na prvu godišnjicu osnivanja Nezavisne Države Hrvatske (NDH), Hrvatsko kulturno društvo “Napredak” priredilo je knjigu pod nazivom “Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do godine 1463. godine”. Autori su imali za cilj prikazati Bosnu i Hercegovinu kao sastavni dio Hrvatske. Batonov ustanak se veoma kratko pominje u poglavljima koja su pisali Antun Mayer i Mihovil Mandić. U dijelu pod nazivom “Bosna u ilirsko doba” Mayer je napomenuo da je glavni vođa ustanka Baton poticao iz naroda Desidijati i da su Rimljani *nabasali na zadnje pobornike ilirske slobode*.¹⁷ Kod Mihovila Mandića moguće je pronaći nešto više podataka, koji je kao uzroke ustanka vidio povećanje poreza i poziv za rat. *Nakon što je završen ustanak time je vazda skršena moć hrabrih Ilira*.¹⁸ Primjetno je

¹³ Šišić 1925, 96.

¹⁴ Isto, 98.

¹⁵ Vell. Pat. 2. 111.377. *Audita in senatu vox principis, decimo die, ni caveretur, posse hostem in urbis Romae venire conspectum*. Čula se u Senatu riječ princepsa kako neprijatelj, ne bude li se na oprezu, za deset dana može doći nadomak građu Rimu.

¹⁶ Šišić 1925, 103–104.

¹⁷ Grupa autora 1942, 118.

¹⁸ Isto, 125.

da Mandić i Mayer nisu ulazili u analizu i vjerodostojnost izvorne građe, te da je ustanak obrađen u svega nekoliko rečenica.

Viđenje Batonovog ustanka u hrvatskoj historiografiji iz razdoblja SFRJ (1945–1991)

Nakon završetka Drugog svjetskog rata, 1945. godine, formirana je država Jugoslavija pod palicom Komunističke partije Jugoslavije. Pobjednici u ratu pod vodstvom Josipa Broza Tita uspjeli su da zagospodare svim sferama života, pa tako i naukom. U skladu s tim, oni su diktirali glavni pravac naučnih istraživanja. Historija je bila nauka koja se morala uklapati u aktuelni politički diskurs. Fokus istraživanja bila je Narodnooslobodilačka borba, a pobjeda nad fašizmom na ovim prostorima tumačena je kao zasluga za dobro vodstvo vrha Komunističke partije Jugoslavije. Međutim, treba istaći da postoji nekoliko radova koji se dotiču Batonovog ustanka. Nijedan od ovih radova nije u potpunosti posvećen ustanku, uglavnom su to određeni fragmentalni podaci. Iz tog razloga i ti “usputni” dijelovi će biti tretirani unutar ovog poglavlja.

Analizirajući i predstavljajući podatke o Delmatima, Marin Zaninović¹⁹ je tek nekoliko rečenica posvetio ustanku. Svakako, njegov primarni zadatak nije bio predstavljanje sukoba između indigenih zajednica i Rimljana. Međutim, ni na jednom mjestu se ne dotiče uloge Delmata u Batonovom ustanku.²⁰ Zadovoljavajući se jednostavnim zaključcima, Zaninović kao uzrok ustanka navodi isključivo namete koje su propisivali rimski namjesnici.²¹ Uzroci bilo kojeg rata, pa tako i ovog ustanka su puno kompleksniji te se ne mogu svesti na isključivo jednu činjenicu. Vrijedi pomenuti i sabrana djela pod nazivom “Od Helena do Hrvata” gdje je Zaninović odnose između Rimljana i Ilira sagledao kroz četiri faze.²² Treća faza je posvećena Batonovom ustanku. Nije ulazio u dublju analizu, već je naveo da je ustanak trajao od 6. do 9. godine n. e. i da je gušenjem ovog ustanka započela romanizacija u punom smislu te riječi.²³

S druge strane, Aleksandar Stipčević je u knjizi “Iliri – život, povijest, kultura” ponudio više informacija, ali opet nedovoljnih za ozbiljniju analizu. Za razliku od Zaninovića koji

¹⁹ O Zaninoviću, Rendić-Miočević 2010: Riječ je o poznatom hrvatskom arheologu, rođenom 1930. godine. Zaninović se bavio izučavanjem antičke i ilirske povijesti na istočnoj obali Jadrana, odnosima ilirskog stanovništva sa helenskim i rimskim svijetom te duhovnom kulturom ilirskih naroda.

²⁰ Tek su se naučnici XXI stoljeća detaljnije osvrnuli na ulogu Delmata u Batonovom ustanku. Džino, kao i Mesihović u svojim radovima navode da su nesumnjivo Delmati igrali značajnu ulogu u ustanku. Iako ih antički izvori ne pominju, teško bi bilo zamisliti kretanje ilirskih snaga bez delmatske podrške. Najvjerovatnije zbog ranije iscrpljenosti u ratovima koje su Rimljani vodili s Delmatima njihov ugled je bio uzdrman. (Više u: Džino 2010, 144; Mesihović 2018, 360).

²¹ Zaninović 1966, 33.

²² Prva faza je od 229. do 167. godine pr. n. e., druga faza je period intenzivnog kontakta Ilira i Rimljana od 158. do 33. g. pr. n. e. Treća faza traje od Batonovog ustanka do 86. g. n. e., dok četvrta od 94. do 245. godine (Zaninović 1968, 209–210).

²³ Zaninović 1968, 213.

navodi jedan uzrok ustanka, Stipčević ne pominje ništa po ovom pitanju. Za Stipčevića, povod ustanka je mobilizacija ilirskih snaga za potrebe rata u Germaniji, što potvrđuju i historijski izvori. Primjetno je da Stipčević ne koristi u velikoj mjeri izvornu građu, već isključivo nabraja mjesta gdje se vodio rat. Međutim, riječ je o knjizi koja, zaista, odiše duhom tog vremena. Naime, Stipčević navodi da su tokom dugih borbi sa Rimljanima *Iliri shvatili da se samo složnom i zajedničkom akcijom mogu suprotstaviti nadmoćnijem neprijatelju*.²⁴ Iako Stipčević nije bio član Komunističke partije, u njegovom radu se može prepoznati komunistička ideologija bratstva i jedinstva.²⁵ Moguće je da je Stipčević inspiraciju pronašao u kasnom pan-ilirizmu. Historiografija socijalističkog perioda je na rimsko osvajanje gledala kao da je riječ o pokoravanju indigenih zajednica na području Ilirika. Rim je predstavljen kao okupator i agresor, a Iliri su bili ti koji su se hrabro odupirali neprijatelju.²⁶ Gdje god su mogli, komunisti su isticali svoje ideje, pa tako i u analizi ovog ustanka.

Najmanje podataka o ustanku se može pronaći kod Dujeta Rendića-Miočevića u zborniku radova "Iliri i antički svijet". U svega dvije rečenice, autor navodi da je ustanak prikazan na *Gemma Augustea*²⁷ te da je izazvao veliku opasnost u Rimu.²⁸ Stipčević smatra da je na *Gemma Augustea* prikazana pobjeda Oktavijana Augusta nad pokorenim stanovništvom.²⁹ Stepenicu više učinio je Mate Suić³⁰ proučavajući ulogu Liburna u ustanku. Riječ je o radu koji je pisan 1991. godine, pa tako Džino s pravom ističe da je postjugoslovenski pristup već vidljiv u djelima Mate Suića. Slabljenje aktuelnog sistema i raspad Jugoslavije je, vjerovatno, uticao na drugačiji pristup u radu ovog autora.³¹

²⁴ Stipčević 1989, 51.

²⁵ Parolu bratstva i jedinstva komunisti su proglasili odmah nakon što su digli ustanak, tačnije 1941. godine. Na taj način su nastojali na svoju stranu privući svo stanovništvo jugoslavenskih prostora, iako su u njihovim redovima u početku dominirali Srbi. Prema njihovoj ideologiji nijedan čovjek ne može opstati kao individua te su svi međusobno povezani. Takva ideja upućuje na one izvorne odnose među ljudima u kojima vlada prijateljstvo i blagonaklon odnos, a ne mržnja. Pojedinci se jedino mogu shvatiti u okviru društvenih grupa kojima pripadaju. Kad je riječ o jednakosti, uglavnom komunisti, podrazumijevaju društvenu jednakost. Priznaju da se svi ljudi rađaju s različitim sposobnostima, ali smatraju da važnije nejednakosti nastaju pod uticajem različitih društvenih okolnosti. (Više u: Ravlić 2003, 148; Hejvud 2005, 112–115).

²⁶ Džino 2011, 202.

²⁷ Čuvena *Gemma Augustea* danas se nalazi u Kunsthistorisches Museum u Beču. Na njoj su prikazani August, Tiberije i Germanik koji slave pobjede u ratovima. Gavela je smatrao da je gemu izradio Dioskurid, dok Mesihović navodi da je to neko od Dioskuridovih učenika. U periodu kasne antike, gema je prebačena u Bizantiju, vjerovatno nakon što se Konstantin preselio u Konstantinopolj. Godine 1246. je pronađena u bazilici svetog Sernina u Tuluzu. Kasnije je prodana za 12.000 dukata caru Svetog Rimskog Carstva, Rudolfu II. (Više u: Cambi 2010, 138–140; Mesihović 2018, 65–70.)

²⁸ Rendić-Miočević 1989, 19.

²⁹ Stipčević 1989, 50.

³⁰ O Mati Suiću, Tomičić 2002: Mate Suić je poznati hrvatski akademik, rođen 1915. godine na Braču. Godine 1953. doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, a od 1968. je u istoj ustanovi predavao opću povijest starog vijeka, odnosno antičku arheologiju. Odigrao je ključnu ulogu u osnivanju društva hrvatskih arheologa. Od 1983. godine bio je redovni član HAZU. Preminuo je 2002. godine u Zagrebu.

³¹ Džino 2009b, 32.

Međutim, čini se da Suić miješa uzroke i povod rata. Povod ustanka po ovom autoru su mobilizacija vojnika i stalne pljačke rimskih predstavnika vlasti.³² Povoda je više, dok je uzrok samo jedan. Za razliku od dotadašnje historiografije koji nije davala skoro nikakve informacije o ustanicima, smatra da su motivi i ciljevi ustanika i njihovih vođa, Batona Desidijatskog i Breučkog bili različiti. Istina, o ovoj pojavi je zbog nedostatka izvorne građe teško govoriti. Suić na Breuke gleda kao na poljoprivedno stanovništvo, dok su Desidijati uglavnom stočari koji su naseljavali planinske predjele. Ovaj hrvatski naučnik tvrdi da Liburni i Japodi³³ nisu učestvovali u pobuni, odnosno ova dva naroda se nisu pridružila ustanicima zbog drugačijeg političkog položaja i velikih historijskih i identitetskih razlika s narodima koji su se digli protiv Rimljana.³⁴ Ustanak su pokrenule kontinentalne indigene zajednice, prvo Desidijati i Breuci.³⁵ Treba napomenuti da su liburnske zajednice imale mnoge privilegije, a posebno vrijedi istaći *ius commercii*, odnosno pravo da se bave privrednim poslovima.³⁶ Ukratko, Liburni su dugo vremena bili rimski saveznici.³⁷ Iako je glavni vrh države nastojao stvoriti jedinstvenu jugoslovensku historiografiju, treba istaći da je ona ipak operirala unutar republika. Ustanak vođen od 6. do 9. godine najviše se povezivao sa teritorijem Bosne i Hercegovine, pa hrvatski naučnici u svojim djelima se nisu previše bavili ovom tematikom. Iz svega navedenog može se primijetiti da su to uglavnom tek usputni dijelovi radova koji ne ulaze u dublju problematiku uzroka, povoda, toka i posljedica rata. U Bosni i Hercegovini je već 1957. godine Esad Pašalić³⁸ objavio rad koji govori o Batonovom ustanku.

Veliki ilirski ustanak i savremena hrvatska historiografija

Nakon raspada Jugoslavije i sticanja nezavisnosti, u Hrvatskoj je izučavanje antičke prošlosti krenulo u drugom smjeru, što se može primijetiti po brojnosti radova. Najviše podataka o uzrocima, toku i posljedicama Batonovog ustanka potiče iz pera Danijela Džine³⁹ i Alke Domić Kunić. Ovi naučnici su se bavili izučavanjem odnosa Rimskog Carstva i indigenih ilirskih zajednica. Alka Domić Kunić je uposlenica Hrvatske akade-

³² Suić 1991–1992, 56.

³³ Teritorij Japoda je najvjerovatnije u ustanku bio podijeljen na dva dijela.

³⁴ Suić 1991–1992, 57.

³⁵ Mesihović navodi da ustaničke snage nisu raspolagale mornaricom, a u slučaju posjedovanja mornarice napadi bi bilo djelotvorniji (Mesihović 2018, 364–365). Međutim, Apijan spominje da je Oktavijan “uzeo brodove” Liburnima još 35. god. pr. n. e.

³⁶ Suić 1991–1992, 56.

³⁷ Šašel Kos 2015, 76.

³⁸ Riječ je o prvom radu koji se detaljnije bavio Batonovim ustankom u okviru bh. historiografije. Ipak, ni Pašalić nije u potpunosti oslobođen ideološkog diskursa svoga vremena. Zanimljivo je da kritikuje djelo Kostermanna, jednog od zapovjednika snaga Weimara tokom Drugog svjetskog rata. U fokusu njegovog pisanja je snažno isticanje ratnih dešavanja u okviru modernih granica BiH, te podcjenjuje ulogu Panonaca, čiji teritorij je ulazio u okvir Republike Hrvatske (Pašalić, 1957).

³⁹ <https://www.mq.edu.au/> (Pristupljeno 14. 5. 2021).

mije znanosti i umjetnosti sa sjedištem u Zagrebu, dok Danijel Džino radi na Macquarie Univerzitetu u Sidneju. Samim tim, veći dio njegovih publikacija je pisan na engleskom jeziku, što je dovelo do toga da je Džino problematiku odnosa ilirskih naroda i Rimskog Carstva popularizirao i van zemalja Zapadnog Balkana. Moderna historiografija je nastojala rekonstruirati "historijsku istinu" i prepoznati ispravne narative događaja i objasniti prošlost. Savremeni historičari i arheolozi⁴⁰ kritički su proučavali djela antičkih pisaca i ostatke sačuvanog arheološkog materijala, kako bi rekonstruirali prošlost. Ovi moderni narativi govore mnogo o prošlosti, ali također odražavaju kulturološke, političke ili ideološke diskurse autora, njihova životna iskustva i stečena znanja.⁴¹ Historičar se prilikom izučavanja bilo kojeg događaja mora osloboditi stereotipa i predrasuda i predstaviti ono što je sačuvano u građi, ali uzimajući u obzir različite faktore.

Doprinos hrvatskih naučnika u izučavanju *Bellum Batonianum* u prvoj deceniji XXI stoljeća

Historičar i arheolog Marin Zaninović je u članku iz 2003. godine "Breuci od Sirmija do Panonije" obradio ulogu Breuka u ustanku. Autor je predstavio najznačajnije informacije o *plemenu* Breuka, sagledavajući njihov značaj kroz izvornu građu i arheološka iskopavanja. Događaj koji je popularizirao Breuke jeste upravo Veliki ilirski ustanak. Zaninović se u većoj mjeri koristi izvornom građom, a za brojčanu vrijednost vojnika koje spominje Velej Paterkul navodi da je *moguće da je riječ o preuveličavanju*.⁴² Samim tim Zaninović nije predstavio svoje tumačenje, niti je ušao u dublju analizu. U duhu romantičarskog esejiziranja navodi da su se kod Andetrija ustanici *junački branili*.⁴³

U radu *Bellum Panonicum (posljednja faza osvajanja južne Panonije)* poznata hrvatska naučnica Alka Domić Kunić osvrnula se i na Batonov ustanak. Riječ je o članku koji u okviru regionalne historiografije najbolje oslikava dešavanja u Panonskom ratu. Posebno je pohvalno što autorica nije samo prepričavala izvornu građu, već je iznosila svoje zaključke i razmišljanja, što predstavlja i napredak u odnosu na ranije radove većeg dijela historiografije.⁴⁴ Domić Kunić je pravilno ocijenila povod rata, odnosno kako to naziva *kap koja je prelila čašu* bio je poziv za mobilizaciju ilirskih snaga za ratovanje u Markomaniji. Jedan od uzroka pobune ilirskih zajednica bili su porezi koje je propisivala rimska država, a Domić Kunić na osnovu toga zaključuje da su indigene zajednice već

⁴⁰ Šačić Beća navodi da je nemjerljiv doprinos arheologije u izučavanju najstarije prošlosti i stoga je teško napraviti jasnu razliku između historijskih i arheoloških rezultata. Iako se ove naučne discipline razlikuju u načinu proučavanja i metodologiji, nemoguće je ne osvrnuti se na radove naučnika iz oblasti arheologije prilikom pisanja historijskih radova vezanih za antičku prošlost (Šačić Beća 2020, 15).

⁴¹ Džino 2009b, 30.

⁴² Zaninović 2003, 446.

⁴³ Isto, 447.

⁴⁴ Šačić Beća 2020, 23.

bile pod rimskom kontrolom.⁴⁵ Čini se da je autorica bila u pravu kad je istakla da je domaće stanovništvo palo pod rimsku vlast i prije Batonovog ustanka, jer gotovo je nemoguće da su Rimljani propisivali poreze, a da nisu vladali određenim narodima.

*Potpuni broj plemena i naroda koji su se digli na ustanak iznosio je više od 800 000. Skupilo se gotovo 200 000 pješadinaca doraslih oružju i 9000 konjanika*⁴⁶, riječi su kojima je Velej Paterkul opisao ustaničke snage. Starija historiografija je doslovno prepisivala ove Paterkulove riječi, ne ulazeći u dublju analizu.⁴⁷ Upravo iz tog razloga, Danijel Džino je u članku iz 2006. godine analizirao broj ustaničkih snaga. Istina, s brojevima je doista teško raditi ukoliko se uzme u obzir da se ustanak vodio još u prvom stoljeću. Ipak, Džino je poredeći historiju sa drugim disciplinama uspio doći do brojke od 100.000 pješaka i 9.000 konjanika. Komparirao je gustoću naseljenosti, omjer vojno sposobnih muškaraca i nivo mobilizacije i došao do konačnih rezultata. Prilikom te uporedbe služio se sličnim primjerima u drugim rimskim provincijama kao što je bila Narbonska Galija.⁴⁸ Čini se da je i Džinina procjena pretjerana. Također, Džino se u svojim radovima često bavio indigenim zajednicama koje su učestvovala u ustanku.

Jedan od vođa Velikog ilirskog ustanka, Baton, poticao je iz naroda Desidijata. Riječ je o zajednici koja je odigrala ključnu ulogu u ustanku. Međutim, o Desidijatima je zabilježeno malo podataka, pa je tako Danijel Džino komparirajući arheološke nalaze i historijske izvore predstavio određene zaključke o Desidijatima. Ovim je Džino potvrdio da je doista teško odvojiti dvije nauke, historiju i arheologiju, prilikom proučavanja antičke prošlosti. Kako ni Dion Kasije i Velej Paterkul ne preciziraju da li su Desidijati etnička, politička ili socijalna grupa, doista je teško utvrditi njihov identitet. Međutim, Džino dolazi do zaključka da se ne može govoriti o jedinstvenom desidijatskom identitetu, već da postoje tri desidijatska identiteta, ali da je nauka sve te identitete spajala.⁴⁹ U ovom članku, autor se osvrće i na termine *Iliri* i *Ilirik* i smatra da bi ih čak trebalo izbaciti iz upotrebe. Činjenica je da je riječ o konstrukt pojmovima, ali su oni duboko ukorijenjeni u nauci. Oni koji te termine koriste trebali bi da imaju na umu da je riječ o konstrukt ili geopolitičkim pojmovima.⁵⁰ Treba istaći da su konstrukt pojmovi nastali u datom povijesnom trenutku zbog lakšeg snalaženja i shvatanja historijskih procesa i da nisu svi nužno negativni. Pored ovog vrijedi još jedan rad D. Džine "The Bellum Batonianum in Contemporary Historiographical Narratives", koji se tiče historiografije o Batonovom ustanku. Cilj autora je bio prikazati na koji način i u datim povijesnim vremenima se mijenjala slika ovog događaja. Članak Džine zasniva se na nekoliko radova u kojima je obrađen Batonov ustanak. Polazi

⁴⁵ Domić Kunić 2006, 110–111.

⁴⁶ Vell.Pat. 2.110.3.

⁴⁷ Rimljani su uvijek svoje protivnike predstavljali jačim, kako bi njihova pobjeda izgledala što veća i uspješnija. Takav je slučaj i sa ovim ustankom. Džino, pak, navodi da je razlog ovakve pretjeranosti kod Veleja Paterkula sigurno taj zbog toga što je ustanak u početku izazvao veliki strah i paniku u Rimu.

⁴⁸ Džino 2006, 153–154.

⁴⁹ Džino 2009a, 87–89.

⁵⁰ Šačić Beća 2020, 19.

od pisanja N. Vulića⁵¹, čiji rad predstavlja polazne temelje u izučavanju Batonovog ustanka. Naime, riječ je o autoru koji je napisao prvi članak u kojem je obrađen Batonov ustanak na nekom od južnoslavenskih jezika. Potom, pažnja je posvećena i radovima koji su nastali u periodu socijalističke Jugoslavije, od kojih Džino posebno izdvađa A. Stipčevića, E. Ima-movića i I. Bojanovskog. Postjugoslavensku perspektivu vidi u radovima S. Mesihovića, te naglašava da je primjetna njegova melanholična ideja o nedostatku jedinstva među panonskim zajednicama i njihovo prokletstvo razjedinjenosti.⁵² Međutim, Džino ovdje pažnju nije usmjerio na sam ustanak već na vođu ustanka Batona Desidijatskog te zaključuje da je Batonova ličnost građena kroz ključne ideološke diskurse. Naime, o Batonu iz povije-snih izvora se zna vrlo malo. Baton je bio vođa Desidijata, član domorodačke elite i već je ranije stekao rimsku vojnu obuku i iskustvo u rimskoj vojsci. On i njegov imenjак Baton Breučki se nisu bojali ratovati protiv istaknutih rimskih zapovjednika.⁵³ Članak Danijela Džine predstavlja vrijedno svjedočanstvo o kreiranju slike o ustanku, ali i pokazuje koliko je ustanak bio na marginama istraživanja. Naime, riječ je o prvom članku koji govori o ustanku kroz prizmu postprocesualizma.

Analizirajući jednu od ilirskih autohtonih zajednica, Japode, Boris Olujić se u knjizi “Povijest Japoda” dotakao i Batonovog ustanka. Iako je ovo do sada najpotpunija studija o Japodima⁵⁴, autor nije u potpunosti istražio Japode koji su naseljavali područje rijeke Une. Budući da je njegovo djelo izašlo još 2007. godine, Olujić je ostao na određenim tvrdnjama iz XIX i XX stoljeća, pa tako ne nudi nove zaključke u vezi Strabonovog po-datka o keltskom porijeklu⁵⁵ Japoda. Ipak, iznimno je važna hrestomatija izvora koju Olujić nudi na kraju knjige.⁵⁶ U poglavlju “Japodi nakon Oktavijanovog pohoda” Olujić je pažnju posvetio njihovoj ulozi u Velikom ilirskom ustanku. Ne ulazeći u dublju analizu Olujić navodi samo da su oni učestvovali u ustanku.⁵⁷ Osvrće se na raniju historiografiju

⁵¹ Vulić je ustanak promatrao kao sastavni dio srpske historije. U vrijeme kada Vulić piše, srpska elita je smatrala BiH kao sastavni dio srpskog “nacionalnog” prostora. Rimsku vlast je okarakterizirao kao ugnjetačku. Njegovo viđenje je u osnovi antikolonijalno, a njegov diskurs proizilazi iz postojećih srpskih antikolonijalnih narativa njegovog vremena, a posebno iz narativa o srpskom ustanku protiv Osmanlija i srpskom kolektivnom iskustvu iz Prvog svjetskog rata (Vulić 1911; Vulić 1926; Džino 2009b, 31).

⁵² Džino 2009b, 31–33.

⁵³ Isto, 36–38.

⁵⁴ O Japodima i njihovoj kulturi vidjeti u: Patch 1896; Čremošnik 1957; Dreschler-Bižić 1983; Olujić 2000; Kukoč 2009; Kujundžić-Vejzagić 2012.

⁵⁵ Često se postavljalo pitanje na koji način su Kelti došli na područje japodskih zajednica. Razlog za njihovu invaziju leži u činjenici da su u porječjima velikih panonskih rijeka našli dobru zemlju i razvili čitav niz privrednih grana. Kelti su značajno ekonomski ojačali i uspjeli su da se probiju prema zapadu, naročito prema području koje su naseljavali Japodi. To je vjerovatno razlog zbog čega su antički pisci Japode miješali sa Keltima. Najvjerovatnije da se kod Strabona potkrala greška, odnosno Strabon je mislio na Kolapijane, a ne na Japode jer u nastavku spominje rijeku Kupu (Stipčević 1989, 37).

⁵⁶ Šaćić Beća 2020, 32.

⁵⁷ S druge strane, Mesihović smatra da su se ustanku pridružile japodske zajednice u Pounju i na zapadnom pravcu od Une prema rijeci Kupi, tj. ono područje kojim je Baton Desidijatski prošao zajedno sa svojim snagama (Mesihović 2011b, 373).

po pitanju tačnog lokaliteta Retinijuma, ali ne iznosi svoje zaključke već kaže *da ukoliko prihvatimo ubikaciju antičkog Retinija u okolicu Bihaća, možemo govoriti i o izravnom sudjelovanju Japoda u velikom ustanku protiv rimske vlasti*.⁵⁸ Problem Japoda je izuzetno kompleksan, jer bi natpis iz Verone⁵⁹ sugerirao ne samo na njihovo lojalno držanje prema Rimskoj Imperiji⁶⁰, nego i aktivno učešće u protuustaničkim snagama.⁶¹ Budući da na natpisu nije sačuvan početak, to predstavlja poteškoću pri analiziranju njegovog sadržaja.⁶² Suić smatra da natpis nije nastao u Veroni, nego negdje u Liburniji, moguće u Jaderu (Zadar).⁶³ Međutim, čini se da je japodska zajednica praktično bila pocijepana na lojalni i ustanički dio. Ustanku su se pridružile japodske zajednice u Pounju i na zapadnom pravcu od Une prema rijeci Kupi, gdje su i prošle prve ustaničke jedinice koje je predvodio Baton Desidijatski.⁶⁴

Povodom 2000 godina od okončanja Batonovog ustanka, na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2009. godine održan je skup pod nazivom *BATONIANVM MM*.⁶⁵ Skup je održan pod pokroviteljstvom Ministarstva znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske i Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a na njemu su učestvovali eminentni stručnjaci poput Marina Zaninovića, Alke Domić Kunić, Salmedina Mesihovića, Hrvoja Gračanina i Roberta Matijašića.⁶⁶ Nažalost, rezultati skupa nikada nisu zvanično objavljeni niti je objavljen zbornik sa radovima naučnika koji su učestvovali. Pojedini učesnici su svoje radove podijelili u drugim relevantnim časopisima. Jedino što je dostupno jesu sažeci izlaganja učesnika.⁶⁷ Ipak, ovo je prvi skup koji je u cijelosti bio posvećen problematici Batonovog ustanka. Marta Fiolić i Ivan Knezović su predstavili kraći izvještaj o načinu održavanja skupa.⁶⁸ Fiolić je istakla – *ovo znanstveno savjetovanje povezano je stručnjake i njihova istraživanja, čak na svjetlo dana dovelo neka nova*

⁵⁸ Olujić 2007, 199.

⁵⁹ *BATONIANO PRAEFVI•IAPVDIAI•ET•LIBVRN/SIBI•ET•LIBERTIS/T•F•I (...u ratu Batonskom predvodio je Japode i Liburne, sebi i oslobođencima oporuku učini)* (Preuzeto iz: Mesihović 2018, 63).

⁶⁰ U historiografiji po ovom pitanju postoje različita mišljenja. Danijel Džino i Alka Domić Kunić u monografiji iz 2013. godine, a na osnovu ovog natpisa, zaključuju da su Japodi i Liburni sigurno učestvovali u ratu na strani Rimljana (Džino, Domić Kunić 2013, 178).

⁶¹ Mesihović 2018, 362.

⁶² Pašalić 1975, 409.

⁶³ Suić 1991–1992, 57.

⁶⁴ Mesihović 2011a, 373.

⁶⁵ Mesihović smatra da je ovaj skup označio prijelomnu tačku u razvitku historiografije i arheologije antičkog perioda današnjeg iliroslavenskog prostora (Mesihović 2018, 78).

⁶⁶ Knezović 2009, 93.

⁶⁷ Na osnovu ovih sažetaka može se primijetiti da učesnici skupa pažnju nisu posvetili pukom prepričavanju događaja u Batonovom ustanku. Oni su se kritički odnosili prema uzrocima, toku i posljedicama ustanka, ulazeći u dublju analizu historijskih izvora i ostataka arheološkog materijala. Pohvalno je što je na skupu predmetom analize pored političke historije bila i ekonomska i kulturna. Pažnja je posvećena ilirskim zajednicama prije početka Batonovog ustanka u Iliriku, kao i toku ustanka, ali i odnosu rimskih vlasti nakon završetka rata. <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/cisp/wp-content/uploads/2013/11/Sazetci-izlaganja.pdf> (Pristupljeno 24. 3. 2021).

⁶⁸ Knezović 2009, 93–98; Fiolić 2010, 642–644.

otkrića. Bilo je uspješno i, nadajmo se, plodno.⁶⁹ Ostaje veliki žal što rezultati ovog skupa nisu ugledali svjetlo dana, jer bi sigurno otvorili neka nova pitanja i nove probleme vezane za Batonov ustanak. Ipak, čini se da je tačna tvrdnja S. Mesihovića da je ovaj skup ključan u istraživanju antičke historije i arheologije, jer su u narednom periodu nastajale sinteze koje su u većoj mjeri problematizirale Veliki ilirski ustanak.

Drugi val proučavanja: razvoj historiografije o ustanku nakon održavanja skupa u Zagrebu 2009. godine

Robert Matijašić je u nekoliko rečenica u knjizi “Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana” opisao ustanak. Autor nije ulazio u detaljniju analizu, međutim, to i nije bila glavna tematika njegovog rada. Istaknuto je da su ustanak digli Desidijati, a za njima i Breuci, te da su se ratna dejstva potom proširila i na ostala *plemena*.⁷⁰ Zajedničkom saradnjom, arheolozi Ivan Radman-Livaja i Marko Dizdar objavili su članak pod nazivom *Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD: Evidence and Conjectures*. U početku članka, a na osnovu izvorne građe i literature, autori su predstavili tok Velikog ilirskog ustanka. Potom, pažnju su posvetili ostacima arheološkog materijala vezanog za ustanak.⁷¹ Dostupni arheološki materijali koji bi se mogao povezati sa pobunom je oskudan, ukoliko se uporede otkrića u Njemačkoj za isti period.⁷² Ipak, i prilikom interpretacije arheoloških dokaza treba biti vrlo oprezan. To potvrđuje i studija Nenada Cambija koji je analizirao prikaze na Gardunskom tropeju. Sudeći po tome kada je tropej načinjen, na njemu su prikazane dvije provincije, Panonija i Dalmacija. Cambi navodi da je prema njegovom mišljenju lijevo Panon, a desno Delmat. Tropej su najvjerojatnije napravili vojnici sedme legije.⁷³

U knjizi *Illyricum in Roman Politics, 229 BC–AD 68*, Danijel Džino se dotakao i Batonovog ustanka. Treba istaći da je riječ o nezaobilaznom štitu prilikom proučavanja odnosa između Rimljana i indigenih zajednica. Džino navodi da su Batonov ustanak i katastrofa u Teutoburškoj šumi⁷⁴ imali velike posljedice na Carstvo te da su ovim ustancima zaustav-

⁶⁹ Fiolić 2010–2011, 644.

⁷⁰ Matijašić 2009, 21.

⁷¹ Autori navode neka otkrića, poput rimskih kaciga koje su pripadale rimskim legionarima. U Sisciji je pronađen veliki broj rimskih predmeta, kao što su mačevi, koji potiču iz perioda Oktavijana Augusta. Međutim, nekada je teško odgonetnuti da li pronađeni predmeti potiču iz *Bellum Panonicum* ili *Bellum Batonianum*.

⁷² Radman-Livaja, Dizdar 2010, 49–54.

⁷³ Cambi 2010, 137–140.

⁷⁴ Vođa ustanka, Arminije je u tajnosti vodio antigermsku politiku i podigao je veliki broj germanskih naroda na ustanak. Katastrofa u Teutoburškoj šumi nije bila jedna frontalna bitka, nego je riječ o nizu manjih okršaja. Najveću krivicu za poraz imao je Publije Kvintilije Var. Kada je Arminije podigao Germaniju na ustanak, u Iliriku je završen predajom Batona Desidijatskog. Prema Svetoniju, nakon poraza August je navodno izjavio: *Kvintilije Vare, vrati mi legije* (Džino 2010, 155; Mesihović 2015, 1373–1378; Mesihović 2018, 595–597).

ljena dalja rimska širenja prema sjevernoj i centralnoj Evropi. Povod samog ustanka, a to je poziv za ratovanje u Germaniji, bio je posljednja potrebna iskra za paljenje eksploziva u Iliriku.⁷⁵ Na taj način čini se da Džino nastoji istaći da ustanak nije bio rezultat trenutnog nezadovoljstva, nego su ilirske zajednice dugo bile izložene rimskim pritiscima. To potvrđuje u daljem tekstu kada navodi da ponašanje Rimljana u Iliriku prije ustanka izgleda nepromišljeno i neadekvatno, odnosno da je ogorčenost rimskom vladavinom bila jedna od uzroka pobune. Domaće starosjedičko stanovništvo nije naviklo na organiziran sistem plaćanja poreza i ostalih taksi.⁷⁶ Posebno je zanimljivo viđenje D. Džine vezano za predaju Batona Breučkog na rijeci *Bathinus*.⁷⁷ Naime, historiografija je često na ovu predaju gledala kao da je riječ o izdaji.⁷⁸ Džino pak smatra da je predaja Batona Breučkog bila rezultat prilika na terenu, odnosno Breuci su se vodeći računa o velikim ljudskim gubicima i nedostatku resursa, odlučili na predaju.⁷⁹ Kada se govori o predaji Batona Breučkog, nezaobilazna je činjenica da je taj događaj označio preloman trenutak u ustanku koji se vodio od 6. do 9. godine n. e. Međutim, treba imati na umu da je Rimsko Carstvo bilo na vrhuncu svoje moći, potom da je u ustanku stradao veliki broj domaćeg stanovništva i da je ustanak doveo do uništenja teritorija Ilirika. Baton Breučki je na neki način bio svjestan u šta bi se dalje ratovanje pretvorilo. Iako su gubici Rimljana bili ogromni, nikako ne treba zanemariti njihova postignuća i činjenicu da njihove vojne sposobnosti nije bilo teško obnoviti.

Radman-Livaja u članku "The roman army" osvrnuo se na identifikaciju legija koje su sudjelovale u gušenju ustanka, kao i na novačenje augsilijara.⁸⁰ Alka Domić Kunić i Danijel Džino su u sklopu zajedničke saradnje izdali dva članka i jednu monografiju. Sinteza *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ*⁸¹ nastala je zbog potrebe za revidiranjem postojećih historijskih znanja o najstarijoj prošlosti. Ranija hrvatska historiografija, posebno ona iz XIX i početka XX stoljeća koja se razvijala u periodu kada su na području Zapadnog Balkana u prvi plan došli nacionalni osjećaji, tretirala je Bosnu i Hercegovinu kao dio

⁷⁵ Džino 2010, 144.

⁷⁶ Isto, 153–154.

⁷⁷ Danas većina naučnika smatra da je rijeka *Bathinus* zapravo rijeka Bosna. Rijeka *Bathinus* se spominje i na čuvenom Dolabelinom natpisu iz Salone (Budimir 1959, 64; Džino 2010, 151; Zaninović 2015, 446; Mesihović, Šačić 2015, 218; Mesihović, 2018, 457).

⁷⁸ Posebno je Baton Breučki tretiran kao izdajnik u radovima bosanskohercegovačkog naučnika S. Mesihovića, koji smatra da je nejedinstvo u ustanku dovelo do konačnog poraza ilirskih zajednica. Ovim potezom Batona Breučkog došlo je i do urušavanja međusobnog povjerenja unutar ustaničkih snaga (Više u: Mesihović 2009; Mesihović 2018, 594–598).

⁷⁹ Džino 2010, 151.

⁸⁰ Radman-Livaja 2012, 162–169.

⁸¹ Studija navedenih autora podijeljena je na sedam većih poglavlja, a svako od njih sastoji se od nekoliko potpoglavlja. Autori su jasno definirali pojmove koje su koristili i ukazali su na nužnost multidisciplinarnosti u proučavanju prošlosti. Džino i Domić Kunić smatraju da ne postoji jedinstveni rimski identitet i da Rimljani nisu imali unaprijed razrađen plan osvajanja, nego da je njihovo širenje bilo rezultat prilika na terenu. Također, Rimljanima za cilj nije bilo zaposjesti teritorije, već narode. Primjetno je da se u knjizi za ilirsko stanovništvo ne koristi izraz pleme, kao što je to bio slučaj sa ranijom historiografijom.

hrvatskih zemalja. Međutim, sa ovom knjigom to nije slučaj.⁸² Autori ne daju detaljan opis bitke, više se usredotočuju na uzroke rata smatrajući da su oni puno kompleksniji nego što se smatra. Na osnovu podataka koji donosi izvorna građa, autori zaključuju da se kao jedan od uzroka pobune mogu smatrati motivi i želje dvojice vođa ustanka, Batona Desidijatskog i Batona Breučkog.⁸³ Međutim, o ovoj pojavi je uistinu teško govoriti zbog nedostatka izvorne građe. Ipak, ova knjiga je popunila određene praznine koje su vladale u historiografiji o odnosima između Rimljana i indigenog stanovništva. Također, ukazano je na koji način bi se historija kao nauka u narednom periodu trebala razvijati i da njena svrha nije samo prepričavanje izvorne građe, već i njena detaljna analiza i kritički osvrt.⁸⁴ Kako je već pomenuto, Danijel Džino i Alka Domić Kunić zajedno su priredili još dva članka, pod nazivom *Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to later antiquity*⁸⁵ iz 2012. godine i *View from the Frontier Zone: Roman Conquest of Illyricum*⁸⁶ izdat 2018. godine.

Marin Zaninović, jedan od najvećih arheologa bivših jugoslavenskih prostora, 2015. godine je izdao knjigu u čijem fokusu je politička historija, odnosno ratovi koje je Rimsko Carstvo vodilo sa ilirskim narodima. Treba istaći da studija *Ilirski ratovi*⁸⁷ uistinu ima veliku vrijednost budući da autor prednost daje izvornoj građi, a ne literaturi koja se tiče navedene problematike. Međutim, Zaninović ne iznosi neke nove zaključke, često je subjektivan te se osvrće na rezultate svojih ranijih istraživanja iz XX stoljeća. Može se primijetiti da je riječ o naučniku koji pripada jugoslovenskoj školi tzv. ilirologije. Autor se posebno osvrnuo na analizu djela Veleja Paterkula i Diona Kasija.⁸⁸ Dion Kasije je ostavio zabilješke o bici kod Andetrija, ali je Zaninović dodao pojedine detalje koji nisu zabilježeni u historijskim izvorima. Tiberije se našao u teškoj situaciji, ali *nije mogao da se povuče jer bi povlačenje bilo nečasno*. Zaninović je prenio da su vojnici ispuštali takve krike, da se neprijatelj uplašio i pobjegao.⁸⁹ Zaninović navodi da su Iliri pretrpjeli velike

⁸² Šačić Beća 2020, 21–22.

⁸³ Džino, Domić Kunić 2013, 175.

⁸⁴ Iako autori monografije *Rimski ratovi u Iliriku. Povijesni antinarativ* teže multidisciplinarnosti i kritički se odnose prema pojavama koje tumače, treba istaći da se mogu uočiti određene pojave koje nisu u potpunosti dokazane. Autori povezuju Mezeje sa delmatskim savezom i navode da je njihova teritorija, nakon kampanje Augusta Oktavijana, bila pogranična zona. Međutim, nedostaje izvorna građa i arheološki dokazi koji bi potkrijepili ove tvrdnje u potpunosti (Šačić Beća 2020, 21–22).

⁸⁵ Džino, Domić Kunić 2011.

⁸⁶ Isto 2018.

⁸⁷ Činjenica je da je riječ o jednom, uistinu, značajnom djelu koje se tiče ilirske prošlosti. Međutim, Zaninović je znao često odlutati od onoga što mu je glavni zadatak te je prikazivao stradanja hrvatskog naroda tokom XIX i XX stoljeća.

⁸⁸ Šačić Beća 2020, 24.

⁸⁹ Dion Kasije ništa ne spominje po ovom pitanju, jedino što navodi je: *Dalmatinci, primijetivši ovo, postrojili su se izvan zidina, na vrhu strmine, i bacali su na njih velike količine kamenja, neke izbacujući praćkom, a neke kolutajući prema dole. Neki su puštali opuštene točkove, drugi cijela kola puna kamenja, i još neki dugi okrugle kutije konstruirane na način koji je posebno uobičajen za ovu zemlju i koje su bile pune kamenja. Svi ovi objekti su padali dole odjednom sa velikim podstrekom udarajući ovdje i tamo, kao da su ispuštani iz pračke, razdvajajući Rimljane od drugih čak i više nego ranije i rušili ih* (Dio.56.14.1–2).

gubitke, što je svakako neosporna činjenica. Međutim, u daljem tekstu kaže *da su ih Rimljani bez milosti ubijali u svojim genocidnim postupcima* te je veliki broj ljudi odveden u ropstvo.⁹⁰ S druge strane, Džino u svojoj studiji *Illyricum in Roman Politics 229 BC–AD 68* smatra da Rimljani, generalno govoreći, nisu vršili nepotrebno nasilje nakon gušenja pobune. Ne spominju se velika porobljavanja stanovništva ili pretjerana rimska odmazda. Glavna uporišta su opkoljena i uništena, ali druga naselja, u kojima je živjela većina stanovništva, predala su se mirno. Također, životi Batona Desidijatskog i njegovih sljedbenika bili su pošteđeni. Arheološkim iskopavanjima su pronađeni tragovi uništavanja u dolini rijeke Save, ali je doista teško odgonetnuti jesu li oni rezultat *Bellum Pannonicum* ili *Bellum Batonianum*.⁹¹

Godine 2018. Alka Domić Kunić se u dva rada dotakla Batonovog ustanka. U prvom radu *Proposographia belli Batoniani: Augustovi legati u mreži međusobnih veza i interesa* autorica objašnjava Augustovu mrežu međusobnih veza, a koje su povezivale glavne aktere slamanja Batonovog ustanka. Uglavnom su to bili pripadnici Julijevsko-klaudijeve dinastije. Rad autorice zavređuje pažnju iz razloga što pokazuje da svi oni koje je August angažirao su opravdali njegovo povjerenje i uspjeli da uguše ustanak. Međutim, članak je bitan izvor za cjelokupnu povijest izučavanja Julijevsko-klaudijeve dinastije. Rad se zasniva na preciznoj analizi zaista obimnog korpusa građe. Također, to je prva proposografska analiza Batonovog ustanka na južnoslavenskim jezicima. Tri provincije, Ilirik, Mezija i Galatija su mjesta iz kojih je August sam birao vrhovne magistrate.⁹² U zborniku radova koji je bio posvećen *Sisciji* Domić Kunić se bavila analizom povijesnih izvora koji pominju *Sisciju*. Tu vrijedi posebno pomenuti Veleja Paterkula, koji je ostavio svjedočanstva o sukobima u *Sisciji* tokom Batonovog ustanka. Tom prilikom, Velej je istakao da je *Siscija* bila najvažniji stožer Tiberijevih snaga.⁹³ Čini se da su tokom ovog rata Rimljani prvi put postali svjesni važnosti Panonije, budući da je postojala opasnost da se Rimsko Carstvo podijeli na dva dijela – istočni i zapadni.⁹⁴ Pored Alke Domić Kunić, arheolog Ivan Radman-Livaja je pažnju posvetio *Sisciji*. Ipak, značajno je što je Radman-Livaja odlučio analizirati ulogu *Siscije* na osnovu sačuvanog arheološkog materijala, budući da je u tom trenutku bila najveći garnizon u Rimskom Carstvu, čak i nakon sloma ustanka. Autor je u članku analizirao koje su legije bile prisutne u Iliriku od 6. do 9. godine.⁹⁵

Hrvatski povjesničar koji u svojim radovima u najvećoj mjeri problematizira period kasne antike i ranog srednjeg vijeka, Hrvoje Gračanin, 2019. godine objavio je članak

⁹⁰ Zaninović 2015, 453-454

⁹¹ Džino 2010, 153.

⁹² Domić Kunić 2018a, 83–131.

⁹³ Isto 2018b, 31.

⁹⁴ Kovács 2014, 32.

⁹⁵ Radman-Livaja 2018, 159.

pod nazivom *Bellum Batonianum* i *Bellum Liudewiticum: dodirnice i razilaznice*.⁹⁶ Kako i sam naziv članka kaže, autor je na osnovu izvorne građe odlučio porediti dva značajna povijesna događaja, Batonov ustanak i ustanak Ljudevita Posavskog.⁹⁷ Gračanin je tom prilikom analizirao povijesnu građu – Veleja Paterkula i Svetonija na jednoj strani, a na drugoj *Annales regni Francorum*. Treba istaći da je Gračanin bio na pravom putu, budući da je i sam istakao da su karolinški predstavnici bili inspirisani rimskom izvornom građom, posebno Svetonijem.⁹⁸ Autor je pravilno odredio da ovi ustanci imaju zajedničkih tačaka. Vjerovatno su moguće neke opće poveznice, kao što su borba za samostalnost, djelimično i teritorijalna pozornica (ona u Panoniji), kao i način ratovanja. Također, određene dodirne tačke mogu se pronaći i između protivnika, jer je na jednoj strani bio oficijelni rimski imperator Ludovik, tj. Oktavijan August, a na drugoj domorodački čelnik u Panoniji Ljudevit, odnosno Baton Desidijatski. Međutim, čini se da su uzroci ustanka potpuno različiti. Ljudevit se više pobunio zbog personalnih razloga, a kod ilirskih naroda je više riječ o socijalnim i ekonomskim posljedicama⁹⁹, koje su bile produkt neorganizovane i neadekvatne politike rimskih predstavnika vlasti. Sasvim je opravdana tvrdnja da je u današnjoj savremenoj Hrvatskoj Batonovom ustanku posvećena veća pažnja nego u ranijim vremenima. Iako još uvijek u hrvatskoj naučnoj zajednici ne postoji monografija koja je u cijelosti posvećena ovom događaju, treba istaći da radovi naučnika koji se dotiču ovog događaja predstavljaju nemjerljiv doprinos u izučavanju ustanka. Također, posebno je značajno što sve više historičari pažnju ne posvećuju isključivo deskripciji već komparaciji i kritičkoj analizi.

⁹⁶ Gračanin je svoja razmišljanja podijelio još na pomenutom skupu u Zagrebu 2009. godine. Međutim, kako rezultati skupa nisu objavljeni, autor je odlučio da članak objavi u *Radovima Zavoda za hrvatsku povijest*.

⁹⁷ Kao franački vazal, Ljudevit Posavski je bio podređen furlanskom markogrofu Kadolahu. Međutim, kako nije bio zadovoljan njegovom politikom, Ljudevit se požalio franačkom vladaru Ludovigu I, a ubrzo je digao i ustanak. Ljudevit se četiri godine sa promjenljivom ratnom srećom odupirao neprijatelju. On se 823. sklonio kod Borninog neprijatelja Ljudemisle koji ga je i ubio (Više u: Goldstein 2003; Gračanin 2011).

⁹⁸ Gračanin 2019, 118–119.

⁹⁹ Međutim, ne treba zanemariti da Džino i Domić Kunić govore o motivima i ciljevima dvojice vođa ustanka: *...tek na uporno insistiranje Batona Desitijata počeo je sukob. Daljni tijek rata još više pokazuje osobne ambicije vođa, tako da je breučki Baton Rimljanima izdao trećeg vođu Pina... Na samom kraju sukoba desitijatski Baton iskoristio je najbolji trenutak da se preda Tiberiju ostavljajući svoje suborce na cjedilu u opkoljenom Andetriju te konačnom nagodbom s Tiberijem, spasio život sebi i sinu Skevi* (Džino, Domić Kunić 2013, 175).

Summary: Croatian historiography on the great Illyrian Uprising

The claim that in today's modern Croatia Bato's Uprising was given more attention than it has been the case before is completely justified. Although the Croatian scientific community still hasn't yielded a monograph that is entirely dedicated to this event, it should be noted that the scientists whose work has been in touch with this event represent an immeasurable contribution to the study of the Uprising. Also, it is of utmost significance to note that more and more historians are paying attention not only to describing the events, but also to comparison and critical analysis. Although the Uprising produced many consequences, it is often marginalized in historiography. The causes of such "treatment" are truly complex. Even in those moments when the Uprising was being studied, it was viewed through the prism of the ruling ideology. Furthermore, it was not the case only with this Uprising, but also with many other historical events. Due to inadequate Roman administration, the native Illyrian population decided to rebel. The mentioned event can be compared to the great Uprisings that shook the Roman Empire, such as the Uprising of Vercingetorix, Boudica or Arminius. But, unlike these Uprisings, the Great Illyrian Uprising never received the appropriate scholarly interest. While Vercingetorix, Boudica and Arminius played a role in the creation and homogenization of the French, British (English) and German nations during the Roman times, Bato played an important role exclusively in the creation of the Albanian nation. Judging by what is known, Bato never stayed on the territory of Albania. Stating that, perhaps this is the "key reason" why this topic is not researched in a measure that would be fit for it. Hopefully in the near future, the world and domestic public as well will recognize the importance of this event and treat it with the same amount of respect, interest and give it the same historic value, just as it is the case with Arminius' and Boudica's Uprisings.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Dio Cassius, *Dio's Roman history* (ed. E. CARY), LCL, Cambridge (Massachusetts) 1954.
- Dio Cassius, *Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes* (Halcyon Classics), (ed. H. B. FOSTER), Houston (Texas) 2010.
- Velej Paterkul, *Rimska povijest*, (ed. J. MIKLIĆ), Zagreb 2006.

Literatura

- Antoljak 1989 – S. Antoljak, Ferdo Šišić, *Arhivski vjesnik* 33, Hrvatski državni arhiv, 1989, 125–141.
- Bojanovski 1988 – I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXVI, CBI 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988, Sarajevo.
- Budimir 1959 – M. Budimir, *Flumen nomine Bathinus*, *Glas srpske akademija nauka*, Srpska kraljevska akademija, 236, 57–64.
- Cambi 2010 – N. Cambi, Rimski vojni tropeji u Dalmaciji, *Adrias: Zbornik radova Zavoda za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Splitu no.17*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2010, 125–150.
- Čremošnik 1957 – I. Čremošnik, Rimski spomenici iz okoline Bihaća, *Glasnik Zemaljskog muzeja Arheologija*, XII, Zemaljski muzej, 1957, 163–172.
- Domić Kunić 2004 – A. Domić Kunić, Literarni izvori za iliričke provincije (Dalmaciju i osobito Panoniju) u *Naturalis Historia* Plinija Starijeg, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 37, no.1, Arheološki muzej u Zagrebu, 2004, 119–171.
- Domić Kunić 2006 – A. Domić Kunić, *Bellum Panonicum* (12–11 pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu vol 39.*, no. 1, Arheološki muzej u Zagrebu, 2006, 59–164.
- Domić Kunić 2018a – A. Domić Kunić, *Proposographia belli Batoniani: Augustovi legati u vezi međusobnih veza i interesa*, *Acta Illyrica* 2, godina II, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa, drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2018a, 83–130.
- Domić Kunić 2018b – A. Domić Kunić, Sisak od strabona do Diona Kasija – povijesni izvori o Segestici Augustovog doba, in Drinić, I. (ed.), *Zbornik radova Segestika i Siscija od ruba imperija do provincijskog središta*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2018, 23–61.
- Dreschler-Bižić 1983 – R. Dreschler-Bižić, Japodska kulturna grupa, in Benac, A. (ed), u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Bronzano doba*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1983, 374–389.

- Džino 2006 – D. Džino, Velleius Paterculus and the Panonii: Making up the numbers/ Velej Paterkul i Panoni: premetanje brojki, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 33, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2006, 145–161.
- Džino 2009a – D. Džino, “Dezidijati”: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, *Godišnjak centra za balkanološka pitanja* 38, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2009a, 75–97.
- Džino 2009b – D. Džino, The Bellum Batonianum in Contemporary Historiographical Narratives, *Arheološki radovi i rasprave* vol. 16, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2009b, 29–45,
- Džino 2010 – D. Džino, *Illyricum in Roman Politics–229 BC–AD 68*, Cambridge University Press, 2010.
- Džino 2011 – D. Džino, Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodološki problemi, *Godišnjak centra za balkanološka ispitivanja* 40, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2011, 197–206.
- Džino, Domić Kunić 2013 – D. Džino, A. Domić Kunić, *Rimski ratovi u Iliriku – povijesni antinarativ*, Školska knjiga, d.d., 2013.
- Džino, Domić Kunić 2012 – D. Džino, A. Domić Kunić, Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to Later Antiquity, in B. Migotti (ed.), *Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, Archaeopress, 2012, 93–115.
- Džino, Domić Kunić 2018 – D. Džino, A. Domić Kunić, A View from the Frontier Zone: Roman conquest of Illyricum, in M. Milićević Bradač i D. Demicheli (ed.), *The Century of the Brave: Roman conquest and indigenous resistance during the time of Augustus and his heirs*, FF Press, 2018, 77–87.
- Farlati 1751 – D. Farlati, *Illyrici sacri vol.1: Ecclesia salonitana ab eius exordio usque as Saeculum quartum Aerae Christianae*, Sebastiane Coleti, 1751.
- Fiolić 2010–2011 – M. Fiolić, Izvještaj sa znanstvenog skupa BELLVM BATONIANVM MM. Rat protiv Batona: dvije tisuće godina, *Pro tempore (časopis studenata povijesti)* br. 8–9, Klub studenata povijesti ISHA, 2010–2011, 642–644.
- Goldstein 2003 – I. Goldstein, *Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant*, Filozofski fakultet, 2003.
- Gračanin 2011 – H. Gračanin, *Južna Panonija u kasnoj antici i ranom srednjovjekovlju (od konca 4. do konca 11. stoljeća)*, Plejada, 2011.
- Gračanin 2019 – H. Gračanin, Bellum Batonianum i Bellum Liudewiticum: dodirnice i razilaznice, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* 51, broj 2, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 2019, 117–133.

- Grupa autora 1942 – Grupa autora, *Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine. Od najstarijih vremena do godine 1463*, Hrvatsko kulturno društvo “Napredak”, 1942.
- Hejvud 2005 – E. Hejvud, *Političke ideologije*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2005.
- Imamović 1977 – E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1977.
- Imamović 1978 – E. Imamović, Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni, *Prilozi instituta za istoriju XIV*, Institut za istoriju, 1978, 337–347.
- Klaić 1899 – V. Klaić, *Povjest Hrvata – Od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća – svezak prvi*, Tisak i naklada knjižare Lav, Hartmana (Kugli i Deutsch), 1899.
- Knezović 2009 – I. Knezović, *Bellum Batonianum MM*, Rat protiv Batona: dvije tisuće godina, *Latina Graeca*, nova serija 16, Institut za klasične jezike i antičku civilizaciju, 2009, 93–98.
- Kujundžić-Vejzagić 2012 – Z. Kujundžić-Vejzagić, *Neprolazna svjetlost jantara sa japodskih nekropola u dolini Une*, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 41, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2012, 77–96.
- Kukoč 2009 – S. Kukoč, *Japodi-fragmenta symbolica*, Književni krug, 2009.
- Kovacs 2014 – P. Kovács, *A history of Pannonia during the Principate*, dr. Rudolf Habelt GmbH, 2014.
- Lučić 1666 – I. Lučić, *De regno Dalmatiae et Croatia libri sex*, Amstelaedami, apud Ioannem Blaeu, 1666.
- Matijašić 2009 – R. Matijašić, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Leykam international d.o.o., 2009.
- Mesihović 2009 – S. Mesihović, *Baton Breučki – predaja i kazna*. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne, *Gračanički glasnik XIII*, Monos, 2009, 24–50.
- Mesihović 2011a – S. Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae* (elektronsko izdanje), 2011a.
- Mesihović 2011b – S. Mesihović, *Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba*, (elektronsko izdanje), 2011b.
- Mesihović 2015 – S. Mesihović, *Orbis romanus – Edicija XII stoljeća Rimskog Carstva*, autorsko izdanje, 2015.
- Mesihović, Šaćić 2015 – S. Masihović, A. Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, 2015.
- Mesihović 2018 – S. Mesihović, *Bitka za Ilirik*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, 2018.
- Olujić 2000 – B. Olujić, *Japodi, Apijanovi plemeniti barbari*, *Opuscula arhaeologica* 23–24, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2000, 59–64.

- Olujić 2007 – B. Olujić, *Povijest Japoda*, Srednja Evropa, 2007.
- Pašalić 1957 – E. Pašalić, *Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicique (a.6–9 n-ae)*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* VIII, 1956, 243–300.
- Patsch 1896 – C. Patsch, Japodi, *Glasnik Zemaljskog muzeja* VII, Zemaljski muzej, 113–140.
- Pašvaklin 2000 – V. Paškvalin, Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, *Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja knjiga* 29, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2000, 191–241.
- Radman-Livaja, Dizdar 2010 – I. Radman-Livaja, M. Dizdar, Archaeological Traces of the Pannonian Revolt 6–9 AD: Evidence and Conjectures, in: *IMPERIUM – Varus und seine Zeit, Beiträge zum internationalen Kolloquium des LWL-Römermuseums am 28. und 29. April 2008 in Münster*, Veröffentlichungen Altertumskommission für Westfalen, Landschaftsverband Westfalen-Lippe, 2010, 47–58.
- Radman-Livaja 2012, I. Radman-Livaja, The roman army, in B. Migotti (ed.), *Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia*, Archaeopress, 2012, 159–189.
- Radman-Livaja 2018 – I. Radman-Livaja, *Rimske legije u Sisciji tijekom Julijevo-klaudijskog razdoblja*, in Drinić, I. (ed.), *Zbornik radova: Segestika i Siscija od ruba imperija do provincijskog središta*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2018, 151–171.
- Ravlić 2003 – S. Ravlić, *Suvremene političke ideologije*, Nakladno-istraživački zavod Politička kultura, 2003.
- Rendić-Miočević 2010 – A. Rendić-Miočević, U povodu 80. obljetnice života i rada prof. dr. sc. Marina Zaninovića, *Historia antiqua* 19, Hrvatsko arheološko društvo, 2010, 13–16.
- Rendić-Miočević 1989 – D. Rendić-Miočević, *Iliri i antički svijet*, Ilirološke studije, 1989.
- Smičiklas 1882 – T. Smičiklas, *Poviest Hrvatska* dio prvi, Naklada "Matice Hrvatske, 1882.
- Stipčević 1989 – A. Stipčević, *Iliri – povijest, život, kultura*, II dopunjeno izdanje, Školska knjiga, 1989.
- Suić 1991–92 – M. Suić – Liburnija i Liburni u vrijeme velikog ustanka u Iliriku od 6. do 9. god. poslije Krista, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* vol. 24–25, no.1, Arheološki muzej u Zagrebu, 1991–1992, 55–66.
- Šačić Beća 2020 – A. Šačić Beća, Bosna i Hercegovina u antičko doba u kontekstu zapadnobalkanske historiografije u prve dvije decenije 21. stoljeća, in Juzbašić, Dž.;

- Šehić Z. (ed.): Zbornik radova: *Prilozi o historiografija Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2020, 13–54.
- Šašel Kos 2015 – M. Šašel Kos, The final phase of the Augustan conquest of Illyricum, *Antichità Altoadriatiche Vol. LXXXI*, Centro di Antichità Altoadriatiche, 2015, 65–87.
 - Šišić 1925 – F. Šišić, *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Naklada školskih knjiga, 1925.
 - Tomičić 2002 – Ž. Tomičić, Akademik Mate Suić, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, vol.19, Institut za arheologiju, 2002, 7–10.
 - Vulić 1911 – N. Vulić, Dalmatsko-panonski ustanak (od 6. do 9. g. po Hr.), *Glas Srpske kraljevske akademije, LXXXVIII*, Srpska kraljevska akademija, 1911, 201–202.
 - Vulić 1926 – N. Vulić, Dalmatsko-panonski ustanak od 6. do 9. g. po Hr., *Glas Srpske kraljevske akademije CXXI*, Srpska kraljevska akademija, 1926, 55–72.
 - Zaninović 1966 – M. Zaninović, Ilirsko pleme Delmati I, *Godišnjak – Centar za balkanološka isptivanja knjiga II*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1966, 27–93.
 - Zaninović 1968 – M. Zaninović, *Od Helena do Hrvata*, Školska knjiga, 1996.
 - Zaninović 2003 – M. Zaninović, Breuci od Sirmija do Marsonije, *Opuscula arhaeologica* vol. 27, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2003, 443–449.
 - Zaninović 2015 – M. Zaninović, *Ilirski ratovi*, Školska knjiga, 2015.

Digitalne baze

- <https://www.mq.edu.au/> (Pristupljeno 14. 5. 2021).
- <http://www.ffzg.unizg.hr/pov/cisp/wp-content/uploads/2013/11/Sazetci-izlaganja.pdf> (Pristupljeno 24. 3. 2021).

DR. SC. ALMIR MARIĆ

Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru, Fakultet humanističkih nauka

"Džemal Bijedić" University of Mostar, Faculty of Humanities

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

UDK/UDC 904:726.1(497.6)"652"

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.171

Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini

Sažetak: U radu se analiziraju tragovi rimskih hramova na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. U opštem, uvodnom dijelu obrađen je pojam hrama u rimskom svijetu. Analizirana su sveta mjesta domaćeg stanovništva koja su uglavnom bila pod otvorenim nebom. Od rimskih božanstava, najviše svetišta, prema dosad pronađenim nalazima, posvećena su Jupiteru i Liberu. Evidentiran je i određeni broj lokaliteta koji su vjerovatno bili hramovi, a za koje nije moguće utvrditi kojem božanstvu su bili posvećeni. Ostaci hramova nisu sačuvani, izuzev nekoliko supstrukcija, te je analiza urađena na osnovu epigrafske građe i konteksta.

Ključne riječi: hram, svetište, Silvan, Jupiter, Liber, kapitolijska trijada, vojska, svećenici.

Abstract: The paper analyzes the traces of Roman temples in the area of today's Bosnia and Herzegovina. In the general, introductory part, the notion of the temple in the Roman world is dealt with. The sacred places of the native population, which were mostly under the open sky, were analyzed. According to the findings found so far, most of the Roman sanctuaries are dedicated to Jupiter and Liber. A number of sites were also recorded, which were probably temples, and for which it is not possible to determine to which deity they were dedicated. The remains of the temples have not been preserved, except for a few substructures, so the analysis was done on the basis of epigraphic material and context.

Keywords: temple, sanctuary, Silvanus, Jupiter, Liber, Capitoline Triad, army, priests

1. Pojam hrama u rimskom svijetu

Područje Rimskog Carstva je u doba principata bilo ispunjeno brojnim hramovima, svetištima, te raznim vrstama kultnih spomenika posvećenim brojnim božanstvima. U tom smislu nije bilo razlike između urbanog i ruralnog prostora, što je, zajedno posmatrano, činilo vrlo zanimljiv religijski pejzaž ispunjen brojnim kultnim objektima i predmetima. Kipovi bogova i božica mogli su se naći u raznim dijelovima gradova: hramovima, raskrscima, pozorištima, termama i forumima.¹

¹ Caseau 1999, 23–24.

Dakle, hramovi su bili prepoznatljivi simboli u urbanim sredinama tog vremena. U rimskom svijetu za hramove, odnosno svetišta, postojao je čitav niz različitih naziva. Pojam *templum* odnosio se na inaugurirani prostor, a u nekim slučajevima i zgradu koja je također bila inaugurirana, tj. na njenom mjestu su auguri proveli odgovarajući obred. *Aedes* označava zgradu u kojoj je božanstvo boravilo, a može se prevoditi kao hram. Pored ova dva pojma, postoji čitav niz drugih, poput *delubrum*, *fanum*, *sacellum*, *sacrarium*, *cella* koji su na određeni način povezani sa hramom i njegovim okruženjem.² S obzirom na tako složeno pitanje terminologije, naglašavamo da u ovom radu pojam hram koristimo u najširem smislu riječi, odnosno obuhvatamo svako svetište podignuto nekom rimskom božanstvu.

Pored terminološke dvosmislenosti i neodređenosti, hramovi su po pitanju veličine i statusa također bili veoma različiti. Postojali su mali, jednostavni hramovi koji su imali samo oltar, do velikih hramova sa kolonadama i pomoćnim zgradama.³ Rimske hramove je u pravilu okruživao zid ili ograda kojim je bio obilježen posvećeni prostor. Unutar tako definisanog prostora, pored oltara, mogli su se nalaziti još trijemovi, pomoćna svetišta, drveće, klupe za posjetioce, kipovi, zavjetni stupovi, bazeni i podzemne jame za skladištenje.⁴ U pogledu pravnog statusa, rimski hramovi nisu bili priznati kao sveti ukoliko nadležne osobe nisu izvršile konsekraciju (posvećenje). U tom slučaju smatrani su običnim privatnim posjedom. Ipak, bez obzira na nedostatak službene potvrde, rimske vlasti nisu dovodile postojanje privatnih svetišta u pitanje. Održavanje hramova oslanjalo se upravo na javni novac, za javne i građanske kultove i na velikodušne sljedbenike privatnih kultova, ali gradovi, kao i privatni donatori, mogli su odlučiti koje hramove žele obnoviti, uljepšati ili iznova graditi.⁵

U nauci je dugo vremena preovladavalo mišljenje da je do opadanja interesa za podizanjem rimskih hramova došlo u kasnoj antici kada kršćanstvo preuzima primat kao najvažnija religija u rimskom svijetu. To je vrijeme kada se donose zakonska rješenja prema kojima je trebalo, između ostalog, zatvoriti brojne paganske hramove. Također, u raznim kasnoantičkim tekstovima govori se o uništavanju tih hramova, uglavnom od strane crkvenih lica. Međutim, posljednjih desetljeća desio se značajan napredak u shvatanju kako su se obrasci gradnje i popravke hramova razlikovali tokom rimskog doba, a očito je da su ulaganja u takve građevine počela opadati mnogo prije četvrtog stoljeća.⁶ Također, u nauci je došlo do značajnog pomaka po pitanju boljeg razumijevanja transformacije, desakralizacije i uništavanja hramova u kasnoj antici, odnosno općenito njihove sudbine u tom periodu. Prema Baylissu, samo 120 hramova je pretvoreno u crkve, dok izvorna građa o desakralizaciji ili aktivnom arhitektonskom uništavanju hramova navodi 43 slučaja, od kojih

² Opširnije o ovim terminima vidjeti u: Scheid 2003, 66.

³ Scheid 2003, 63–64.

⁴ Stambaugh 1978, 568.

⁵ Caseau 1999, 25.

⁶ Walsh 2020, 275.

su samo 4 arheološki potvrđena.⁷ S obzirom na to da su širom rimskog svijeta postojale hiljade hramova koji su bili podignuti brojnim božanstvima, brojke koje navodi Bayliss ne pokazuju masovno uništavanje paganskih hramova, niti njihovo pretvaranje u crkve.

2. Svetišta domaćih božanstava

Rimskim osvajanjem Zapadnog Balkana, ovaj prostor ušao je u novi kulturno-civilizacijski krug. Pored brojnih novih tekovina koje se u literaturi najčešće označavaju teminom romanizacije, poput urbanizacije, dijeljenja građanskih prava, izgradnje puteva itd., jedna od temeljnih promjena desila se na polju religije. Rimljani nisu nametali svoju religiju domaćem stanovništvu, ali su rimska božanstva, posebno u urbanim sredinama bila značajno zastupljena. Posvećuju im se zavjetni žrtvenici, podižu hramovi i stvara se jedan potpuno novi vjerski pejzaž.

Prilikom osvajanja novih teritorija, rimska država je pokazivala određenu vrstu poštovanja prema zatečenim svetim mjestima autohtonog stanovništva. Naime, u novo-osvojenim krajevima postojali su brojni lokaliteti u prirodi koji su na neki način bili sakralizirani: jezera, izvori i rijeke, pećine, guste šume i planinski vrhovi.⁸ Teško je reći na osnovu čega je dolazilo do sakralizacije nekog mjesta. Najčešće se radilo o lokalitetima koji su imali prirodnu ljepotu, ambijentalnost, neki neobičan detalj itd.

Na prostoru Zapadnog Balkana, odnosno današnje Bosne i Hercegovine, spomenici koji se pripisuju glavnim autohtonim božanstvima, Silvanu i Dijani, ne sugerišu da su postojale kultne građevine koje bismo mogli izjednačiti sa rimskim hramovima. Svetišta Silvana i Dijane su vjerovatno, s obzirom na njihove kultne specifikacije, bila samo kulturna mjesta na otvorenom polju, u pristupačnim pećinama ili u zaklonjenim mjestima⁹, odnosno u prirodi, kako je to bila praksa u svim krajevima koje su Rimljani uspjeli staviti pod svoju vlast.¹⁰ U rimsko doba Silvanova svetišta se mogu pronaći u privatnim kućama, vilama, odnosno općenito u zatvorenom prostoru. Vjerovatno određeni

⁷ Bayliss je također utvrdio, na osnovu pisanih i materijalnih izvora, da su potvrđeni incidenti uništenja/skrnavljenja dosegli vrhunac krajem 4. stoljeća kad su izdani oštri protupaganski zakoni (Bayliss 2004; Lavan 2011, xxiv).

⁸ Caseau 2004, 106.

⁹ Paškvalin iznosi pretpostavku da je u Delminiju postojao zidani hram posvećen Dijani, Liberu i Armatu (Paškvalin 1963, 14).

¹⁰ Najviše svetišta posvećenih Silvanu u provinciji Dalmaciji pronađeno je na prostoru salonitanskog agera. Uglavnom se nalaze u okolini nekadašnje Salone, na području Klisa, Kaštela i Poljica. Smještena su u prirodnom ambijentu na kamenim liticama ili u pećinama (Perinić-Muratović 2008, 305–312). Vrlo zanimljiv primjer svetišta predstavlja mala špilja, odnosno udubljenje u stijeni, smješteno u mjestu Močići, u Konavlima. Radi se o prirodnom speleju gdje je u litici prikazana Mitrina tauroktonija, a koji je, prema mišljenju Duje Rendića-Miočevića, u ranijoj fazi služio kao svetište Silvana. Silvanov lik sačuvan je samo u fragmentima, pošto je njegova reljefna slika veoma oštećena u novije vrijeme. Slična svetišta u provinciji Dalmaciji nalaze se na brdu Kozjaku sjeverozapadno od Salone gdje je u živoj stijeni uklesan reljef Silvana i Aequuma (Čitluk kod Sinja) gdje su na litici bili uklesani likovi Silvana i Dijane (Rendić-Miočević 1989, 531–538).

broj kulturnih spomenika sa prostora današnje Bosne i Hercegovine posvećenih ovom božanstvu potiče upravo iz takvih svetišta.¹¹

Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine zasigurno je utvrđeno postojanje nekoliko svetišta domaćim božanstvima pod otvorenim nebom. Na arheološkom lokalitetu Dvorišta u Putovićima kod Zenice Paškvalin je utvrdio da je postojalo svetište *sub divo* posvećeno Silvanu.¹² Prema mišljenju Bojanovskog, svetište posvećeno Silvanu i Dijani nalazilo se i u Busiji na Glamočkom polju što potkrepljuje prisutnošću uobičajenih elemenata njegovog kulta poput potoka Busije, šume, odnosno cjelokupni ambijent u kojem je spomenik pronađen predstavlja idealan prostor za štovanje jednog takvog kulta.¹³ Bojanovski je na Glamočkom polju pretpostavio postojanje još jednog Silvanovog svetišta. Prilikom istraživanja u selu Vrba, lokalitet Borak, pronađeni su ostaci Silvanove kulturne zajednice koji, uz ranije evidentirane spomenike, sugeriraju postojanje svetišta na tom mjestu. Prema Bojanovskom, u Vrbi, pa i drugim dijelovima Glamočkog polja, mogao je postojati Silvanov speleji poput onog u Močićima.¹⁴

Vjerovatno najpoznatiji primjer svetišta jednog autohtonog božanstva jest izvor Privilica kod Bihaća koji se nalazio na japodskom teritoriju. Tu je pronađen veliki broj žrtvenika posvećenih bogu Bindu Neptunu, koji su poprilično detaljno obrađeni i interpretirani u literaturi.¹⁵ Sa velikom vjerovatnoćom postojanje svetišta možemo pretpostaviti i na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara, koje je upravo zbog izvora vode još od neolita privlačilo ljude da se naseljavaju u njegovoj blizini što se nastavilo i u kasnijim historijskim razdobljima.¹⁶

3. Tragovi rimskih hramova u današnjoj Bosni i Hercegovini

U bosanskohercegovačkoj historiografiji koja se bavi antičkim razdobljem ne postoji monografija, studija ili rad koji ovu temu obrađuje kao zaseban problem. Najčešće se u sintezama antičke prošlosti Bosne i Hercegovine ili u sintezama o kultovima i religiji, hramovi podignuti pojedinim božanstvima, uglavnom rimskim, ali u određenoj mjeri i orijentalnim, spominju samo u nekoliko rečenica, vrlo često bez dodatnih podataka. U tom kontekstu daju se samo osnovne informacije o božanstvu, hramu, lokalitetu itd. Rijetko se daju analize društvenog, političkog i kulturnog konteksta u kojem su te sakralne građevine podizane. Naravno, uglavnom je to posljedica nedostatka arheoloških i narativnih izvora, koji su na prostoru koji obrađujemo vrlo oskudni. Za određeni broj hramova koji su evidentirani teško je utvrditi kojem su božanstvu bili posvećeni.

¹¹ Imamović 1977, 61–62.

¹² Paškvalin 1980, 67–70; 1990, 64.

¹³ Bojanovski 1965, 20.

¹⁴ Isto 1977–78, 129.

¹⁵ Imamović 1977, 95–101; Raunig 2004.

¹⁶ Imamović 2014, 197.

3. 1. Jupiter

Poznati hramovi podignuti rimskim božanstvima potvrđeni su epigrafskim natpisima, ali i drugim arheološkim artefaktima pronađenim u kontekstu koji se može dovesti u vezi sa postojanjem hrama. Naravno, pošto je Jupiter bio vrhovno božanstvo rimske države, najviše poznatih nalaza povezano je upravo sa njim. Jupiter se navodi sa nekim od njegovih epiteta, poput *Depulsor* ili je spomenut na natpisu, odnosno prikazan u reljefu kao dio Kapitolijske trijade sa Junonom i Minervom, zatim sa Genijem.

U kontekstu hramova posvećenih Jupiteru, samostalno i u kulturnoj zajednici, prostor Jajca i šire okoline je vrlo interesantan. Na lokalitetu Katina, Jajce, krajem 19. stoljeća otkriven je spomenik posvećen Jupiteru *Depulsoru* kojeg je obnovio Eneja Proklijan.¹⁷ Na Harmanima, na zaravanku iznad Katine, su prilikom iskopavanja početkom 80-tih godina 20. stoljeća pronađeni temelji zgrade čija je širina iznosila 15 metara sa dosta tesanih kvadera i nekoliko arhitektonskih ulomaka koji su pripadali hramu Jupitera *Depulsora*.¹⁸

U Šipovu na Plivi, mjestu smještenom nedaleko od Jajca, zabilježen je spomenik posvećen kulturnoj zajednici Minervi, Jupiteru i Geniju. Radi se o reljefnoj ploči koja je bila sastavni dio hrama.¹⁹ Istom lokalitetu na Gromilama izgleda da je pripadao i ulomak grede sa posvetom Augustu i božici Rima [*Au]gusto et [Romae]/s(acrum)*, kao i ara posvećena boginji Minervi.²⁰

Na području današnjeg Šipova na Plivi u rimsko doba nalazio se municipij Baloie.²¹ Među arheološkom građom koja je pronađena u tom mjestu u kontekstu naše teme treba istaknuti počasnu bazu sa natpisom postavljenu Gaju Miniciju Fundanu, koji je obavljao čitav niz značajnih dužnosti u rimskoj državi, poput senatora, konzula, pretora itd.²² Prema mišljenju J. Wilkesa, Fundan je vjerovatno bio patron municipija u Šipovu i namjesnik provincije Dalmacije.²³ Također, na osnovu natpisa iz Šipova možemo vidjeti da je obavljao funkciju septemvira epulona, člana svećeničkog kolegija čija je dužnost bila da organizuju javne gozbe i igre. Osnovan 196. g. p. n. e. kolegij *septemviri epulonum* imao je dužnost da organizuje gozbe u čast Jupitera ili Kapitolijske trijade za vrijeme *ludi Romani* i *ludi plebei*.²⁴

Glamočko polje je također bogato arheološkim nalazima iz rimskog doba. U tom smislu posebno se ističu mjesta Vrba i Halapić. U potonjem je pronađeno ukupno 16 votivnih

¹⁷ *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) / Depulsori / Aeneas(?) / Proclianus ae^s/dem restit[uit?] / [---] (?) libens* (CIL III, 13981; EDH 052281; Lupa 23702).

¹⁸ Bojanovski 1988, 293; AL II, 179.

¹⁹ Patsch 1914, 192–193.

²⁰ Bojanovski 1988, 290.

²¹ Opširnije o municipiju vidjeti kod: Bojanovski 1974.

²² *C(aio) Minicio / L(uci) filio Pap(iria) / Fundano VII/vir(o) epulonum trib(un)o / leg(ionis) <X=V>II Fulminatae quaestori tribuno / [p]lebis praetori leg(ato) / [leg(ionis) XV A]pollinaris / [3]piae / [3]jur / [(II)Iug 03, 01627; EDCS-10100608).*

²³ Wilkes 1969, 445–446.

²⁴ Rüpke 2008, 8.

spomenika posvećenih uglavnom Jupiteru i nekim njegovim kultnim specifikacijama, dok su posvete drugim božanstvima rijetke i pojedinačne.²⁵ Sve ukazuje na to da se upravo u Halapiću nalazio centar rimskog službenog kulta sa hramom kapitolijske trijade.²⁶ Prema Bojanovskom, koji se najviše bavio tom tematikom, Vrbu sa Podgradinom treba identificirati kao centar municipija *Salvium*, a Halapić sa putnom stanicom *Salviae* i sjedištem konzularnih beneficijara kao predstavnika centralne rimske vlasti.²⁷

Stručnjaci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine su 2007/2008. godine u selu Halapić proveli arheološka istraživanja koja su potvrdila postojanje objekta koji je u svojoj najstarijoj građevinskoj fazi (2–3. stoljeće) vjerovatno imao funkciju hrama.²⁸ Međutim, dosad nisu objavljeni rezultati tih istraživanja.

Skelani na Drini su u doba rimske vladavine bili značajno rimsko naselje. Naime, tu se nalazio *municipium Malvesiatium*, administrativni centar ovog područja. Od austrougarskog pa do savremenog doba u Skelanima je prilikom arheoloških istraživanja otkriven veliki broj spomenika i ostalih tragova rimske civilizacije koji potvrđuju važnost ovog mjesta kao upravnog i kulturnog centra. Među brojnim epigrafskim spomenicima, mozaicima, bazilikama, termama, novcu itd., pronađeni su spomenici posvećeni Kapitolijskoj trijadi. U stanici konzularnih beneficijara koja se locira upravo u Skelanima, među njihovim žrtvenicima dva su posvećena Jupiteru, Junoni i Minervi.²⁹ Uz ostala božanstva rimskog panteona potvrđena u Skelanima, kao i praksu iz drugih municipalnih centara može se pretpostaviti postojanje hrama kapitolijske trijade u ovom mjestu.³⁰

U susjednoj Domaviji, koja je također potvrđena kao važan rimskodobni urbani centar, pronađeni su brojni rimski spomenici koji upućuju na postojanje svetišta podignutog rimskim božanstvima.³¹ Uz nekoliko spomenika Jupiteru, evidentiran je i spomenik Jupiteru i Junoni sa epitetom Regina (kraljica), što upućuje na postojanje kulta Kapitolijske trijade.³² Kultni reljefi i žrtvenici posvećeni Jupiteru, kao i općenito uloga i značaj Domavije u rimsko doba, sa brojnim drugim spomenicima, ukazuje na postojanje svetišta boga Jupitera u tom naselju.³³

Slična situaciji je u Rogatici, koja je također u rimsko doba bila administrativni centar (Col. Ris...).³⁴ Na njenom području pronađen je veliki broj žrtvenika Jupiteru, ali i Junoni

²⁵ Bojanovski 1986, 103.

²⁶ Bojanovski 1986, 81, 103; 1988, 244.

²⁷ Bojanovski 1986, 107.

²⁸ <https://www.klix.ba/magazin/kultura/glamoc-otkriven-anticki-refugij/080425014>, (Pristupljeno 4. 6. 2021).

²⁹ *CIL III* 14218; *CIL III* 14219/¹⁵; Općenito o konzularnim beneficijarima u provinciji Dalmaciji vidjeti Glavaš 2016.

³⁰ Bojanovski 1988, 182; Marijanović 1989, 165.

³¹ Radimsky 1894, 1–48.

³² Marijanović 1989, 165.

³³ Paškvalin 1963, 150; Marijanović 1989, 165.

³⁴ Općenito o administrativnim jedinicama nepoznatog imena sa prostora istočne Bosne i Podrinja vidjeti u: Šaćić Beća 2018, 111–133.

Regini, koja je u Domaviji potvrđena u zajednici sa Jupiterom.³⁵ Ukupno je evidentirano pet spomenika Jupiteru, četiri sa imenom božanstva u formi *Iuppiter Optimus Maximus*, dok je jedan sa epitetom *Capitolinus*, od čega su tri podignuta od strane gradskih dužnosnika.³⁶ Pošto je na prostoru današnje Rogatice utvrđeno postojanje značajnog rimskog grada, vjerovatno u rangu kolonije, zatim da svi dedikanti imaju rimska imena, što svjedoči o stepenu romanizacije i kolonizacije ovog prostora, kao i zbog brojnosti zavjetnih spomenika moguće je pretpostaviti na ovom mjestu i postojanje svetišta službenog rimskog kulta.³⁷

Na osnovu potvrđenih i pretpostavljenih primjera postojanja hramova u mjestima koje smo obradili primjetno je da je kult Jupitera, odnosno Kapitolijske trijade bio prisutan u gradovima koji su uglavnom imali status municipija i kolonije. Postojali su vrlo strogi kriteriji na osnovu kojih se određivalo da li će se neki hram identificirati kao kapitolij.³⁸ Vjerovatno zbog toga u provinciji Dalmaciji nije sa potpunom sigurnošću potvrđen ni jedan hram Kapitolijske trijade.³⁹

Sinobad smatra da se ne treba podrazumijevati da su kapitoliji po raznim gradovima u Carstvu posvećeni isključivo Jupiteru, Junoni i Minervi, nego da je na određivanje ranga hrama manje utjecala posveta, a više položaj, značenje i važnost hrama za lokalnu zajednicu i centralnu rimsku vlast.⁴⁰ Prema praksi iz drugih dijelova Rimskog Carstva, kao i podacima koji su dostupni sa spomenika iz mjesta koje smo obradili, vidljivo je da su dedikanti spomenika uglavnom osobe koje su obavljale neki posao u državnoj službi, poput konzularnih beneficijara koji su po zadatku dolazili u određeno mjesto⁴¹, legijskih veterana ili lokalnih gradskih dužnosnika.

U tom kontekstu treba istaknuti da rimske vjerske institucije u provincijama nisu bile samo odraz različitih razina romanizacije, nego su također bile korisna sredstva u natjecanju za prestiž, čast i status što je bilo jedno od značajnijih obilježja provincijalne kulture širom rimskog svijeta.⁴² Lokalne elite u provincijama su nastojale poboljšati svoj socijalni status, kao i izgled za napredovanje finansiranjem projekata izgradnje javnih građevina.⁴³ Podizanje hramova najvažnijim državnim božanstvima je svakako spadalo u jednu od boljih mogućnosti za unapređivanje društvenog statusa u određenoj

³⁵ *CIL III*, 14616. Opširnije o kultu Junone Regine vidjeti u: Palmer 1974, 21–29.

³⁶ Ferjančić, Samardžić 2014, 474.

³⁷ Marijanović 1989, 167.

³⁸ Opširnije o tome u: Barton 1982.

³⁹ Sinobad 2007, 254.

⁴⁰ Isto, 255.

⁴¹ U tom svjetlu treba posmatrati i novootkriveni spomenik konzularnog beneficijara iz *legio I Adiutrix* posvećen Jupiteru sa Nevesinjskog polja (Kifino selo), a koji je vjerovatno bio smješten u nekom hramu, svetištu ili u beneficijarskoj stanici koja se nalazila blizu puta koji je vodio od Narone, preko Nevesinjskog polja do unutrašnjosti provincije Dalmacije (Vujović 2020, 64–65).

⁴² Beard, North, Price 1998, 335.

⁴³ Walsh 2016, 228.

lokalnoj zajednici, poput dobijanja mjesta u gradskom vijeću i sl. Naravno, činjenica da su samo pojedinci koji su bili dovoljno imućni mogli učestvovati u takvim poduhvatima ograničavala je broj onih koji su bili uključeni u natjecanje za status i moć unutar neke lokalne sredine. Međutim, vremenom je služba u gradskim institucijama postala manje privlačna kao način da pripadnici elita ostvare svoju karijeru, što je od trećeg stoljeća dovelo do opadanja prakse u kojoj su bogati pojedinci podizali javne građevine, među njima i hramove, kao poklon zajednici.⁴⁴

3. 2. Liber

Liber je staroitalsko božanstvo plodnosti i vegetacije koje se vremenom izjednačilo sa grčkim Dionisom.⁴⁵ Kult Libera je bio vrlo raširen na istočnojadranskoj obali, kao i u drugim dijelovima Carstva. U provinciji Dalmaciji se javlja već u doba kasne Republike, uz popularnost koja ga je pratila i u razdoblju ranog i kasnog Principata, dok opadanje kulta započinje sredinom 3. stoljeća, a legaliziranjem kršćanstva i njegov konačni prekid u 4. i 5. stoljeću.⁴⁶ U Dalmaciji je najviše natpisa pronađeno u glavnim urbanim centrima Saloni i Naroni, a u Bosni i Hercegovini na području Bihaća.⁴⁷

Na prostoru današnjeg Ljubuškog do danas su pronađena tri spomenika koja se povezuju sa ovim božanstvom, od kojih se na dvama spominje hram. Mogu se posmatrati u kontekstu aktivnosti pomoćnih kohorti koje su u logoru na Humcu bile stacionirane od 1. do 3. stoljeća.⁴⁸ Prvi natpis govori o obnovi hrama Liberu kojim je rukovodio Kvint Pisenije Severin, centurion legio XI Claudia.⁴⁹ Prema Patschu, ovaj centurion je bio u posebnoj misiji obnove hrama.⁵⁰ Datiranje ovog događaja na neki način možemo povezati sa kretanjem i punim nazivom XI legije koja je uz VII činila stalnu legijsku posadu u provinciji Dalmaciji u 1. stoljeću. Legija je učestvovala u građanskim ratovima 69. godine, nakon čega je smještena u Germaniju. Zbog dodatka *Claudia pia fidelis* koji je dobila 42. godine pokazivanjem lojalnosti caru Klaudiju prilikom Skribonijanove pobune, nekoliko autora tvrdi da je do restauriranja hrama došlo između 42. i odlaska legije u Germaniju.⁵¹ U novije vrijeme Tončinić je dosta argumentovano, analizirajući spomenike XI legije u Ljubuškom, obradio i spomenik centuriona koji je nadzirao radove na obnovi hrama Liberu Ocu. Nakon opširne analize utvrdio je da taj građevinski natpis treba datirati na

⁴⁴ Walsh 2016, 276.

⁴⁵ Opširnije o Liberu vidjeti u: Bruhl 1953.

⁴⁶ Jadrić 2007, 51.

⁴⁷ Dodig 2014, 140; Imamović 1977, 394–396.

⁴⁸ Opširnije o pomoćnim kohortama na Humcu vidjeti u: Marić 2019.

⁴⁹ *Q(uitus) Piseni(i)us Se(verinus) [(centurio) leg(ionis) XI Cl(audiae) / templum Lib(eri) Pat(ris) / vetustate corrup⁵tum porticib(us) adiect(is) / restituit (CIL III, 8485; EDCS–26600661).*

⁵⁰ Patsch 1897, 468–469.

⁵¹ Opširnije o tim teorijama vidjeti u: Tončinić 2017.

kraj 2. ili početak 3. stoljeća.⁵² Ako uzmemo ovu dataciju kao tačnu, onda možemo pretpostaviti da su izvođači radova prilikom obnove portika hrama vjerovatno bili pripadnici Prve kohorte Belga ili Osme dobrovoljačke kohorte koji su u tom trenutku bili smješteni u logoru na Humcu.

Vojnici Prve kohorte Belga su pod nadzorom Flavija Viktora, centuriona *legio I Adiutrix pia fidelis*, obnovili i proširili hram 173. godine.⁵³ Ovom prilikom je Liber predstavljen zajedno sa boginjom Liberom. Ostaci hrama još uvijek nisu otkriveni. Bojanovski je pretpostavljao da se hram nalazio na lokalitetu Gračine, tj. u blizini logora.⁵⁴ *Cohors I Belgarum equitata* je u augzilijskom logoru na Humcu boravila tokom 2. te jedan dio 3. stoljeća. U tom periodu njen sastav, posebno u dijelu običnih vojnika, uglavnom su sačinjavali domaći ljudi, koji su u tom razdoblju općenito u značajnijoj mjeri popunjavali pomoćne kohorte rimske vojske. Oficirski kadar kohorte, sudeći prema epigrafskoj građi, uglavnom su sačinjavali oficiri iz drugih provincija Carstva. Upravo su zapovjednici u logorima rimske vojske obavljali najvažnije vjerske rituale, pritom se ponašajući kao svećenici.⁵⁵

Rimski vojnici su bili tijesno povezani sa Liberom, u dunavskim legijama je čak smatran božanstvom vojske i zajedno sa saputnicom Liberom često je bio zazivan među vojnim božanstvima u Panoniji i Daciji.⁵⁶ Kult Libera i Libere, kao zaštitnika vojnika je vjerovatno od strane tih vojnika prenesen u provinciju Dalmaciju.⁵⁷ Pomoćne kohorte smještene na Humcu očito su dugo vremena poštovali ovo božanstvo i njegovu zajednicu sa Liberom. S obzirom na dugotrajnost štovanja ovih božanstava u logoru na Gračinama sasvim je sigurno da je bilo još intervencija na održavanju hrama, o čemu, nažalost, nema sačuvanih materijalnih dokaza.

Religija i različite kultne prakse su imale veoma važnu ulogu unutar vojne zajednice. Službeni festivali i rituali su vojnicima stvarali osjećaj zajedništva na čitavom prostoru Carstva. Naravno, lokalna božanstva su također bila važna među vojnicima različitog statusa, od običnih vojnika do oficira. Vojnici su također bili važni faktori u procesu romanizacije pri čemu je izgradnja hramova imala svoju značajnu ulogu. Hramovi su građeni da dugo traju i njihovo postojanje imalo je dugoročne efekte na sredinu u kojoj su se nalazili. Od sredine 3. stoljeća status određenih kultova i hramova među vojskom značajno je utjecao i na odnos dvora prema vjerskim institucijama, jer su carevi dolazili na prijestolje uz podršku vojske i oslanjali se na popularnost među vojskom da bi ostali na vlasti.⁵⁸ Istraživanja iz drugih provincija, poput Britanije i Panonije, pokazuju da je tokom trećeg do početka četvrtog stoljeća došlo do drastičnog smanjenja finansijske podrške hramo-

⁵² Tončinić 2017, 94.

⁵³ *CIL III*, 1790=6362=8484; HD 050262.

⁵⁴ Bojanovski 1980, 10.

⁵⁵ Haensch 2006, 208–209.

⁵⁶ Jadrić 2007, 62.

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Walsh 2020, 276.

vima koji su bili povezani sa vojnom zajednicom. Prema Walshu, mogući faktori koji su doveli do toga sastoje se od odsutnosti izravnog carskog poticaja nakon razdoblja Severa, kao i poteškoća sa kojima su se suočavali vojnici u pružanju potpore takvim projektima nakon što je došlo do smanjenja garnizona i smanjenja plate, ali i promjenjive prirode eurgetizma u rimskom društvu i trenda udaljavanja od korištenja hramova za pokazivanje odnosa sa božanskim u vojnom okruženju.⁵⁹ Naravno, vojska je i dalje nastavila sa vjerskim aktivnostima u svojim logorima, pošto su razni rituali bili vrlo važan segment vojne zajednice, te su služili kao jedan od mehanizama za bolju kontrolu vojnika.

Na lokalitetu Putovići u Zenici pronađena je reljefna ploča na kojoj su predstavljeni Liber i Libera. Reljef je izveden na ploči kvadratnog oblika koja ima oblik žrtvenika sa naglašenim profiliranim kruništem i bazom.⁶⁰ Uz epigrafski spomenik sa Humca, radi se o jedinom spomeniku ovoj kulturnoj zajednici u Bosni i Hercegovini.⁶¹ Ploča se najvjerojatnije nalazila ugrađena u nekoj zgradi, odnosno nekom hramu posvećenom ovoj kulturnoj zajednici. Na prostoru današnje Zenice je u antičko doba postojalo značajnije rimsko naselje, pa možemo pretpostaviti postojanje hramova i ostalim važnijim božanstvima. Ne postoje podaci sa spomenika za tačnu dataciju, ali s obzirom na to da se većina spomenika ovim božanstvima datira u 1. i 2. stoljeće, može se pretpostaviti da je to slučaj i sa spomenikom iz Zenice.⁶²

Na prostoru današnje Zenice pronađeni su materijalni ostaci koji upućuju na postojanje drugih sakralnih objekata u tadašnjem rimskom naselju. Naime, na jednom fragmentu nadgrobnog spomenika navodi se svećenik *Urbs Romae Aeternae*: [--- sacerdos] *ti urbis Romae* [---] / [---]ssimo q[ui] vixit / [---] colniugi et sib[il]i viva f(ecit).⁶³ Podatak da je postojao svećenik boginje *Urbs Romae Aeternae* svjedoči o organiziranom štovanju tog kulta, koje se vjerovatno odvijalo u nekom hramu. Prema Imamoviću, svećenik je živio i obavljao svoju dužnost u mjestu gdje je spomenik pronađen.⁶⁴ Ovo je zasada jedini nalaz i potvrda štovanja božice *Urbs Romae Aeternae* u čitavoj provinciji Dalmaciji.⁶⁵ Štovanje boginje *Urbs Romae Aeternae* uspostavio je car Hadrijan 121. godine kad je osnovao festival *Natalis Urbis*.⁶⁶ Također je utemeljen kolegij duodecimvira koji je brinuo o štovanju kulta boginje Rome. Svećenici kulta su u provincijama imali različite titule, poput *sacerdos Urbis Romae Aeternae*, *sacerdos Urbis* ili *sacerdos Urbis Romae*.⁶⁷ Inače, svećenici su, pored vjerskih dužnosti, često imali važnu ulogu u političkom životu rimskih gradova.

⁵⁹ Walsh 2020, 276.

⁶⁰ Jadrić 2007, 63.

⁶¹ Imamović 1977, 163.

⁶² Isto, 164.

⁶³ *CIL III*, 12767; HD 052638.

⁶⁴ Imamović 1977, 189.

⁶⁵ Jadrić 2007, 285.

⁶⁶ Fishwick 2002, 142.

⁶⁷ Isto.

Prema tome, hramovi i svetišta u gradovima mogu se, donekle, smatrati produžetkom političkog prostora, a rituali žrtvovanja i posvećivanja koji su činili srž vjerske prakse također su oblikovali strategiju putem koje su takvi ljudi mogli održavati svoj društveni položaj unutar lokalnih hijerarhija.⁶⁸ Analogno tome, svećenik boginje Rome je mogao biti neki od dužnosnika u gradskom vijeću municipija Bistuensium, pod čiju je nadležnost vjerovatno potpadao prostor savremene Zenice.

Iz Zenice potječe i drugi natpis na kojem se spominje svećenik, u ovom slučaju provincije Dalmacije: ...] C / C[.....]ti / II v[iro munic B.]ist(uae) / sacerd(oti) [provi]nc(iae) / Delma[tiae] / U[lp(ia)?] P[r]oci[lla co]n(iugi) / [et s]ib[i].⁶⁹ Ime svećenika nije sačuvano, iako je vidljivo da je spomenik podigla njegova supruga. Preminuli je bio osoba koja je uživala veliki ugled u lokalnoj sredini, a koji je bio i na funkciji duovira municipija Bistuensium. Služba provincijskog svećenika bila je vrhunac nečije karijere, bilo municipalne ili viteško-municipalne, odvijala se u zreloj dobi pri kraju karijere i nosila je veliku odgovornost.⁷⁰

Na osnovu brojnih materijalnih ostataka Dimitrije Sergejevski je već 20-tih godina prošlog stoljeća pretpostavio da se u selu Vašarovine kod Livna nalazilo svetište posvećeno nekom božanstvu.⁷¹ U blizini tog lokaliteta otkriven je spomenik posvećen Liberu, sa reljefnim prikazom i votivnim natpisom. Prema mišljenju Paškvalina, reljef pripada hramu boga Dionisa, odnosno Libera ili određenom kultnom mjestu *sub divo*, čime se potvrdila pretpostavka Sergejevskog o svetištu.⁷² Sergejevski je u istom članku objavio fragment spomenika čiji je dedikant gradski dužnosnik iz obližnjeg municipija *Aequm* u dolini Cetine koji se može dovesti u vezu sa podizanjem hrama na tom lokalitetu. Onomastički i historijsko-epigrafski podaci sa votivnog reljefa boga Libera iz Vašarovina govore da je hram posvećen Liberu bio podignut već na početku 2. st., te da je bog Liber bio prihvaćen i od domaćeg stanovništva.⁷³

Određene informacije o religijskim prilikama u Vašarovinama mogu dati poklopci sa kamenih urni iz livanjskog kraja, pošto se na njima nalaze motivi poput delfina ili amfora koji se povezuju sa Liberom i njegovim kultom.⁷⁴ Paškvalin pretpostavlja da su na teritoriji Delmata postojala tri Liberova hrama: jedan na području Livna (Vašarovine), drugi na području Duvna u Duvnu (Delminium), i treći na Glamočkom polju (možda u Šumnjacima).⁷⁵ U Šumnjacima je pronađen anepigrafski žrtvenik sa likovno predstavljenim Liberom. Ovaj nalaz ukazuje na postojanje, u manjoj mjeri zidanog hrama, ili,

⁶⁸ Revell 2009, 162.

⁶⁹ CIL III, 12762+12766.

⁷⁰ Jadrić-Kučan 2010, 302.

⁷¹ Sergejevski 1928, 90–92.

⁷² Paškvalin 1986, 67.

⁷³ Isto, 69.

⁷⁴ Paškvalin 1983, 174–175.

⁷⁵ Isto 1986, 67.

što je vjerovatnije, sub divo svetišta posvećenog bogu Liberu na tom lokalitetu.⁷⁶ Prema svemu navedenom, vidljivo je da je Liber bio veoma popularno božanstvo na delmatskom prostoru. To se može dovesti u vezu sa činjenicom da je kult vina prodro na delmatski teritorij u drugom i trećem stoljeću kada romanizacija dopire i do majstorskih radionica u provincijalnoj sredini.⁷⁷

Pored navedenih urbanih sredina gdje su vjerovatno postojali hramovi podignuti rimskim božanstvima, širom današnje Bosne i Hercegovine postoji još nekoliko lokaliteta na kojima su pronađeni nalazi koji su dobar temelj za pretpostavku o postojanju svetišta iz rimskog doba. U okolini Konjica pronađena su dva takva nalaza, u mjestu Barice kod Ostrošca spomenik boginji Minervi⁷⁸, a u Buturović Polju Veneri.⁷⁹ U blizini mjesta gdje je pronađen reljef Venere Čremošnik je istražila precizno obrađene blokove krečnjaka koji su tu zatečeni. Također, istražila je i samu ruševinu u kojoj je pronađen spomenik Veneri. Sačuvan je samo zapadni zid, ali je Čremošnik pretpostavila da je imala četvrtastu osnovu. Svrha objekta je također nepoznata, ali se na osnovu kulturnog reljefa boginje pretpostavlja da se radi o svetištu, kakvih je npr. dosta pronađeno kraj rimskih imanja u Galiji i na Rajni.⁸⁰ Današnji Konjic i njegova okolina u antičko doba predstavljali su područje bogato rimskim imanjima sa vilama rustikama što je potvrđeno brojnim materijalnim ostacima.⁸¹

Iz mjesta Podbrjeđe kod Zenice Patsch je objavio ulomak oltara sa veoma oštećenim natpisom na kojem se može iščitati dio *a|jede[m... a funda]mentis*, na osnovu kojeg vidimo da se tu radilo o gradnji ili popravci hrama.⁸² Zanimljivo je da se fraza *a fundamentis*, koja se odnosi na nešto izgrađeno iz temelja, u rimskom svijetu, posebno u njegovom zapadnom dijelu, često upotrebljavala na natpisima i u slučajevima kada građevina nisu napravljene iz temelja, nego je urađena veća rekonstrukcija ili neke promjene koje nisu strukturne prirode.⁸³

Hram se vjerovatno nalazio i u rudonosnom području na sjeverozapadu Bosne, u porječju Sane i Japre. U današnjoj Ljubiji i Briševu kod Prijedora su pronađeni žrtvenici koje su Majki Zemlji (*Terra Mater*) posvetili različiti rudarski dužnosnici u statusu prokuratora i vilika. Otkriveno je ukupno devet žrtvenika od čega se na njih šest njih ponavlja datum *a.d. XI Kal. Maias*, odnosno 21. april, datum kada je prema legendi osnovan Rim, a što se moglo, između ostalog, odnositi na izgradnju ili obnovu hrama *Terrae Matris* u Ljubiji, koja je bila administrativni centar distrikta.⁸⁴ Žrtvenici su vjerovatno stajali ispred hrama

⁷⁶ Paškvalin 1989, 160.

⁷⁷ Dodig 2014, 144.

⁷⁸ Patsch 1902, 322–323; Isto 1914, 193.

⁷⁹ Čremošnik 1954, 186.

⁸⁰ Isto, 185.

⁸¹ Marić 2020.

⁸² Patsch 1906, 159; HD 033916.

⁸³ Opširnije o upotrebi fraze *a fundamentis* vidjeti u: Thomas, Witschel 1992, 159–171.

⁸⁴ Bojanovski 1988, 278; Šačić 2016, 192–214. Više o kultu *Terra Mater* vidjeti u: Sanader 1996, 119–130.

koji se nalazio između većeg kompleksa zgrada koje su činile upravni centar rudnika, tj. službenih prostorija, zgrada za stanovanje i gospodarskih zgrada.⁸⁵

4. Hramovi nepoznatim božanstvima

Pored hramova za koje je zasigurno ili sa velikom vjerovatnoćom utvrđeno da su posvećeni konkretnim rimskim božanstvima, postoje i hramovi čije je postojanje arheološki dokazano, ali nije poznato kojem božanstvu rimskog panteona su podignuti.

U kompleksu čuvene rimske vile na Paniku kod Bileće koju je istraživala I. Čremošnik prilikom prethodnih istraživanja pronađeni su ostaci antičkog hrama. Oblik zgrade i način gradnje od velikih, dobro obrađenih, kamenih blokova govori u prilog tome da je to bio mali hram.⁸⁶ Uz njega su pronađeni ostaci male zgrade, koja je vjerovatno bila pomoćna zgrada hrama gdje su se čuvali predmeti rituala.⁸⁷

U rimskom svijetu bilo je uobičajeno da se u rimskim vilama nalaze razne vrste svetišta, od malih prostorija koje su predstavljale "kućne kapele", odnosno edikule za potrebe kulta domaćih božanstava (*lararium*)⁸⁸ i manja svetišta koja su bila namijenjena širem krugu ljudi. Takva kulturna mjesta obično su bila jednostavna, sa skromnom materijalnom kulturom i rijetko su zauzimala istaknutu poziciju.⁸⁹ Rimske elite obično su pored vila na selu, posjedovali i domus u urbanim sredinama. Domus je predstavljao vrlo važan element njihove involviranosti u javni život određene sredine, dok su vile bile simbol njihovog privatnog života, gdje su pokazivali lične afinitete⁹⁰, u ovom slučaju svoju vjersku opredijeljenost.

U mjestu Gornji Agići na Japri, u centralnom dijelu japranskog bazena nalazio se hram nepoznatog božanstva kojeg je 15. jula 241. godine, u vrijeme vladavine cara Gordijana, obnovio izvjesni Filocir.⁹¹ Na osnovu informacija sa natpisa, teško je reći kojem božanstvu je građevina bila posvećena. Prema mišljenju Imamovića, može se pretpostaviti da je hram pripadao Jupiteru ili *Terra Mater* pošto su se na tom području pronašle posvete jedino tim božanstvima.⁹² Ipak, s obzirom na to da se radi o rudarskom bazenu u kojem su pronađeni spomenici posvećeni različitim božanstvima poput Silvana, Sedata, Nemeze, Libera, Jupitera Dolihena itd, smatramo da ovo pitanje još uvijek treba ostaviti otvorenim.

⁸⁵ Sergejevski 1963, 96.

⁸⁶ Čremošnik 1961, 175–178; 1976, 56.

⁸⁷ Čremošnik 1976, 56.

⁸⁸ Busuladžić 2011, 57.

⁸⁹ Roymans-Derks 2011, 31.

⁹⁰ Isto, 14–15.

⁹¹ ---/ni suo/rumque / omnium / Philocy/rius tib(icen) ⁵/ ex voto / posuit / et tempu//[lum](!) res¹⁰/tituit / Id(ibus) Iuli(i)s / Imp(eratore) d(omino) n(ostro) C(aesare) / Gordia/no Aug(usto) II ¹⁵/ [e]t Pompe/iano co(n)s(ulibus) (Patsch 1898, 498–499; HD 052719).

⁹² Imamović 1977, 199.

Na prostoru današnjeg Mostara treba spomenuti hram koji je teško povezati sa konkretnim rimskim božanstvom. Uz lijevu obalu Neretve, južno od Mostara, na lokalitetu Mukoš, Radimsky je krajem 19. stoljeća naišao na temelje rimske zgrade sa ostacima ukrašenih arhitrava, kapitela i odlomaka stupova koji su vjerovatno pripadali hramu.⁹³ Također, postojanje sakralnih građevina iz rimskog doba na prostoru današnjeg Mostara možemo pretpostaviti i u bjelopoljskoj kotlini, gdje su evidentirani značajniji rimskodobni nalazi. Na lokalitetu Grčine u Potocima pronađen je spomenik Junoni čiji je dedikant Iunia Varena.⁹⁴

U Bosni i Hercegovini otkriveni su značajni tragovi štovanja kulta Mitre, pa i njegovih hramova (mitreja).⁹⁵ Radi se o božanstvu koje je bilo veoma poštovano u našim krajevima, posebno u kasnom principatu i općenito kasnoj antici. Mitreji su potvrđeni u Jajcu, Konjicu, Rogatici, Pritoci, Golubiću, Crkvini i Vratnici.⁹⁶ Radi se o svetištima koja su vjerovatno podizale opštine u koje su bili organizirani sljedbenici ovog božanstva perzijskog porijekla. Često su se nalazili pored vode, uz izvore, rijeke ili potoke, kao što je npr. mitrej u Konjicu uz pritoku Neretve Trešanicu ili u Jajcu uz obalu Plive. Mitrej iz Konjica je, zbog pronađenih artefakata, posebno zanimljiv. Radi se o pravougaonoj građevini dimenzija 9 x 5 m.⁹⁷ U konjičkom mitreju ističe se nalaz kultne reljefne ploče koja je obrađena sa obje strane, što je rijedak slučaj u svijetu, te ima veliki značaj za proučavanje kulta Mitre, posebno sa aspekta liturgije. Nastanak mitreja može se datirati u drugu polovinu 3. stoljeća, a prestanak kulturnih aktivnosti u doba Teodosija, odnosno na kraj 4. stoljeća.⁹⁸

Zaključna razmatranja

Na prostoru današnje Bosne i Hercegovine potvrđeno je ili utvrđeno sa velikom vjerovatnoćom postojanje dvadesetak hramova rimskim božanstvima. Najviše su zastupljeni hramovi Jupiteru i Liberu, što je donekle iznenađujuće, ako znamo da Liber nije spadao u najvažnija božanstva rimskog panteona. Podaci koje imamo iz ljubušskog kraja svjedoče da je to božanstvo bilo veoma popularno u vojnoj zajednici, pa je vojska dugo vremena pažljivo vodila brigu o tamošnjem Liberovom hramu i slala istaknute legijske oficire

⁹³ Radimsky, 1891, 163–164.

⁹⁴ *ILJug III*, 1742; HD 022127.

⁹⁵ U ovom radu ćemo se ukratko osvrnuti na hramove posvećene Mitri. Ovo pitanje treba biti tema zasebne studije pošto se ipak radi o orijentalnom božanstvu. O svetištima Mitre na prostoru nekadašnje Jugoslavije opširnije vidjeti u: Zotović 1973, 119–125.

⁹⁶ Imamović 1977, 283.

⁹⁷ Mitreji ove i slične površine tretiraju se kao manja svetišta. U Jajcu je npr. mitrej imao dimenzije 7 x 4,5 m, otprilike kao u Konjicu. Veličina mitreja se vjerovatno može dovesti u vezi sa veličinom zajednice koja ga je podigla.

⁹⁸ Miletić 1996, 173.

da nadgledaju radove kad je za tim bilo potrebe. Popularnost Libera na nekom području moguće je tumačiti na više načina. Na prostoru koji su naseljavali Delmati možemo ga dovesti u vezu sa povećanim interesom za vino u periodu kad je romanizacija ozbiljnije zahvatila jugozapadnu Bosnu. S druge strane, u Ljubuškom kraju može se tumačiti značajnim i dugotrajnim prisustvom pomoćnih vojnih jedinica u logoru na Humcu. Inače, sama popularnost Libera kod rimskih vojnika nije dovoljno razjašnjena. I u ovom slučaju moguće je napraviti poveznicu sa vinom, ali se čini kako su postojali i neki dodatni razlozi za štovanje Libera u vojnom kontekstu.

Osim unutar vojne zajednice, postojanje hramova je utvrđeno i na drugim mjestima gdje se obično javljaju hramovi u rimskom svijetu: u urbanim sredinama u statusu kolonije ili municipija, u vilama rustikama, odnosno u ruralnim krajevima, te na mjestima za koja nije pouzdano utvrđen njihov pravni status u doba rimske vladavine. U urbanim sredinama sa prostora današnje BiH hram Jupitera samostalno ili u kulturnoj zajednici imamo u Jajcu, Šipovu, Halapiću, Skelanima, Domaviji, Rogatici. Liber je, osim u Ljubuškom, potvrđen i na prostoru današnje Zenice i u Vašarovinama kod Livna. Od istraženih vila rustika hram je potvrđen u kompleksu na Paniku kod Bileće, dok isto možemo pretpostaviti u vilama iz okoline Konjica.

Što se tiče društvenog statusa osoba koje su podizale hramove, nemamo dovoljno informacija za šire zaključke. Na osnovu mjesta gdje su postojali hramovi možemo pretpostaviti da se radi o ljudima koji su imali određene pozicije kao dužnosnici u municipijama i kolonijama, o vojnicima, konzularnim beneficijarima, zemljoposjednicima itd. U najkraćem radi se o pripadnicima viših društvenih slojeva tog vremena koji su posvećivanjem spomenika htjeli ojačati društveni status ili su iskazivali odanost rimskoj državi kao njeni službenici. U slučaju kad je hram podignut na privatnom imanju, kao dio vile, možemo pretpostaviti da se radi o istinskom iskazivanju vjerskih osjećanja s obzirom na to da su u ruralnom ambijentu, daleko od političkih dešavanja i raznih društvenih uslovljenosti, ljudi podizali hramove onim božanstvima koje su istinski štovali.

Svećenici, kao osobe koje su izvodile rituale žrtvovanja, posvećivanja itd., potvrđeni su samo na prostoru današnje Zenice. Radi se o svećeniku u hramu boginje Rome, te svećeniku provincije Dalmacije. Vjerovatno se u oba slučaja radi o dužnosnicima municipija Bistunsium, koji su uz ulogu u upravljanju municipijem imali i određene vjerske dužnosti, što je bilo sasvim uobičajeno u rimskom svijetu, te je doprinosilo boljem statusu nosilaca tih funkcija unutar lokalne zajednice.

Također, veoma je teško dokučiti sudbinu hramova na ovom prostoru. Teško je reći da li su u promijenjenim društvenim i političkim okolnostima kasne antike uništavani ili su jednostavno napušteni, a njihov materijal iskorišten za izgradnju nekih drugih objekata ili su desakralizirani i prenamijenjeni. Vjerovatno se radilo o kombinaciji svih navedenih mogućnosti.

Summary: Traces of Roman Temples in Bosnia and Herzegovina

In the area of today's Bosnia and Herzegovina, the existence of about twenty temples to Roman deities has been confirmed or established with a high probability. The temples to Jupiter and Liber are the most represented, which is somewhat surprising, if we know that Liber was not one of the most important deities of the Roman pantheon. The data we have from the Ljubuški area bear witness that this deity was very popular in the military community, so the army prudently took care of the local Liber temple for a long time and sent prominent legion officers to supervise the works whenever the need arose. The popularity of Liber in an area can be interpreted in several ways. In the area inhabited by the Delmats, we can relate it to the increased interest in wine in the period when Romanization affected southwestern Bosnia more seriously. On the other hand, in the Ljubuški area, it can be explained by the significant and long-lasting presence of auxiliary military units in the camp on Humac. By the way, the very popularity of Liber among Roman soldiers is not sufficiently clarified. In this case, too, it is possible to make a connection with wine, but it seems that there were some additional reasons for worshipping Liber in a military context.

Apart from the military community, the existence of temples has been established in other places where temples usually appear in the Roman world: in urban areas in the status of *colonia* or *municipium*, in rustic villas, i.e. in rural areas, and in places where their legal status is not reliably determined. In urban areas from the area of today's BiH, we have the temple of Jupiter independently or in a cult community in Jajce, Šipovo, Halapić, Skelani, Domavia, Rogatica. Apart from Ljubuški, Liber was also confirmed in the area of today's Zenica and in Vašarovine near Livno. From the researched rustic villas, the temple was confirmed in the complex on Panik near Bileća, while the same can be assumed in the villas around Konjic.

As for the social status of the people who built the temples, we do not have enough information to make broader conclusions. Based on the place where the temples existed, we can assume that these are people who held certain positions as officials in *municipium* and *colonia*, soldiers, *beneficarii consularis*, landowners, etc. In short, it is about the members of the higher social classes of the time who tried to strengthen their social status or show allegiance to the Roman State as their officials by consecrating their monuments. In the case when the temple was built on a private property, as part of a villa, we can assume that it is a true expression of religious feelings given in a rural setting, far from political events and various social conditions, people built temples to those deities who they truly worshipped.

Priests, as persons who performed rituals of sacrifice, consecration, etc. were confirmed only in the area of today's Zenica. It refers to a priest in the temple of the goddess Roma, and a priest of the province of Dalmatia. Probably in both cases they are officials of the

municipium of Bistuensium, who in addition to their role in managing the municipality also had certain religious duties, which was quite common in the Roman world, and contributed to a better status of holders of these functions within the local community.

Also, it is very difficult to reach the fate of the temples in this area. It is difficult to say whether in the changed social and political circumstances of late antiquity they were destroyed or simply abandoned and their material used to build some other buildings or they were desacralized and repurposed. It was probably a combination of all the above possibilities.

BIBLIOGRAFIJA

Digitalne epigrafske baze

- EDCS = Epigraphik-Datenbank Clauss / Slaby (Manfred Clauss / Anne Kolb / Wolfgang A. Slaby / Barbara Woitas). <http://www.manfredclauss.de/gb/index.html> [zadnji pristup / last checked 2021-9-12].
- EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2021-9-12].
- LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2021-9-12]

Literatura

- Barton 1982 – I.M. Barton, Capitoline Temples in Italy and the Provinces (especially Africa), in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, II.12.1, Walter de Gruyter, 1982, 259–342.
- Beard, North, Price 1998 – M. Beard, J. North, S. Price, *Religions of Rome, Volume I, A history*, Cambridge University Press, 1998.
- Bojanovski 1965 – I. Bojanovski, Novi votivni reljef Silvana i Dijane iz Glamoča, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti Jugoslovenske akademije znanosti i mjetnosti*, XIII/1–3, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1965, 11–23.
- Bojanovski 1974 – I. Bojanovski, Baloie – rimski municipij na Šipovu na Plivi, *Arheološki raovi i rasprave*, VII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1974, 347–369.
- Bojanovski 1977–1978 – I. Bojanovski, Novi spomenici Silvanove kultne zajednice s Glamočkog polja, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 3. s., 10–11, Arheološki muzej u Zagrebu, 1977–1978, 115–132.
- Bojanovski 1980 – I. Bojanovski, Arheološko istraživanje antičke arhitekture vojnog logora na Gračinama kod Ljubuškoga (1977–1979), *Naučnoistraživački program III*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, 1980.
- Bojanovski 1986 – I. Bojanovski, Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja III, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 40/41, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1986, 79–108.
- Bojanovski 1988 – I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela, LXVI, CBI 6, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1988.

- Bruhl 1953 – A. Bruhl, *Liber Pater: Origine et Expansion du Culte dionysiaque à Rome et dans le Monde romain*, Boccard, 1953.
- Busuladžić 2011 – A. Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 2011.
- Caseau 1999 – B. Caseau, Sacred Landscapes, in: *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Edited by G. W. Bowersock, Peter Brown, and Oleg Grabar. Cambridge, Mass.: Belknap Press of Harvard University Press, 1999, 21–59.
- Caseau 2004 – B. Caseau, The fate of rural temples in Late Antiquity and the Christianisation of the countryside, In: *Recent research on the late antique countryside* (Eds. William Bowden; Luke Lavan; Carlos Machado), Brill, 2003, 105–144.
- Čremošnik 1954 – I. Čremošnik, Nešto o antičkim naseljima u okolini Konjica, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N. S. Arheologija IX, sveska X, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1954, 179–187.
- Čremošnik 1976 – I. Čremošnik, Rimsko naselje na Paniku kod Bileće, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, n. s. A., XXIX, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1976, 41–164.
- Dodig 2014 – R. Dodig, Kult boga Libera na području Ljubuškoga, *Cleuna* 1, Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno, 140–148.
- Ferjančić, Samardžić 2014 – S. Ferjančić, G. Samardžić, New epigraphic finds from Rogatica in Roman Dalmatia, *Arheološki vestnik* 65, Institut za arheologiju, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, 471–477.
- Fishwick 2002 – D. Fishwick, *The Imperial Cult in the Latin West: Studies in the Ruler Cult of the Western Provinces of the Roman Empire, Volume III: Provincial Cult. Part 1: Institution and Evolution*, Brill Academic Publishers, Leiden – Boston – Köln, 2002.
- Glavaš 2016 – I. Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Ministarstvo kulture RH, 2016.
- Haensch 2006 – R. Haensch, Pagane Priester des römischen Heeres im 3. Jahrhundert nach Christus, in: *The Impact of Imperial Rome on Religions, Ritual and Religious Life in the Roman Empire*, L. de Blois, P. Funke, J. Hahn, (eds.), Brill, 2006, 208–218.
- Imamović 1977 – E. Imamović, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1977.
- Imamović 2014 – E. Imamović, Rezultati zaštitnog iskopavanja na lokalitetu tekija na Vrelu Bune u Blagaju kod Mostara, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 43, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2014, 195–216.
- Jadrić 2007 – I. Jadrić, *Liberov kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis magistarskog rada, Sveučilište u Zadru, 2007.

- Jadrić-Kučan 2010 – I. Jadrić-Kučan, *Carski kult u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru, 2010.
- Lavan 2011 – L. Lavan, The End of Temples: Towards a New Narrative? In: *The Archaeology of Late Antique "Paganism"*, edited by L. Lavan and M. Mulryan, xv–lxv. Leiden: Brill, 2011.
- Marijanović 1989 – I. Marijanović, Kult Kapitolijske trijade u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, (A), Nova Sveska, sv. 44, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1989, 153–174.
- Marić 2019 – A. Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke, 2019.
- Marić 2020 – A. Marić, Neki aspekti naseobinske kulture na prostoru gornje Neretve u rimsko doba, *Istraživanja*, Časopis Fakulteta humanističkih nauka, 15, 2020, 11–27.
- Miletić 1996 – Ž. Miletić, *Mitraizam u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zadru, 1996.
- Palmer 1974 – R. Palmer, *Roman Religion and Roman Empire*, University of Pennsylvania Press, 1974.
- Paškvalin 1963 – V. Paškvalin, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova sveska, Arheologija, XVIII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1963, 127–153.
- Paškvalin 1980 – V. Paškvalin, Antički nimfej u Putovićima kod Zenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova sveska, XXXIV, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1980, 55–84.
- Paškvalin 1986 – V. Paškvalin, Dva reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, 40/41, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1986, 61–70.
- Paškvalin 1989 – V. Paškvalin, Arheološka kulturnohistorijska problematika o grčko-rimskom kultu Dioniza-Libera i nalaza s teatarskom tematikom na području Bosne i Hercegovine, *Antički teatar na tlu Jugoslavije*, Matica srpska, 157–167.
- Paškvalin 1990 – V. Paškvalin, Arheološko nalazište Ograja u Putovićima kod Zenice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, nova sveska, 45, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1990, 35–92.
- Patsch 1895 – C. Patsch, Epigrafski nahođaji iz godine 1895, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, VII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1895, 573–586.
- Patsch 1897 – C. Patsch, *Bigeste, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, 1897.

- Patsch 1906 – C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povjesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, god. XVIII, sv. 2, 1906, 151–181.
- Perinić-Muratović 2008 – Lj. Perinić-Muratović, *Podrijetlo i narav boga Silvana u rimskim provincijama Dalmaciji i Panoniji*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet Zagreb, 2008.
- Revell 2009 – L. Revell, *Roman imperialism and local identities*, Cambridge University Press, 2009.
- Radimsky 1894 – V. Radimsky, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sv. I, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1894, 1–48.
- Raunig 2004 – B. Raunig, *Umjetnost i religija prehistorijskih Japoda*, Djela LXXXII, CBI 8, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004.
- Rendić-Miočević 1989 – D. Rendić-Miočević, Da li je spelaeum u Močićima kraj Cavtata služio samo Mitrinu kultu?, *Iliri i antički svijet, Ilirološke studije, povijest – arheologija – umjetnost – numizmatika – onomastika*, Književni krug, 1989, 531–538.
- Rüpke 2008 – J. Rüpke, *Fasti Sacerdotum, A Prosopography of Pagan, Jewish, and Christian Religions Officials in the City of Rome, 300 BC to AD 499*, Oxford University Press, 2008.
- Roymans, Derks 2011 – N. Roymans, T. Derks, *Villa Landscapes in the Roman North: Economy, Culture and Lifestyles*, Amsterdam University Press, 2011.
- Sanader 1996 – M. Sanader, Novi aspekti kulta božice Terra Mater, *Opuscula Archaeologica* vol. XX, Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 1996, 119–130.
- Scheid 2003 – J. Scheid, *An introduction to Roman religion*, Bloomington and Indianapolis, Indiana University Press, 2003.
- Sergejevski 1926 – D. Sergejevski, Epigrafski nalazi u Šipovu, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XXXVIII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1926, 155–158.
- Sergejevski 1928 – D. Sergejevski, Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polja i iz Ribnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XL, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1928, 79–97.
- Sergejevski 1963 – D. Sergejevski, Rimski rudnici željeza u sjeverozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova sveska Arheologija XVIII, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1963, 85–102.
- Skarić 1928 – V. Skarić, Römische Ansiedlung in Mala Rujiška, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, XL, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1928, 99–107.

- Sinobad 2007 – M. Sinobad, Kapitolijski hramovi u Hrvatskoj, *Opuscula Archaeologica* 31 (1), Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 2007, 221–264.
- Stambaugh 1978 – J. E. Stambaugh, The functions of Roman temples, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II, 16, 1, Walter de Gruyter, 1978, 554–608.
- Šačić 2016 – A. Šačić, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Roman Empire (I–III century)*, Rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet u Ljubljani, 2016.
- Šačić Beća 2018 – A. Šačić Beća, Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja, *Radovi (Historija, historija umjetnosti, arheologija)*, knjiga 5, Filozofski fakultet u Sarajevu, 2018, 111–133.
- Thomas, Witschel 1992 – E. Thomas, C. Witschel, Constructing Reconstruction: Claim and Reality of Roman Rebuilding Inscriptions from the Latin West, *Papers of the British School at Rome*, Vol. 60, 1992, 135–177.
- Tončinić 2017 – D. Tončinić, *Spomenici XI. legije u Ljubuškom*, Zbornik radova I. međunarodnog kongresa Kulturno povijesna baština Općine Ljubuški / Fabijanić, Tomislav; Glavičić, Miroslav; Rašić, Mirko (ur.), Ljubuški: Općina Ljubuški, Franjevački samostan sv. Ante na Humcu, 2017, 79–102.
- Vujović 2020 – M. Vujović, New beneficiary inscription from Nevesinje, *Illyricum Romanum: Studiola in honorem Miloje Vasić*, Beograd, Arheološki institut Beograd, 2020, 64–69.
- Walsh 2016 – D. Walsh, The Fate of Temples in Noricum and Pannonia, *American Journal of Archaeology*, Vol. 120, No. 2, Archaeological Institute of America, 2016, 221–238.
- Walsh 2020 – D. Walsh, Military Communities and Temple Patronage: A Case Study of Britain and Pannonia, *American Journal of Archaeology*, Vol. 124, No. 2 Archaeological Institute of America, 2020, 275–299.
- Zotović 1973 – Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*, Arheološki institut u Beogradu, 1973.

Rimske kovanice iz depoa Muzeja Sarajeva sa lokaliteta *Aquae S...*¹

Apstrakt: U radu je prikazana analiza rimskog novca sa lokaliteta *Aquae S...*, a koji je pohranjen u Muzeju Sarajeva. Od 69 novčića predstavljenih u ovom radu, njih 41 su se mogli u potpunosti analizirati, šest se moglo samo djelomično analizirati zbog manje čitljivosti, dok se ostatak kovanica, njih 22, nije mogao analizirati. Od kovanica koje su se mogle analizirati, dvije su datirane u prvo stoljeće nove ere, šest u drugo stoljeće nove ere, 16 u treće stoljeće nove ere, a 17 u četvrto stoljećeve ere. Zapažene su sljedeće vrste kovanica: jedan denarij, šest sestercija, jedan kvadran, 12 antonijana, 20 AE kovanica i jedna silikva. Još dva novčića potencijalno bi se mogla identificirati kao sestertius, ali njihova identifikacija nije sigurna zbog njihovog lošeg stanja.

Ključne riječi: Sarajevo, *Aquae S...*, Ilidža, numizmatika, kovanice, rimski period

Abstract: The paper presents an analysis of Roman coins from site of *Aquae S...* deposited in the Muzej Sarajeva. Of the 69 coins presented in this paper, 41 could be analysed fully, 6 could be only partially analysed due to reduced legibility, while the rest of the coins, namely 22, could not be analysed. From the coins that could be analysed 2 were dated to the 1st century AD, 6 to the 2nd century AD, 16 to the 3rd century AD, and 17 to the 4th century AD. Following types of coins were observed: 1 denarius, 6 sestertius, 1 quadrans, 12 antonianus, 20 AE coins and 1 siliqua. Another two coins could potentially be identified as sestertius, but their identification is not certain due to their poor condition.

Keywords: Sarajevo, *Aquae S...*, Ilidža, Numismatics, coins, roman period

Uvod

Lokalitet *Aquae S...* je smješten u sarajevskoj kotlini, koja zahvata gornje porječje rijeke Bosne. Naselje je sagrađeno na raskršću dvaju tranzitnih puteva između Jadrana i istočnog Podunavlja.² Zahvaljujući umjerenoj kontinentalnoj klimi, pomenutog putnog raskršća, blizine izvoru sumporne i obične vode, dobre zemlje, ovo naselje je dostiglo

¹ Rad je nastao prilagodbom i ažuriranjem dijela master rada *Pokretni arheološki predmeti s lokaliteta Aquae S...* koji se čuvaju u Muzeju Sarajeva, koji se odnosi na kovanice sa lokaliteta *Aquae S...*

² Pašalić 1960, 60–78; Bojanovski 1974, 146–190.

municipalni status.³ Prvi opis arhitektonskih i drugih spomenika rimskog naselja *Aquae S...* objavio je 1895. godine u *Glasniku Zemaljskog muzeja* Ivan Kellner, koji je izvršio istraživanja ostataka rimske vile pronađenih tokom izgradnje hotela "Bosna" 1893. godine⁴, a koju je Ćeman klasificirao kao *Objekat 1*.⁵ Nakon ovoga nisu vršena dodatna sistematska istraživanja prije završetka II svjetskog rata, a svi pronađeni nalazi iz perioda prije 1945. godine koji se mogu povezati sa ovim lokalitetom su otkriveni slučajno.⁶ Dalje, tokom 1949/50. godine je arheolog amater Niko Andrijašević organizirao manja iskopavanja vile na lokalitetu, odnosno na Objektu A prema klasifikaciji prema Pašaliću.⁷ Uz ovo je vršeno iskopavanje na prostoru Objekta B prema klasifikaciji prema Pašaliću.⁸ Najvažnija Andrijaševićeva istraživanja su vršena na sjeveroistočnom dijelu Objekta A, i to soba 15 do 23⁹, no rezultati Andrijaševićevih iskopavanja nisu objavljena. No, na temelju ovih aktivnosti i potencijala samoga lokaliteta, Muzej Sarajeva je povjerio Esadu Pašaliću 1955. godine vodstvo nad sistematskim iskopavanjima na lokalitetu *Aquae S...* Iskopavanja su vršena u više kampanja između 1955. i 1958. godine.¹⁰ Tokom ovih istraživanja su nastavljena i završena istraživanja na Objektima A¹¹ i B¹², te su istraženi ostaci hospicijuma, odnosno objekta C prema Pašalićevoj klasifikaciji.¹³ Zbog smrti Esada Pašalića 1967. godine na sljedeća istraživanja će se čekati do 1990. godine, kada je Mirza Hasan Ćeman započeo prvu godinu istraživanja, koja su trajala do 1992. godine, te su tada prekinuta zbog početka ratnih dejava, a rezultati istraživanja su samo djelomično objavljeni u monografiji *Ilidža*.¹⁴ Tokom 2002. godine ekipa Politehničkog univerziteta iz Torina je vršila geoma-gnetska i radarska istraživanja čiji rezultati nisu objavljeni¹⁵, dok su posljednja manja istraživanja na lokaciji samog lokaliteta *Aquae S...* organizirana 2008. i 2009. godine, no ni u ovom slučaju rezultati do danas nisu objavljeni.¹⁶

Numizmatički nalazi sa lokaliteta *Aquae S...*

Kovanice iz depoa Muzeja Sarajeva sa lokaliteta *Aquae S...* su analizirane na osnovu tekstova i figura na aversu i reversu, pa je vršena datacija na osnovu teksta, mjesta

³ Ćeman 2000,123–170; Šačić Beća 2018, 149–178.

⁴ Kellner 1895, 161–198.

⁵ Ćeman 2000, 138.

⁶ Sergejevski 1936, 1–3; Isto 1941, 15–26.

⁷ Pašalić 1959, 121.

⁸ Isto, 127.

⁹ Isto, 121.

¹⁰ Isto, 115–136; Isto 1959a, 113–116.

¹¹ Isto, 121–127.

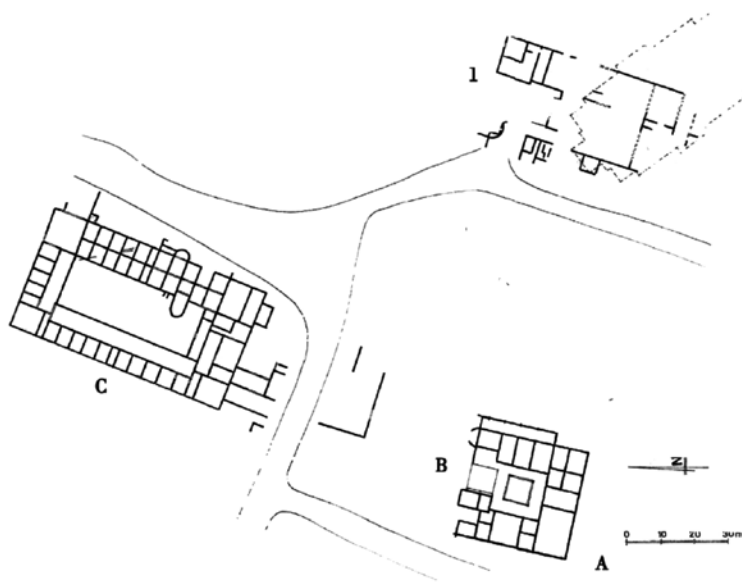
¹² Isto, 127.

¹³ Isto, 127–132.

¹⁴ Ćeman 2000,123–170.

¹⁵ Busuladžić 2009, 3.

¹⁶ Isto.

Situacioni plan lokaliteta *Aquae S...* (crtež prema S. Kudri, Ćeman 2000, 138)

kovanja, te ostalih ikonografskih prikaza na kovanicama, kao i dimenzija. Također je bilježena razlika ugla između aversa i reversa, pod pretpostavkom da će i avers i revers imati istu orijentaciju ako se okreće lijevo-desno na horizontalnoj osi.

Na lokalitetu *Aquae S...* su pronađene ukupno 132 kovanice tokom svih arheoloških istraživanja.¹⁷ Od navedenog broja kovanica, u Muzeju Sarajeva se čuva 69 kovanica. Za 31 kovanicu, koje je moguće identifikovati na osnovu inventarne knjige Muzeja Sarajeva, vidi se da su pronađene u arealu Objekta A, za 1 se na osnovu vidljivog inventarnog broja Zemaljskog muzeja može zaključiti da potiče iz areala Objekta 1, dok su ostale, koje su mogle biti analizirane, upoređivane sa popisom kovanica sa istraživanja Esada Pašalića¹⁸, na osnovu čega se može zaključiti da su sve ostale identifikovane kovanice – njih 27 kovanica – pronađene u arealu Objekta A, dok šest kovanica careva Galijena i četiri cara Proba se ne mogu tačno atribuirati Objektu A ili Objektu C jer u originalnom Pašalićevom članku nedostaje detalja na osnovu kojih bi bilo moguće diferencirati pojedinačne kovanice.

Najstarija od obrađenih kovanica je kvadrans cara Klaudija, iskovan 41. g. n. e., dok je najmlađa kovanica, koja se može sigurno datirati, iskovana u periodu između 351. i 354. g. n. e. za vrijeme vladavine cezara Konstancija Gala. Analizirane kovanice pronađene na

¹⁷ Kellner 1895, 195–197; Pašalić 1959, 126–130; Sergejevski 1963, 47–49.

¹⁸ Pašalić 1959, 126–130.

lokalitetu *Aquae S...* su kovane u sljedećim kovnicama: Sisciji (15), Rimu (14), Thesaloniki (4), Konstantinopolju (3), Kiziku (2), Herakleji (2), Serdiki (2), Antiohiji (1), Mediolanumu (1) i Ostiji (1). Također za dvije kovanice nije sigurno da li su kovane u Sisciji ili Rimu u prvom slučaju, odnosno Konstantinopolju ili Sirmiumu u drugom slučaju. Od 41 analizirane kovanice kojima je moguće odrediti datum kovanja, najviše ih pripada IV st. n. e. (17), dalje ih slijede po brojnosti kovanice iz III st. n. e. (16), pa iz II st. n. e. (6) i iz I st. n. e. (2). Od tipova analiziranih kovanica je sa sigurnošću moguće identifikovati sljedeće: jedan denar, šest sestercija, jedan kvadrans, 12 antonijan, 20 AE monete i jedan siliqua. Ovim kovanicama se mogu dodati još dvije nečitljive koje su po ikonografiji vjerovatno sesterciji.

Kovnica	Količina
Siscija	15
Rim	14
Thesalonika	4
Konstantinopolj	3
Kizik	2
Herakleja	2
Serdika	2
Antiohija	1
Mediolanum	1
Ostija	1
Rim ili Siscija	1
Konstantinopolj ili Sirmium	1

Tabela 1: Identifikovane kovnice u kojima su kovani novci sa lokaliteta *Aquae S...* iz depoa Muzeja Sarajeva

Period	Količina
I stoljeće nove ere	2
II stoljeće nove ere	6
III stoljeće nove ere	16
IV stoljeće nove ere	17

Tabela 2: Datacije identifikovanih kovanica

Period	Kovnica	Količina
I stoljeće nove ere	Rim	2
II stoljeće nove ere	Rim	6
III stoljeće nove ere	Rim	6
	Siscija	7
	Kizik	1
	Herakleja	1
	Rim ili Siscija	1
IV stoljeće nove ere	Serdika	2
	Antiohija	1
	Thesalonika	3
	Ostija	1
	Siscija	6
	Konstantinopolj	3
	Herakleja	1
	Konstantinopolj ili Sirmium	1
Bez datacije	Kizik	1
	Thesalonika	1
	Siscija	2

Tabela 3: Prikaz količine iskovanog novca za identifikovane kovnice i datacija kovanica

Katalog

Kovanice će u katalogu biti predstavljene redom na osnovu cara, kovnice, godine kovanja, klasifikacije prema studiji *Roman imperial coinage*, arheoloških podataka, dimenzija i razlike u uglovima između aversa i reversa.

1. Klaudije, kvadrans, Rim, AD 41, RIC 90. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 18 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 5 stepeni (Slika 1).
2. Vespazijan, denar, Rim, AD 70, RIC 29. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 19 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 2).
3. Hadrian, sestercij, Rim, AD 117, RIC 627a. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog je poznato da je kovanica pronađena zajedno sa još pet drugih sestercija, te se može atribuirati arealu oko Objekta A – tačnije vanjskom

- dijelu uz zapadni zid sobe 20, maksimalni prečnik: 31 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 3).
4. Antonin Pio, sestercij, Rim, AD 138, RIC 772. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog je poznato da je kovanica pronađena zajedno sa još pet drugih sestercija, te se može atribuirati arealu oko Objekta A – tačnije vanjskom dijelu uz zapadni zid sobe 20, maksimalni prečnik: 31 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 4).
 5. Antonin Pio, sestercij, Rim, AD 145–161, RIC 772. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog poznato je da je kovanica pronađena zajedno sa još pet drugih sestercija, te se može atribuirati arealu oko Objekta A – tačnije vanjskom dijelu uz zapadni zid sobe 20, maksimalni prečnik: 31 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 5).
 6. Antonin Pio, sestercij, Rim, AD 140–144, RIC 618a. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog poznato je da je kovanica pronađena zajedno sa još pet drugih sestercija, te se može atribuirati arealu oko Objekta A – tačnije vanjskom dijelu uz zapadni zid sobe 20, maksimalni prečnik: 32 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 6).
 7. Antonin Pio, sestercij, Rim, AD 161, RIC 1360a. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog poznato je da je kovanica pronađena zajedno sa još pet drugih sestercija, te se može atribuirati arealu oko Objekta A – tačnije vanjskom dijelu uz zapadni zid sobe 20, maksimalni prečnik: 32 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 7).
 8. Lucila, sestercij, Rim, AD 183, RIC 1751. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog poznato je da je kovanica pronađena zajedno sa još pet drugih sestercija, te se može atribuirati arealu oko Objekta A – tačnije vanjskom dijelu uz zapadni zid sobe 20, maksimalni prečnik: 31 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 8).
 9. Galijen, antonijan, Rim, AD 260–268, RIC 260. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 19 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 9).
 10. Galijen, antonijan, Siscija, AD 264–265, RIC 575. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 20 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 10).
 11. Galijen, antonijan, Siscija, AD 260–268, RIC 581. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati

- arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 19 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 11).
12. Galijen, antonijan, Rim ili Siscija, AD 260–268, RIC 1287 ili Siscija 585. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 130 stepeni (Slika 12).
 13. Galijen, antonijan, Rim, AD 255–256, RIC 193. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 20 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 13).
 14. Galijen, antonijan, Rim, AD 258–259, RIC 380. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 21 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 14).
 15. Aurelijan, antonijan, Siscija, AD 270–275, RIC 225. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 21 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 15).
 16. Aurelijan, antonijan, Siscija, AD 270–275, RIC 220. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima se kovanica može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 21 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 16).
 17. Prob, antonijan, Rim, AD 276–282, RIC 185. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima se kovanica može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 24 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 17).
 18. Prob, antonijan, Rim, AD 276–282, RIC 238. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 24 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 25 stepeni (Slika 18).
 19. Prob, antonijan, Siscija, AD 276–282, RIC 810 ili 811. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A ili C, maksimalni prečnik: 22 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 150 stepeni (Slika 19).
 20. Prob, antonijan, Siscija, AD 276–282, RIC 776 ili 779. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 22 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 10 stepeni (Slika 20).

21. Dioklecijan, AE1, Herakleja, AD 296–297, RIC Herakleja 17a. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 27 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 21).
22. Dioklecijan, AE1, Siscija, AD 294–300, RIC Siscija 95a. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 26 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 22).
23. Dioklecijan, AE1, Serdika, AD 305–306, RIC Serdika 15a. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 27 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 23).
24. Konstancije I Klor, AE1, Rim, AD 285, RIC Roma 95a. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A. Također, na osnovu opisa unutar inventarne knjige Muzeja grada Sarajeva, može se zaključiti da je kovanica zavedena pod rednim brojem 953, maksimalni prečnik: 27 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 25 stepeni (Slika 24).
25. Maksimijan, AE1, Kizik, AD 297–299, RIC Cyzicus 12b. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A. Također, na osnovu opisa unutar inventarne knjige Muzeja grada Sarajeva, može se zaključiti da je kovanica zavedena pod rednim brojem 955 ili 1015 (nije moguće razlikovati ih prema opisu iz knjige), maksimalni prečnik: 26 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 25).
26. Maksimijan, AE1, Antiohija, AD 300–301, RIC Antioch 54b. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A. Također, na osnovu opisa unutar inventarne knjige Muzeja grada Sarajeva, može se zaključiti da je kovanica zavedena pod rednim brojem 955 ili 1015 (nije moguće razlikovati ih prema opisu iz knjige), maksimalni prečnik: 26 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 26).
27. Flavije Valerije Sever, AE1, Serdika, AD 306–307, RIC Serdika 24. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 27 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 27).
28. Maksimin II, AE2, Thesaloniki, AD 308–309, RIC Thessalonica 32a. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 21 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 25 stepeni (Slika 28).

29. Maksencije, AE2, Ostija, AD 309–312, RIC Ostia 35. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 23 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 25 stepeni (Slika 29).
30. Licinije, AE3, Siscija, AD 315–316, najbliža paralela: RIC Siscija 17. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A. Također, na osnovu opisa unutar inventarne knjige Muzeja grada Sarajeva, može se zaključiti da je kovanica zavedena pod rednim brojem 1018 ili 1026 (nije moguće razlikovati ih prema opisu iz knjige), maksimalni prečnik: 20 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 20 stepeni (Slika 30).
31. Licinije, AE3, Siscija, AD 315–316, najbliža paralela: RIC Siscija 8. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog se kovanica može atribuirati arealu Objekta A. Također, na osnovu opisa unutar inventarne knjige Muzeja grada Sarajeva, može se zaključiti da je kovanica zavedena pod rednim brojem 1018 ili 1026 (nije moguće razlikovati ih prema opisu iz knjige), maksimalni prečnik: 20 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 20 stepeni (Slika 31).
32. Konstantin II, AE3, Siscija, AD 320–321, najbliža paralela: RIC Siscija 164. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 19 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 160 stepeni (Slika 32).
33. Konstantincije II, AE3, Thesalonika, AD 350–355, najbliža paralela: RIC Thessalonica 184. Na osnovu objavljenih podataka istraživanja Dimitrija Sergejevskog, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 33).
34. Konstantin II, siliqua, Konstantinopolj, AD 337–340, najbliža paralela: RIC Constantinople 15 ili RIC Constantinople 16. Na osnovu objavljenih podataka sa Pataschovih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta 1 iskopavanog tokom 1893. godine – također na osnovu broja (7785) na kovanici je jedino moguće zaključiti da je prvobitno bila deponovana u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, maksimalni prečnik: 19 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 34) – inventarni broj Zemaljskog muzeja.
35. Konstantin II, AE3, Siscija, AD 320–321, najbliža paralela: RIC Siscija 74 ili RIC Siscija 89. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 19 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 35).
36. Konstancije II, AE2, Thesalonika, AD 348–351, najbliža paralela: RIC Thessalonica 117. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 21 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 175 stepeni (Slika 36).

37. Konstancije II, AE2, Herakleja, AD 351–355, najbliža paralela: jedna od varijanti RIC Herakleja 82. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 22 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 130 stepeni (Slika 37).
38. Konstancije II, AE2, Konstantinopolj, AD 333–335, najbliža paralela: RIC Constantinople 82. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 38).
39. Konstancije II ili Konstancije Gal, AE2, Sirmium ili Konstantinopolj, AD 337–355, najbliže paralele: Konstancije II: RIC Constantinople 112, I; RIC Sirmium 40, RIC Sirmium 44; Konstancije Gal: RIC Sirmium 37. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 20 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 175 stepeni (Slika 39).
40. Konstans, AE3, Siscija, AD 334–335, najbliža paralela: RIC Siscija 238. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 25 stepeni (Slika 40).
41. Konstancije Gal, AE2, Siscija, AD 351–354, najbliža paralela: RIC Siscija 347. Na osnovu objavljenih podataka sa Pašalićevih istraživanja lokaliteta sa rimskim objektima, kovanica se može atribuirati arealu Objekta A, maksimalni prečnik: 20 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 155 stepeni (Slika 41).
42. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno follis, Konstantinopolj, nakon AD 330, nedovoljno podataka za tačno određivanje paralela. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 5 stepeni (Slika 42).
43. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno follis, Kizik, na osnovu stila je moguće pretpostaviti dataciju između AD 297 i AD 315, nedovoljno podataka za tačno određivanje paralela, Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 27 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 15 stepeni (Slika 43).
44. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno follis, Siscija, nakon AD 259, nedovoljno podataka za tačno određivanje paralela. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 27 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 160 stepeni (Slika 44).

45. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno follis, Siscija, nakon AD 259, nedovoljno podataka za tačno određivanje paralela. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 18 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 160 stepeni (Slika 45).
46. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno follis, Thesalonika, nakon AD 298, nedovoljno podataka za tačno određivanje paralela. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 18 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 175 stepeni (Slika 46).
47. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno sestercij. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 30 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 47).
48. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno sestercij. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 32 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 120 stepeni (Slika 48).
49. Ličnost na aversu se ne može odrediti, denar. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 22 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: Nemoguće odrediti (Slika 49).
50. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 15 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 135 stepeni (Slika 50).
51. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 13 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 51).
52. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 14 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 180 stepeni (Slika 52).
53. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: Nemoguće odrediti (Slika 53).

54. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 18 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 20 stepeni (Slika 54).
55. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 25 stepeni (Slika 55).
56. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 140 stepeni (Slika 56).
57. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 20 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 165 stepeni (Slika 57).
58. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu opisa iz inventarne knjige Muzeja grada Sarajeva je moguće zaključiti da je riječ o kovanici zavedenoj podinventarnim brojem 1027, te da je pronađena u objektu A, maksimalni prečnik: 15 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: Nemoguće odrediti (Slika 58).
59. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 19 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 160 stepeni (Slika 59).
60. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 18 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 160 stepeni (Slika 60).
61. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno nummus. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 16 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: 35 stepeni (Slika 61).
62. Ličnost na aversu se ne može odrediti, vjerovatno nummus. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 16 mm, *Ugao odklona aversa i reversa*: Nemoguće odrediti (Slika 62).
63. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolaganju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom

- sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 25 stepeni (Slika 63).
64. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolažanju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 23 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 155 stepeni (Slika 64).
65. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolažanju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 23 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: *Nemoguće odrediti* (Slika 65).
66. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolažanju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 25 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 66).
67. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolažanju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 160 stepena (Slika 67).
68. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolažanju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 17 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 120 stepena (Slika 68).
69. Ličnost na aversu se ne može odrediti, bronzana. Na osnovu podataka na raspolažanju iz Muzeja grada Sarajeva je moguće samo zaključiti da je kovanica porijeklom sa lokaliteta *Aquae S...*, maksimalni prečnik: 18 mm, *Ugao otklona aversa i reversa*: 0 stepeni (Slika 69).

Summary: Roman Coins from the Museum of Sarajevo depot from site of *Aquae S...*

The paper presents an analysis of Roman coins from site of Aqua S... deposited in the Muzej Sarajeva. Of the 69 coins presented in this paper, 41 could be analysed fully, 6 could be only partially analysed due to reduced legibility, while the rest of the coins, namely 22, could not be analysed. From the coins that could be analysed following figures were identified: Claudius, Vespasian, Hadrian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius, Lucilla, Gallienus, Aurelius, Probus, Diocletian, Constantius I Chlorus, Maximian, Flavius Valerius Severus II, Maximinus II, Maxentius, Licinius I, Constantine II, Constantius II, Constans and Constantius Gallus. Following types of coins were observed: denarius, sestertius, quadrans, antonianus, AE coins and siliqua. Most of the coins were found in "Objekat A" according to clasification made by Esad Pašalić, and of these majority could be dated to end of 3rd and first half of 4th century.

BIBLIOGRAFIJA

Literatura

- Bojanovski 1974 – I. Bojanovski *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela*, XLVII, CBI 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.
- Busuladžić 2009 – A. Busuladžić, *Izvjestaj o revizionom arheološkom istraživanju na lokalitetu Aqua S..., na Ilidži kod Sarajeva tokom 2009. godine*, nepublikovani izvještaj, 2009.
- Ćeman 2000 – M. H. Ćeman, *Res Publica Aquarum S...*, u: Ćeman, M. H. (ur.), *Ilidža*, 2000, 123–170.
- Kellner 1895 – I. Kellner, Rimski gragjevni ostanci u Ilidži kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja VII*, Zemaljska štamparija, 1895, 161–198.
- Pašalić 1959 – E. Pašalić, Rimsko naselje u Ilidži kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja nova serija Arheologija*, Sarajevski grafički zavod, 1959, 113–136.
- Pašalić 1959a – E. Pašalić, Iskopavanje rimskih objekata na Ilidži kod Sarajeva, *Arheološki pregled*, 1959, 113–116.
- Pašalić 1960 – E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1960.
- RIC I – V. H. C. Sutherland, *The Roman imperial coinage. Vol. 1, From 31 BC to AD 69*, Spink & Son, 1984.
- RIC II – H. Mattingly i A. E. Sydenham, *The Roman imperial coinage. Vol. 2, Vespasian to Hadrian*, Spink & Son, 1926.
- RIC III – H. Mattingly i A. E. Sydenham, *The Roman imperial coinage. Vol. 3, Antoninus Pius to Commodus*, Spink & Son, 1930.
- RIC V 1 – H. P. Webb, *The Roman imperial coinage. Vol. 5, part 1, [Valerian – Florian]*, Spink & Son, 1927.
- RIC V 2 – H. P. Webb, *The Roman imperial coinage. Vol. 5, part 2, [Probus – Amandus]*, Spink & Son, 1933³.
- RIC VII – P. Brunn, *The Roman imperial coinage. Vol. 7, Constantine and Licinius : A. D. 313–337*, Spink & Son, 1966.
- RIC VIII – J.P.C. Kent, *The Roman imperial coinage. Vol. 8, The family of Constantine I : A. D. 337–364*, Spink & Son, 1981.
- Sergejevski 1936 – D. Sergejevski, *Aquae S... bei Sarajevo, Novitates Musei Saraievoensis* 13, 1936, 1–3.
- Sergejevski 1941 – D. Sergejevski, Rimski natpisi novi i revidirani, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, vol. LII, 1940 (1941), 15–26.

- Sergejevski 1963 – D. Sergejevski, Nalaz rimskog novca na Ilidži, *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, Muzej grada Sarajeva, 1963, 47–49.
- Šačić Beća 2018 – A. Šačić Beća, Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, *Acta Illyrica Godišnjak Udruženja BATHINVS II*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija BATHINVS, 2018, 149–178.

Digitalna numizmatička baza podataka

- Online Coins of the Roman Empire (OCRE) – <http://numismatics.org/>

FOTOGRAFIJE KOVANICA

U nastavku će biti predstavljene fotografije kovanica sa lokaliteta *Aquae S...* iz depoa Muzeja Sarajeva u mjerilu 1:1. Sve fotografije je slikao autor teksta.

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Slika 4

Slika 5

Slika 6

Slika 7

Slika 8

Slika 9

Slika 10

Slika 11

Slika 12

Slika 13

Slika 14

Slika 15

Slika 16

Slika 17

Slika 18

Slika 19

Slika 20

Slika 21

Slika 22

Slika 23

Slika 24

Slika 25

Slika 26

Slika 27

Slika 28

Slika 29

Slika 30

Slika 31

Slika 32

Slika 33

Slika 34

Slika 35

Slika 36

Slika 37

Slika 38

Slika 39

Slika 40

Slika 41

Slika 42

Slika 43

Slika 44

Slika 45

Slika 46

Slika 47

Slika 48

Slika 49

Slika 50

Slika 51

Slika 52

Slika 53

Slika 54

Slika 55

Slika 56

Slika 57

Slika 58

Slika 59

Slika 60

Slika 61

Slika 62

Slika 63

Slika 64

Slika 65

Slika 66

Slika 67

Slika 68

Slika 69

FADIL HADŽIABDIĆ, MA

**Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS"**

**The Association for the Study and Promotion of Illyrian
heritage, Ancient and Classical civilizations "BATHINVS"**

Stručni rad / Professional paper

UDK/UDC 94(497)"454/480"

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.217

Odnos "centra" i "periferije" na primjeru provincije Dalmacije od 454. do 480. godine

Apstrakt: Druga polovina V stoljeća je period kada su se vojno-politički lideri, kao što su Marcellin i Julije Nepot sa svojom bazom u provinciji Dalmaciji, njenom središtu Saloni, pokušali nametnuti kao jedan od odlučujućih faktora u vojno-političkim pitanjima centralnog dijela sredozemnog bazena. Na lokalnom planu Salona je bila centar u odnosu na ostatak provincije, te analiza dostupnog izvornog materijala pokazuje da ni taj odnos nije bio bez problema. Odvajanje provincija od kontrole centra svoj vrhunac u Rimskom Carstvu doživljava u V stoljeću, a to nije zaobišlo ni provinciju Dalmaciju. Geografska blizina Italije je u konačnici u slučaju Dalmacije odigrala ulogu da centar vrati kontrolu nad periferijom.

Ključne riječi: Marcellin, Julije Nepot, Dalmacija, Salona, centar, periferija, kasna antika, Sredozemlje

Abstract: The second half of the 5th century was a period when military-political leaders such as Marcellinus and Julius Nepos with their base in the province of Dalmatia, its center Salona, tried to impose themselves as one of the decisive factors in military-political issues of the central Mediterranean. At the local level, Salona was the center in relation to the rest of the province, and the analysis of the available source material shows that this relationship was not without problems either. The separation of the provinces from the control of the center reached its peak in the Roman Empire in the 5th century, which did not bypass the province of Dalmatia either. The geographical proximity of Italy ultimately in the case of Dalmatia played a role in the center regaining control of the periphery.

Keywords: Marcellinus, Julius Nepos, Dalmatia, Salona, center, periphery, Late Antiquity, the Mediterranean

Bosanskohercegovački historičari i arheolozi koji su se bavili kasnom antikom iznjedrili su niz značajnih monografija, članaka i osvrtu o pitanjima ekonomske i kulturne historije teritorije Bosne i Hercegovine u ovome periodu.¹ Za razliku od svjetske historiografije u bosanskohercegovačkoj historiografiji su pitanja političke i vojne historije

¹ Pašalić 1975; Basler 1984, 309–373.

ostala na margini interesovanja sve do mlađe generacije historičara čiji je aktivan naučni rad počeo u drugoj deceniji XXI stoljeća.² Prema tome, ne treba iznenaditi činjenica da proučavanje odnosa centra i periferije u bilo kojoj formi nije bilo predmetom proučavanja domaćih historičara. Što se tiče svjetske historiografije koja se bavi "starijom historijom", situacija je nešto drugačija. Može se primijetiti da su odnosi centra i periferije postali fokusom istraživanja savremene arheologije.³ O prostoru provincije Dalmacije kroz percepciju odnosa centra i periferije najistaknutije se bavio Danijel Džino, ali i on se tek djelomično u svojim radovima doticao kasnoantičkog perioda.⁴ U kontekstu bavljenja odnosom između Dalmacije, Ravene i Konstantinopolja značajan je rad Franka Wozniaka.⁵ Najznačajnija sinteza o Dalmaciji za vrijeme Marcelina i Julija Nepota je djelo Vladimira Posaveca.⁶ U ovome radu pokazat će se odnos centra i periferije na primjeru provincije Dalmacije za vrijeme uprave Marcelina i Julija Nepota od 454. do 480. godine.

Dok je proučavanje političke centralizacije bilo tradicionalno predmetom istraživanja, pitanje periferije se postavilo tek u drugoj polovini XX stoljeća, gdje je kroz rasprave ekonomista ušlo i u historijsku nauku.⁷ Ubrzo je proučavanje odnosa centra i periferije uzelo maha i u drugim granama kao što su kultura i politika. Proces proučavanja centra i periferije podrazumijeva izučavanje pojava periferizacije, tj. marginalizacije određene teritorije u odnosu na centar. Ipak, pitanje nije jednostavno kako se čini u samoj teoretskoj postavci. Da bi pristup bio ispravan potrebno je odrediti šta je centar, da li se radi o doslovnom geografskom centru ili metaforičkim centrima u vidu kulturnog i političkog.⁸

Za predmet ovoga rada, centar se može definisati kao središte političkog i vojnog autoriteta koje direktno djeluje na društvene i druge procese u okviru teritorije koja je geografski udaljena. Sama geografska udaljenost je relativan pojam, pa će u ovome radu kao geografski udaljeni prostori biti označeni oni koji nisu ulazili u okvir političkog centra Rimskog Carstva te provincijskog centra (Salona). Govoreći o političkom centru zapravo se ulazi u pitanje policentričnosti Rimskog Carstva. Konstantinopolj se u V stoljeću isprofilisao kao stalno mjesto boravka i jedina prijestolnica careva Istočnog Rimskog Carstva.⁹ S druge strane, u zapadnom dijelu Carstva, situacija je bila kompliciranija. Kao carsko sjedište ovisno o vojno-političkoj situaciji smjenjivalo se nekoliko gradova. U periodu koji je predmetom ovog rada, sjedište careva je bio Rim (440. – 455.; 462. – 465.; 468. – 474.), Arl (455. – 456.; 458. – 461.), Ravena (467. – 468; 474. – 476.).¹⁰ Prema tome, ovdje govorimo o

² Omerčević 2010; Veletovac 2013; Mesihović 2015.

³ ed. Rowland et al 1987; Champion 1995; Kristiansen, Rownlands 1998.

⁴ Džino 2012, 261–279; Isto 2018, 279–293.

⁵ Wozniak 1981, 351–382.

⁶ Posavec 2007.

⁷ Burke 1992, 79.

⁸ Isto, 81.

⁹ Grig, Kelly 2012, 26.

¹⁰ Fischer, Lejdegård, Victor 2010, 287.

djelovanju, koje na periferiju, u ovom slučaju provinciju Dalmaciju, imaju car i elita okupljena oko njega u Zapadnom Rimskom Carstvu. Nedostaci i manjkavosti u sačuvanosti izvorne građe otežavaju rad historičara koji se bave periodom kasne antike. Jedno od početnih pitanja historiografije o kojem postoje različita tumačenja jeste da li je provincija Dalmacija polovinom V stoljeća bila pod kontrolom Istočnog ili Zapadnog Rimskog Carstva.

Kada je car Teodozije 395. godine podijelio Rimsko Carstvo na dva dijela, područje Dalmacije je došlo pod vlast cara Zapadnog Rimskog Carstva.¹¹ U sklopu političkog pozicioniranja u Zapadnom Rimskom Carstvu do kojeg je došlo 423. godine nakon smrti cara Honorija, car Istočnog Rimskog Carstva Teodozije II je sklopio ugovor sa svojom polusestrom Galom Placidijom. Tim ugovorom Valentinijan III je uzdignut na rang cezara uz Placidiju kao svoju regenticu, dalje je ugovor predviđao da nakon što se Valentinijan III i Teodozijeva kćerka Licinija Eudoksija vjenčaju, zapadni dio prefekture Ilirika, a samim time i Dalmacija pređu pod kontrolu Istočnog Rimskog Carstva. To se i desilo 437. godine.¹² O tome da li je ustupljen čitav Ilirik u historiografiji su se razvila različita tumačenja.¹³ Prokopije navodi da je ubistvo Flavija Ecija od strane cara Valentinijana III navelo Marcelina da otkáže poslušnost caru i sam preuzme upravu u provinciji.¹⁴ U izvornoj građi nisu sačuvani podaci o Marcelinovom životu prije preuzimanja vlasti u Dalmaciji. Otvoreno je pitanje i koja je najveća magistratura koju je Marcelin držao.¹⁵

¹¹ Mesihović 2015, 2334.

¹² Mesihović, Šačić 2015, 253. Jord. Rom. 329: *Post haec III anno Valentinianus imperator a Roma Constantinopolim ob; suscipiendam in matrimonio Eudoxiam Theodosii principis filiam venit, datamque pro munere soceri sui totam Illyricum, celebratis nuptiis ad sua regna cum uxore secessit.* Prijevod: Tri godine poslije, car Valentinijan je došao iz Rima u Konstantinopolj da u brak uzme Eudoksiju kćerku cara Teodosija, i dajući tasta kao dar cijeli Ilirik, nakon što je proslavio vjenčanje on se vratio u svoje kraljevstvo sa ženom. Cassiod. Var. XI. 1.9.: *Placidiam mundi opinione celebratam, aliquorum principum prosapia gloriosam purpurato filio studuisse percepimus, cuius dum remisse administrat imperium, indecenter cognoscitur imminutum. nunc denique sibi amissione Illyrici comparavit factaque est coniunctio regnantis divisio dolenda provinciis.* Prijevod: Placidijina briga za njenog u purpur obućenog sina je često slavljenja, ali manjak znanja u upravljanju Carstvom je nepovoljno izmijenio granice. Ona je stekla za svoga sina ženu i za sebe snahu, a izgubila Ilirikom, tako je spajanje vladara kupljeno sramotnom podjelom provincija. Napomena: Prijevodi latinskih i grčkih tekstova preuzeti su od Posavec 2007, 140–197; Mesihović 2014, 263–269.

¹³ Seeck 1920, 120–121, smatra da je ustupljen čitav Ilirik, dok Bury 1958, 225, misli kako je istočnom caru ustupljena Dalmacija i istočna Panonija. Wilkes 1969, 419, navodi kako je veliki dio zapadnog Ilirika predat Istoku, uključujući i najveći dio Dalmacije, ako ne i čitavu. Novak 1944, 86, piše kako je Zapad ustupio čitav Ilirik uključujući i Dalmaciju. Detaljan pregled različitih historiografskih tumačenja vidjeti kod: Basić, Zeman 2017–2018, 82.

¹⁴ Procop. Vand. III. 6, 7. ἦν δὲ τις ἐν Δαλματίᾳ Μαρκελλιανὸς τῶν Ἀετίῳ γνωρίμων, ἀνὴρ δόκιμος, ὃς ἐπειδὴ Ἀέτιος ἐτελεύτησε τρόπῳ τῷ εἰρημένῳ, βασιλεῖ εἴκειν οὐκέτι ἤξιον, ἀλλὰ νεωτερίσας τε καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας ἀποστῆσας αὐτὸς εἶχε τὸ Δαλματίας κράτος, οὐδενός οἱ ἐς χεῖρας ἵεναι τολμήσαντος. Prijevod: Sada se u Dalmaciji nalazio izvjesni Marcelinus, jedan od poznanika Ecija i čovjek od ugleda, koji nakon što je Ecije umro na ranije ispričan način, nije više održavao poslušnost caru, već je započeo pobunu i odvajanje svih drugih od vjernosti, držao sam vlast u Dalmaciji, pošto se niko nije usudio da mu se suprotstavi. Treba spomenuti da Kulikowski 2002, 182–184, sumnja u tačnost i pouzdanost Prokopija kao izvora za ovo pitanje, a također dovodi i u pitanje kolika je bila veza Marcelina sa Dalmacijom.

¹⁵ Martindale 1980, 708–709, smatrao je da je u trenutku preuzimanja vlasti nad Dalmacijom, Marcelin imao titulu *comes rei militaris*, da je zatim od 461. do 468. bio *magister militum* te da je 468. od Antemija

Prokopijev podatak je nagnao dio autora da zaključe kako je Marcelin otkazao poslušnost zapadnorimskom caru, a da je to automatski značilo i da je Dalmacija u datom trenutku bila pod upravom Zapadnog Rimskog Carstva.¹⁶ S druge strane, Bury je smatrao da je Marcelin vladao Dalmacijom u ime istočnorimskog cara Lava I, a MacGeorge je iscrpno dokazivala da se Dalmacija nalazila pod vlasti Konstantinopolja.¹⁷ Da je Dalmacija bila pod suverenitetom Konstantinopolja, ali autonomna i zapadno orijentisana bilo je mišljenje i Franka Wozniaka.¹⁸ Ivan Basić i Maja Zeman su na osnovu čitanja epigrafskog spomenika sa Lopuda i konzularnog datiranja utvrdili da je Dalmacija 452. godine smatrana dijelom Zapadnog Rimskog Carstva.¹⁹ U konačnici bez obzira da li se *de iure* Dalmacija nalazila pod nadležnosti istočnog ili zapadnog dijela Carstva, činjenica je da su oba ova centra aktivno oblikovala političku i društvenu stvarnost Dalmacije druge polovine petog stoljeća. U kontekstu teme ovoga rada može se istaći da je Dalmacija kao periferija bila pod uticajem dva centra, jednog koncentrisanog oko cara u Zapadnom Rimskom Carstvu, a drugog oko cara Istočnog Rimskog Carstva. Geografska blizina Dalmacije Italiji i njen strateški značaj za zapad su značili da je elita Zapadnog Rimskog Carstva morala na Dalmaciju gledati kao na zonu svoga uticaja. S druge strane, dvor u Konstantinopolju koji je upravljao stabilnijim dijelom Rimske imperije je kroz projekciju svoga uticaja na Dalmaciju približavao se Italiji i tražio uporište za osiguravanje svojih interesa na zapadu.²⁰

Za period “samostalne” provincije Dalmacije uzima se da je započeo sa Marcelinovim otkazivanjem poslušnosti Valentinijanu III 454. godine i da je trajao do ubistva Julija Nepota 480. godine.²¹ U ovome periodu postojalo je obostrano djelovanje, jednako kao što je svaki centar u skladu sa svojim interesom djelovao na Dalmaciju, tako je i Dalmacija kao periferija djelovala na dešavanja u centru. Zanimljivo je primijetiti da su se

dobio titulu *patricius*. Nikolanci 1985, 10–14 je temeljito raspravljao o tome da li je Marcelin mogao imati titulu patricija te je kao otvorenu mogućnost ostavio da je dobio tu titulu sa Istoka. O Marcelinovoj ličnosti više u: Posavec 2007, 35–38; Mesihović 2014, 263–277.

¹⁶ Wilkes 1969, 420; O’Flynn 1983, 116; Heather 2007, 19.

¹⁷ Bury 1958, 333; MacGeorge 2002, 32–39. Autori savremene bosanskohercegovačke kasnoantičke historiografije također su se razili u mišljenjima. Tako Veletovac 2013, 35, uvjerljivo smatra da je Dalmacija bila pod kontrolom istočnorimskog cara, s druge strane Mesihović 2014, 271, smatra da je Dalmacija bila pod nadležnošću Zapadnog Carstva.

¹⁸ Wozniak 1981, 356. Da je Dalmacija 437. godine došla pod nadležnost Istočnog Rimskog Carstva stav je i Mladena Nikolancija, s tim da Nikolanci naglašava da je *Dalmacija je bila neovisna o zapadu, a u prijateljskim vezama s Istokom...* Nikolanci 1985, 14.

¹⁹ Basić, Zeman 2017–2018, 77; Basić, Zeman 2019, 116. Da je Dalmacija bila pod vlasti Zapadnog Rimskog Carstva stav je i Emiliya Marina, Marin 2013, 164–175.

²⁰ U prilog ovome ide i svjedočanstvo Hydat. *Chron...* 234 *De Constantinopoli a Leone augusto Anthemius frater Procopii cum Marcellino, aliisque comitibus viris electis, et cum ingenti multitudine exercitlls copiosi, ad Italiam Deo ordinante directus ascendit.* Prijevod: *Antemije, brat Prokopijev, upućen od augusta Lava, s Marcelinom i drugim komesima, odabranim muževima, te s golemim mnoštvom silne vojske, iz Konstantinopola je uz Božiju pomoć stigao u Italiju.* Prema tome, Marcelin je 467. godine bio jedan od pratilaca Antemija kada je ovaj kao kandidat istočnog dvora preuzeo vlast u Zapadnom Carstvu.

²¹ Posavec 2007, 59–67.

upravnici Dalmacije direktno miješali u političke prilike u Italiji, dok u izvorima nije zabilježen toliki intenzitet njihova miješanja u carsku politiku Istoka. Ubistvo Ecija od strane Valentinijana III je bilo uzrokom da Marcelin otkáže poslušnost caru i preuzme samostalnu upravu u Dalmaciji.²² Nažalost, izvori ne kazuju ništa više o aktivnostima Marcelina nakon ovog odvajanja ali ovo sigurno ukazuje na začetke procesa regionalizacije na zapadu, gdje su periferne provincije započele sa otkazivanjem poslušnosti ka centru i vođenju zasebne politike.²³ Ipak ni tako neovisan Marcelin sa uporištem u Dalmaciji nije bio u stanju apsolutno parirati Italiji. On je naprasno morao prekinuti svoju intervenciju na Siciliji nakon što je Ricimer potkupio njegovu plaćeničku vojsku, izvor jasno svjedoči kako se Marcelin nije mogao nositi sa Ricimerovim bogatstvom.²⁴ Da periferija nije bila pasivna u datom odnosu, pokazuje to da je neke dvije godine nakon ovoga događaja 463. godine postojao strah u Italiji da bi Marcelin mogao izvršiti invaziju.²⁵ Balans moći između centra i periferije nije bio ni blizu stabilnog, ali interesi centra i periferije nisu uvijek bili različiti. To se posebno odnosilo na problem Vandala koji su formirali svoju državu na sjeveru Afrike i aktivno uznemiravali čitav Mediteran.²⁶

²² Procop. Vand. III. 6, 7.

²³ Može se uporediti sa Egidijem koji je u sjevernoj i centralnoj Galiji nakon smrti cara Majorijana formirao faktički nezavisnu državu koja će nestati tek 486. godine nakon što je franački kralj Klodovik porazio Egidijevog sina i nasljednika Sijagrija. Vidjeti više kod: Šunjić 2003, 55, 287; Mesihović 2015, 2463–2466.

²⁴ Prisc. Fragm. fr. 29. Οτι ὁ Γεζέριχος οὐκέτι ταῖς πρὸς Μαϊοριανὸν τεθείσαις σπονδαῖς ἐμμένων Βανδύλων καὶ Μαυρουσίῳ πλῆθος ἐπὶ δηώσει τῆς Ἰταλίας καὶ Σικελίας ἔπεμπε, Μαρκελλῖνον ἡδη πρότερον τῆς νήσου ἀναχωρήσαντος διὰ τὸ ῥεκίμερα παρελῆσθαι αὐτὸν τῆς δυνάμεως ἐθελήσαντα τοὺς παρεπομένους αὐτῷ Σκύθας, ἦσαν δὲ ἐν πλείστοις ἀνδράσι, παραπεῖθιν χρήμασιν ὥστε ἐκεῖνον μὲν ἀπολιπεῖν, ἀφικέσθαι...[δὲ πρὸς αὐτόν. τοῦτ' ἐποίησε τὸν Μαρκελλῖνον] εὐλαβηθέντα τὴν ἐπιβουλήν, οὐ γὰρ ἀντιφιλοτιμεῖσθαι τῷ Ῥεκίμερος ἐδύνατο πλούτῳ, τῆς Σικελίας ὑπονοστήσαι. ἐστέλλετο οὖν καὶ παρὰ τὸν Γεζέριχον πρεσβεῖα, τοῦτο μὲν παρὰ τοῦ Ῥεκίμερος, ὥς οὐ δεῖ καταλιγῶρεῖν αὐτὸν τῶν σπονδῶν, τοῦτο δὲ καὶ παρὰ τοῦ κρατοῦντος τῶν ἐν τῇ ἑῷ Ῥωμαίων, ἐφ' ᾧ τῆς Σικελίας καὶ τῆς Ἰταλίας ἀπέχεσθαι καὶ τὰς Βασιλείους ἐκπέμπειν γυναικάς. Prijevod: Pošto Genserik nije više držao do ugovora koji je imao sa Majorijanom, on je poslao vojsku od Vandala i Maura da pustoše Italiju i Siciliju. Marcelin je već ranije napustio otok, zato što je Ricimer želeći da oslabi njegovu snagu, pridobio sa novcem njegove skitske sljedbenike koji su došli u velikom broju. Radi toga oni su napustili Marcelina i prešli Ricimeru. Marcelin se iz predostrožnosti poradi urote (pošto se nije mogao nadmetati sa Ricimerovim bogatstvom) povukao sa Sicilije. Izaslanstva su bila poslana Genseriku, i od Ricimera, upozoravajući ga da ne ignorira ugovor, i od vladara Istočnih Rimljana, govoreći mu da se drži podalje od Sicilije i Italije i da vrati carske žene. O Marcelinovoj floti pogledati u: Hadžiabdić 2020, 21–37.

²⁵ Prisc. Fragm... fr. 30. Οτι οἱ ἐσπέριοι Ῥωμαῖοι ἐς δέος ἐλθόντες περὶ Μαρκελλῖνου μήποτε αὐξάνομένης αὐτῷ τῆς δυνάμεως καὶ ἐπ' αὐτοὺς ἀγάγοι τὸν πόλεμον, διαφόρως ταραπτομένων αὐτοῖς τῶν πραγμάτων, τοῦτο μὲν ἐκ Βανδύλων, τοῦτο δὲ καὶ Αἰγιδίου, ἀνδρὸς ἐκ Γαλατῶν....τούτων δι' ἑνεκα οἱ ἐσπέριοι Ῥωμαῖοι παρὰ τοὺς ἐῷους πρέσβεις ἔστειλαν, ὥστε αὐτοῖς καὶ τὸν Μαρκελλῖνον καὶ τοὺς Βανδύλους διαλλάξαι. πρὸς μὲν τὸν Μαρκελλῖνον Φύλαρχος σταλεῖς ἔπεισε κατὰ Ῥωμαίων ὅπλα μὴ κινεῖν. Prijevod: Zapadni Rimljani su se počeli plašiti da bi Marcelin, čija vojna snaga se povećavala, poveo rat na njih dok su oni u problemima, i od Vandala i od Egidija, čovjeka iz Galije ... Zapadni Rimljani su poslali izaslanike na Istok da (pomognu pomiriti, op. a.) pomire Marcelina i Vandale sa njima. Filarh (istočnorimski diplomata i izaslanik, op. a.) je poslan Marcelinu i ubijedio ga je da ne napada (zapadne, op. a.) Rimljane.

²⁶ O ovome više u: Šunjić 2003, 183–186; MacDowall 2016, 106–121.

Iz toga razloga je istočnorimski car Lav spremio 468. godine veliki pohod koji je trebao da uništi Vandalsku državu. Aktivno učešće u pohodu je imao i Marcelin, koji je pod svoju komandu dobio i dio trupa koje je obezbijedio Antemije, car na Zapadu.²⁷ Za Marcelina pohod se završio njegovim ubistvom na Siciliji od strane jednog od oficira u vojsci.²⁸ Izvori ne navode jasno ko je naručio ubistvo, ali najveća sumnja pada na Ricimera. Da je neko sa Zapada umiješao ruke indirektno se može zaključiti iz onoga što su prenijeli Comes Marcelin i Damaskije.²⁹ U stalnome odmjeravanju snaga između elite koja je bila smještena u centru i elite koja je svoje uporište imala na periferiji, ovaj put je deblji kraj izvukao predstavnik periferije. Ipak ako je stvarni cilj ovog atentata bio da se slomi partikularizam oličen u Marcelinu i Dalmaciju stavi pod direktnu kontrolu Rima, onda ciljevi nisu ispunjeni. U Dalmaciji je Marcelina naslijedio njegov nećak Julije Nepot.

O upravi Julija Nepota nad Dalmacijom do njegovog postajanja carem Zapadnog Rimskog Carstva sačuvan je samo jedan izvorni podatak. Podatak je sačuvan u Justinijanovom kodeksu, a odnosi se na pitanje u vezi porodičnog prava koje je 473. godine Julije Nepot sa titulom *Magister militum Dalmatiae* uputio istočnorimskom caru Lavu.³⁰ Bitno je primijetiti da se Nepot u vezi pravnog problema obraća Konstantinopolju, što može ukazivati kako je njegov položaj u određenoj mjeri vezan za Istočno Rimsko Carstvo.³¹ Može se pretpostaviti da se nakon Marcelinove smrti, Julije Nepot da bi zaštitio svoj položaj i Dalmaciju od centripetalnih sila iz Italije snažnije povezo sa Konstantinopoljom. Takva politika se pokazala korisnom za Julija Nepota i on je 474. uz podršku Konstantinopolja preuzeo carsku vlast u Italiji.³² Njegovo carevanje u Italiji je trajalo svega godinu dana, nažalost izvori ne govore ništa o tome kakve su tada bile veze Italije i Dalmacije, niti na koji način je upravljao Dalmacijom.³³ Nakon što ga je Oreste protjerao, Julije Nepot se vratio u Dalmaciju gdje je upravljao do svoga ubistva 480. godine. Ostavši

²⁷ Hydat. Chron., 241. *Legati qui ad imperatorem missi fuerant, redeunt, nuntiantes sub praesentia sui magnum valde exercitum cum tribus ducibus lectis adversum Wandalos a Leone imperatore descendisse, directo Marcellino pariter cum manu magna eidem per imperatorem Anthemium sociata.* Prijevod: Poslanici koji su bili upućeni caru vratili su se sa novosti da je u njihovom prisustvu ogromna vojska sa tri odabrana zapovjednika poslana protiv Vandala od strane cara Lava, i da je Marcelin bio poslan u isto vrijeme i da mu je pridružen veliki odred od strane cara Antemija.

²⁸ Procop. Vanda. III. 6, 25. Ὁ μὲν δὴ πόλεμος οὗτος ἐς τοῦτο ἐτελεύτα καὶ Ἡράκλειος ἐπ' οἴκου ἀπεκομίσθη: Μαρκελλιανὸς γὰρ πρὸς τοῦ τῶν συναρχόντων ἀπώλετο δόλω. Prijevod: I tako je ovaj rat došao do kraja, i Herakleje je otišao kući, a Marcelin je bio izdajnički uništen od strane jednog od svojih pratilaca oficira.

²⁹ Marcell.Com. Chron. 468. *Marcellinus Occidentis patricius idemque paganus dum Romanis contra Vandalos apud Carthaginem pugnantibus opem auxiliumque fert, ab iisdem dolo confoditur, pro quibus palam venerat pugnaturus.* Prijevod: Marcelin, patricij Zapada i paganin, nosi potporu i pomoć Rimljanima koji se kod Kartage bore protiv Vandala. Urotnički ga probodu isti oni za koje se otvoreno bio došao boriti. Damasc. Isid. 69D. ...Rimljani su svoju desnu ruku odsjekli svojom lijevom rukom...

³⁰ Cod. lust., VI, 61,5.

³¹ Basić i Zeman ovo objašnjavaju time da 473. godine na Zapadu do mjeseca marta uopće nije bilo cara, a da je nakon toga car bio Glicerije kojeg istočni dvor nikada nije priznao. Basić, Zeman 2017–2018, 79, fus.103.

³² Anon. Valesiani. *pars post.* 7.36. Ioh. Antioch., *Hist.*, fr. 209,2. Jord. Rom. 338.

³³ O carevanju Julija Nepota u Italiji više u: Mesihović 2015, 2444–2446.

zakonski priznati car Zapadnog Rimskog Carstva ali sa upravom samo u Dalmaciji, on je pokušavao osigurati povratak u Italiju ali to nije uspio ostvariti.³⁴ Ovakvim razvojem situacije došlo je do zanimljivog stanja. Julije Nepot je sa priznatom carskom krunom boravio u Dalmaciji ali bez snage da se povrati u centar svoje zamišljene Imperije. Vojne snage Dalmacije nisu bile dovoljno jake da se same suprotstave Odoakaru, koji je 476. preuzeo apsolutnu vlast u Italiji smijenivši cara-uzurpatora Romula Augustula. Konačno je ubistvo Julija Nepota 480. godine koji su izvršili njegovi podanici Ovida i Viator³⁵, a zatim i poraz koji je Ovida doživio od Odoakara označilo uključivanje Dalmacije pod direktnu kontrolu centra u Italiji.³⁶

Kao što je Salona predstavljala periferiju za Rim/Ravenu i Konstantinopolj jednako je ostatak provincije Dalmacije bio periferija u odnosu na Salonu. Nažalost, o ovome je sačuvano još manje podataka u narativnim izvorima. To je svakako posljedica toga što nijedan od sačuvanih izvora koji govore o Dalmaciji u drugoj polovini V stoljeća nije nastao u samoj provinciji. Situacija je još teža kada se uzme u obzir činjenica da su, od svih autora koji donose podatke o Marcelinu i Juliju Nepotu, samo Hidacije, Sidon Apolinaris, Prisk i Malho Sofist bili njihovi savremenici. Ipak na osnovu par sačuvanih podataka moguće je napraviti određene pretpostavke o odnosu Salone i ostatka provincije. Dok je Marcelin boravio na Sardiniji u okviru borbe protiv Vandala 467. godine, svevski kralj, Hunimund je upao u provinciju Dalmaciju i opustošio njenu teritoriju, nažalost izvor ne navodi koja je to bila tačno teritorija ali za pretpostaviti je da se radilo o sjevernom dijelu.³⁷ Odsustvo svjedočanstva o bilo kakvom otporu dalmatinskih trupa, uz činjenicu da je Marcelin za pohod protiv Vandala vjerovatno uzeo najbolje od onoga što je Dalmacija imala, ukazuje na to da u tome trenutku nisu postojale dovoljno jake trupe da zaštite čitavu teritoriju Dalmacije. Iako izvori ne donose podatke, za pretpostaviti je da ovakva pljačka nije pridonosila ugledu salonitanske elite u očima stanovništva na periferiji Dalmacije. Drugi izvorni podatak koji bi posredno mogao ukazivati na probleme između centra i periferije u Dalmaciji odnosi se na informaciju kako je Julije Nepot ubijen dok je pokušavao da osigura svoju vlast nad Dalmacijom.³⁸ Iako izvor ne govori šta je bilo

³⁴ Veletovac 2013, 47–48. Bury 1958, 405 smatra da je Nepot osim na Istoku bio i dalje priznat kao legitimni vladar u Galiji.

³⁵ Marcell. Com. Chron., s.a. 480 *His cons uli bus Nepos, quem dudum Orestes imperio abdicaverat, Viatoris et Ovidae comitum suorum insidiis haut longe a Salonis sua in villa occisus est.* Prijevod: Za tih je konzula u svojoj vili nedaleko od Salone prepadom vlastitih komesa Vijatora i Ovide ubijen Nepot, kojega je Orest odavna skinuo s carske vlasti.

³⁶ Auct. Haun. Prosp. ordo post., 313, 1. *Odoachar rex in Dalmatiis proficiscitur, cui cum obsistere cum exercitu Ovida conaretur, ab Odoachre oppressus interiit V id. Decemb. Odoacher devicto Ovida atque interfecto regnum late proeliis et ferro extendit.* Prijevod: Kralj Odoakar kreće u Dalmaciju. Kad mu se Ovida pokušao vojskom oduprijeti, Odoakar ga svlada i on pogine petoga dana prije decembarskih idā (9. decembra). Svladavši i ubivši Ovidu, Odoakar je bitkama i željezom nadaleko protegnuo kraljevsku vlast.

³⁷ Jord. Get. LIII. 273–274.

³⁸ Auct. Haun. Ordo. Prior. (480). *Kad je car Nepot vladao Dalmatima i pokušavao učvrstiti vlast (sceptra) preuzete časti, proboden neočekivanim udarcima svojih, pogine 22. juna.*

izvor njegovih problema u učvršćivanju, samo njihovo postojanje ukazuje na određena trenja u Dalmaciji. Da li su ta trenja bila posljedica nebrige ili nemogućnosti Nepota da se nametne perifernim dijelovima Dalmacije teško je reći, ali u usporedbi sa događajem iz 467. godine može se prilično pouzdano zaključiti da autoritet i snaga upravitelja iz Dalmacije se nije jednako osjećala u svim dijelovima provincije.

Odnos centra i periferije se ne ogleda samo u političkim i vojnim pitanjima, nego i u odnosu kulture, ekonomije i drugih sfera života. Kao i za većinu pitanja koje postavi, historičar kasnoantičar se i ovdje nađe pred zidom šutnje izvora. Jedini podatak koji bi ukazivao na kulturni život Salone u ovome periodu je podatak da je filozof Salustije boravio kod Marcelina.³⁹ Koliko je uticaj visoke kulture iz kruga oko Marcelina dopirao do šireg stanovništva ne može se reći, ali prisustvo priznatog filozofa kao što je Salustije u blizini Marcelina ukazuje na to da su veze sa ostatkom Carstva bile na visokom nivou. O ekonomskim vezama centra i periferije u periodu od 454. do 480. godine teško je izvući nešto više od općenitih zaključaka. Nalazi sa olupina brodova iz V stoljeća ukazuju na to da je najveći obim trgovine bio sa Istočnim Rimskim Carstvom, jer većina amfora je tog porijekla.⁴⁰ Rudnici u unutrašnjosti su najvjerovatnije još uvijek bili funkcionalni, a tome u prilog govori i dobra opremljenost vojske kojom je komandovao Marcelin.⁴¹

Jedno od obilježja posljednjih godina Zapadnog Rimskog Carstva je bio i proces periferizacije u kojem su pokrajinske elite preuzimale kontrolu nad pojedinim pokrajinama i njima stvarale svoju bazu za projekciju snage ka centru, to je bilo moguće zbog slabosti centralne vlasti u Italiji. Gledajući Rimsko Carstvo kao cjelinu u V stoljeću postojala su dva centra – Rim i Konstantinopolj. Za razliku od nekih drugih dijelova carstva kao npr. sjeverne Galiје, Dalmacija se nalazila pod djelovanjem oba ova centra. Marcelin i Julije Nepot, kao faktički nezavisni upravnici Dalmacije, pokušavali su ovu provinciju da iskoriste kao polazište za djelovanje na Italiju. S druge strane, “centralna” elita iz Italije je nastojala ostvariti direktnu kontrolu nad Dalmacijom i tako ojačati svoj položaj. Odgovor dalmatinske elite na pokušaje rimskog centra da Dalmaciju stavi pod svoju direktnu kontrolu, bilo je vezivanje za centar u Konstantinopolju. Razlog za vezivanje za Konstantinopolj može se tražiti u većoj udaljenosti Dalmacije od Konstantinopolja. Biti daleka periferija Istočnog Carstva za Dalmaciju je bilo puno lagodnije i značilo više autonomije nego biti bliska periferija Zapadnog Carstva. Marcelin i Julije Nepot, iako periferijska elita, sebe nisu vidjeli drugačije nego kao dio političkog establišmenta Rimskog Carstva. U trenucima kada su se osjećali dovoljno snažni da se nametnu Rimu, oni su to i činili, nastojeći od sebe načiniti elitu centra Carstva, a ne samo elitu periferije. Potvrda za to se nalazi u tome što je Marcelin nosio titulu Patricija Carstva, a Julije Nepot i sam postao car. S druge strane, u trenucima slabosti kao što je 461. godina kada

³⁹ Damasc. *Isid.* 69D.

⁴⁰ Gluščević 1994, 21.

⁴¹ Damasc. *Isid.* 69C.

je vojska u pratnji Marcelina potkupljena od Ricimera ili 475. godina i protjerivanje Julija Nepota iz Italije, Dalmacija je predstavljala sigurnu zonu i utočište za obnovu snage. Politika centra oličenog u Konstantinopolju je manje težila ka tome da ostvari direktnu kontrolu nad Dalmacijom. Razlog za to je bila udaljenost Dalmacije, trenutno poklapanje interesa Marcelina i Julija Nepota sa interesima dvora u Konstantinopolju, kao i to što je kontrola nad Dalmacijom za careve Istočnog Rimskog Carstva bila samo korak u cilju ostvarivanja kontrole nad Zapadom. Bijegom posljednjeg legalnog cara Zapadnog Rimskog Carstva u Salonu, može se pomisliti da je barem na simboličkoj razini i centar Carstva sada bila Salona te da je i Dalmacija sada prestala biti periferija. Ipak aktivnosti Julija Nepota su i dalje bile vezane za snove o obnovi vlasti u Italiji i položaj Dalmacije je ostao isti, periferija koja služi kao baza za kreiranje snaga kojim bi se djelovalo na centar. Jednostavno veća udaljenost periferije od centra je značila i veću autonomiju ali ta autonomija je bila samo alat za postizanje interesa vezanih za centar. U provinciji Dalmaciji nije došlo do stvaranja identiteta odvojenog od rimskog identiteta niti ideja o stvaranju nekog oblika države izvan okvira Rimskog Carstva. Konačni slom salonitanske elite i bilo kakve autonomije Dalmacije desio se 482. godine kada je Odoakar porazio Ovidu i Dalmaciju pripojio svome kraljevstvu u Italiji. Time je provincija Dalmacija stavljena pod direktnu kontrolu "italijanske" elite i izgubila sve karakteristike svoje autonomije, u slučaju Dalmacije sile, koje su provinciju vezale za centar, nadvladale su partikularizme.

O odnosima centra i periferije unutar provincije Dalmacije teško je bilo šta potkrijepiti izvorima. Izvori koji postoje svjedoče da upravnici iz Salone nisu bili u stanju uvijek zaštititi periferiju svoje provincije, kao i da su imali problema u ostvarivanju puno kontrole nad Dalmacijom. Salona je bila i ekonomski centar za koji se morala vezati privredna aktivnost iz periferije. Održavanje Dioklecijanove palače, proizvodnje oružja, luke u Saloni i trgovine sa ostatkom Mediterana je zahtijevalo konstantan priliv sirovina, ljudi i hrane iz ostatka provincije.

Summary: Relations between “center” and “periphery” in the case of province Dalmatia from AD 454 to 480.

Regional and Bosnian historiography have given significantly less attention to studies about late antiquity times Dalmatia, especially in correlation of the center and periphery. This article shows the position of Dalmatia and its capital Salona in correlation with two centers of late antique Mediterranean, Rome and Constantinople. Throughout Marcellin's and Nepos rule, there was a change in dynamic between the periphery (Salona) and the center (Rome and Constantinople). Not only did Marcellin try to lead a more independent policy in the interest of his own land, he also tried to use his province for his personal gains in the Empire. Governors of Dalmatia have tried balancing between Rome and Constantinople. While the Roman elite had direct interest in Dalmatia due to its proximity, Constantinople was rather satisfied with a mutually useful relationship. It is important to highlight that neither Marcellin nor Julius Nepos tried to make up a new identity, on the contrary, they have always acted by the values and ideas of Roman Empire. Although Dalmatia was at the periphery, it was used as a starting point to get ahead and impose its leaders to the Center. Unlike other parts of the West Roman Empire, where the peripheralization was highly successful, this article shows this was not the case with Dalmatia. The main reason being that the Roman elite could not allow such high centrifugal forces at their own door. It is significantly harder to talk about relation between center and periphery in the province Dalmatia alone. Sources available only offer information that Salona had issues in defense and control of more remote areas of the province.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- Anonimy Valesiani, *Anonimy Valesiani pars posterior* u MGH vol. IX., *Chronica minora saec vol. I*, (ed. T. Mommsen), Berolini, 1892.
- Anonymi Valesiani, *Anonymi Valesiani Pars Posterior*, (ed. J. Moreau, V. Velkov), Leipzig, 1968.
- Auctarii Hauniensis, *Auctarii Hauniensis* u MGH vol. IX., *Chronica minora saec vol. I*, (ed. T. Mommsen), Berolini, 1892.
- Cassiodorus, *Cassiodori Senatoris chronica ad. a. DXIX.* u MGH vol. XI., *Chronica minora saec vol. II.*, (ed. T. Mommsen), Berolini, 1894.
- Comes Marcelinus, *The Chronicles of Marcelinus* (tr. B. Crooke), Sydney, 1995.
- Corpus Iuris Civilis, *Corpus Iuris Civilis, volumen secundum* (ed. P. Krueger), Berolini, 1892.
- Damascius, *The Philosophical History* (tr. P. Athanassiadi), Athena, 1999.
- Hydatius, *The Chronicle of Hydatius. And the Consularia Constantinopolitana: two contemporary accounts of the final years of the Roman Empire* (tr. R. Burgess), Oxford, 1993.
- Iordanes, *Romana*, u: *Romana et Getica* u MGH, *Auctores Antiquissimi V*, (ed. T. Mommsen), Apud Weidmannos, Berolini, 1882.
- Iordanes, *Getica*, u: *Romana et Getica* u MGH, *Auctores Antiquissimi V*, (ed. T. Mommsen), Berolini, 1882.
- Priscus, *Prisci Fragmenta* u HGM vol. I., (ed. L. Dindorfius), Lipsiae, 1870.
- Procopius, *Procopius vol. II.*, (ed. H. B. Dewing), London, New York, 1916.

Literatura

- Basić, Zeman 2017–2018 – I. Basić, M. Zeman, In partibus Occidentis. Izakov epitaf sa Lopuda i pitanje vrhovne vlasti nad Dalmacijom u 5. stoljeću, *Starohrvatska prosvjeta*, III, 44–45, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2017–2018, 57–86.
- Basić, Zeman 2019 – I. Basić, M. Zeman, What can epigraphy tell us about partitio Imperii in 5th-century Dalmatia, *Journal of the Late Antiquity*, 12.1, John Hopkins University Press, 2019, 88–135.
- Basler 1984 – Đ. Basler, Kasnoantičko doba, in: Popadić M (ed.), *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Veselin Masleša, 1984, 309–373.
- Burke 1993 – P. Burke, *History and Social Theory*, Cornell University Press, 1993.
- Bury 1958 – J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire*, volume I, Dover Publications inc., 1958.

- Champion 1995 – T. Champion, *Centre and Periphery: Comparative studies in Archeology*, Taylor & Francis, 1995.
- Džino 2012 – D. Džino, The cult of Silvanus: rethinking provincial identities in Roman Dalmatia, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. s., XLV, Arheološki muzej u Zagrebu, 2012, 261–279.
- Džino 2018 – D. Džino, Segesta and Siscia: Empire, globalization and frontier-zones, in Drnić, I. (ed.), *Od ruba Imperija do provincijskog središta / Segestica and Siscia. From the periphery of the Empire to a provincial center*, Arheološki muzej u Zagrebu, 2018, 279–293.
- Fischer, Lejdegård, Victor 2010 – S. Fisher, H. Lejdegård, H. Victor, The Fall and Decline of the Roman Urban Mind, in: P. J. J. Sinclair, G. Nordquist, F. Herschend, C. Isendahl (ed.), *The Urban Mind Cultural and Environmental Dynamics*, Uppsala Universitet, 2010, 277–295.
- Grig, Kelly 2012 – L. Grig, G. Kelly, Introduction: From Rome to Constantinople, in: Grig L, Kelly G (ed.), *Two Romes: Rome and Constantinople in Late Antiquity*, Oxford University Press, 2012, 3–31.
- Gluščević 1993 – S. Gluščević, Brodolomi na Jadranu u antici i srednjem vijeku, *Adrias*, 4/5. Zavod za znanstveni i umjetnički rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, 1993, 13–32.
- Hadžiabdić 2020 – F. Hadžiabdić, Osvrt na problem postojanja dalmatinske flote u vrijeme Marcelina i Julija Nepota, *Radovi Zavičajnog Muzeja – Visoko*, I, 1, JU Zavičajni muzej – Visoko, 2020, 21–37.
- Heather 2007 – P. Heather, *The Fall of the Roman Empire: A New History of Rome and the Barbarians*, Oxford University Press, 2007.
- Kristiansen, Rowlands 1998 – K. Kristiansen, M. Rowlands, *Social transformations in archeology*, Routledge, 1998.
- Kulikowski 2002 – M. Kulikowski, Marcellinus of Dalmatia and the dissolution of fifth-century empire, *Byzantion*, Vol. 72, No.1, Peeters Publisher, 2002, 177–191.
- Macdowall 2016 – S. Macdowall, *The Vandals*, Pen & Sword, 2016.
- MacGeorge 2002 – P. MacGeorge, *Late Roman Warlords*, Oxford University Press, 2002.
- Marin 2013 – E. Marin, *Moji rimski papiri (2004–2011)*, Matica Hrvatska, 2013.
- Martindale 1980 – J. R. Martindale, *Prosopography of the Later Roman Empire II: A. D. 395–527*, Cambridge University Press, 1980.
- Mesihović 2014 – S. Mesihović, *PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014.

- Mesihović 2015 – S. Mesihović, *ORBIS ROMANVS*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2015.
- Mesihović, Šačić 2015 – S. Mesihović, A. Šačić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, 2015.
- Novak 1944 – G. Novak, *Prošlost Dalmacije I*, Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944.
- Nikolanci 1985 – M. Nikolanci, Dalmatinska dinastija i propast Zapadnog Rimskog Carstva, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest*, 18, Sveučilište u Zagrebu – Centar za povijesne znanosti, 1985, 5–22.
- O'Flynn 1983 – J. M. O'Flynn, *Generalissimos of the Western Roman Empire*, The University of Alberta Press, 1983.
- Omerčević 2010 – B. Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, OFF-SET, 2010.
- Pašalić 1975 – E. Pašalić, *Sabrano Djelo*, Svjetlost, 1975.
- Posavec 2007 – V. Posavec, *Dalmacija u vrijeme Marcelina i Julija Nepota*, Književni krug, 2007.
- Rowlands, Larsen, Krisiansen 1987 – ed. M. Rowlands, M. Larsen, K. Kristiansen, *Centre and Periphery in the ancient World*, Cambridge University Press, 1987.
- Seeck 1921 – O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*, vol. VI, J. B. Metzler, 1921.
- Veletovac 2013 – E. Veletovac, *Dalmacija u V stoljeću*, rukopis master rada, 2013.
- Wilkes 1969 – J. Wilkes, *Dalmatia*, Routledge and Kegan Paul, 1969.
- Wozniak 1981 – F. E. Wozniak, East Rome, Ravenna and Western Illyricum 454–536 A. D., *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 30, Franz Steiner Verlag, 1981, 351–382.

PRIKAZI / REVIEWS

Adnan Busuladžić, *Sjaj antičkih Grka. Keramičke posude, slikane vaze, skulpture, oružje, nakit, staklo, numizmatika iz muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2020, 561 str.

Prisustvo grčke civilizacije ostavilo je dubok trag na materijalnu kulturu naroda koji su obitavali na prostorima današnje Bosne i Hercegovine. Odavno se javila potreba za cjelovitom prezentacijom arheološkog materijala koji se dotiče ove tematike. Iz tog razloga, Adnan Busuladžić postavio je sebi zadatak da popuni ovu rupu u stručnoj literaturi. Dokaz o predanosti svojoj namjeri jeste i opsežna bibliografija, izlistana na kraju teoretskog dijela rada. Samo i letimičnim pogledom uočljiv je širok generacijski i geografski spektar studija. Potrebno je odmah naglasiti da je autor istakao da ovdje prezentirano ne predstavlja sveobuhvatan asortiman predmeta sa područja Bosne i Hercegovine, već samo onih koji su proizašli iz njegovog rada na analizi materijala iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Iz toga naročito izuzima numizmatički materijal, s obzirom na to da je prvo potrebno provesti zasebne studije o ovoj tematici, kako bi se moglo postaviti u širi kontekst.

Jedna od karakteristika autorovih monografskih studija jeste stabilnost i samostalnost u moru drugih naučnih studija. Polazeći od pretpostavke da je čitaocu cjelokupna problematika nepoznata, autor, prije nego što se pozabavio primarnom problematikom rada, u uvodnim izlaganjima nudi širu sliku opće tematike, kao što je u ovom slučaju historijat grčke civilizacije i grčke kolonizacije.

Odabirom kataloške strukture rada autor ostaje dosljedan i svojim dosadašnjim radovima. Monografija se može podijeliti na dvije cjeline. U prvoj cjelini autor daje teoretski osvrt, pri čemu uvodi čitaoca u tematiku, razrađuje je i, na kraju, daje sažetak rada, kao i zaključke na obrađenu temu. Drugi dio čini katalog sa tabelama fotografija i crteža samih predmeta.

Materijali koje autor obrađuje – 1.069 predmeta, dio su antičke zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, kao i zbirke samostana u Visokom i Kreševu i iz Muzeja Hercegovine. Od toga 576 primjeraka potječe izvan bosanskohercegovačkog područja, a ostalih 493 predmeta su predmeti grčkog utjecaja sa područja Bosne i Hercegovine.

Hronološki, autor grčko-helenističke nalaze postavlja u širok vremenski okvir, uključujući ulomak mikenske keramike iz XIV stoljeća prije nove ere, sa kontinuiranim uplivom helenističkih nalaza u periodu od VIII do II stoljeća prije nove ere.

Vanbosanskohercegovačku zbirku obuhvata raznovrsna skupina slikane grčke keramike – crnofiguralne, crvenofiguralne, orijentalizirajuće, geometrijske keramike, bijelih lekita, raznih skulptura, posuda, nakita i dr. U muzejske zbirke su dospjeli otkupom ili poklonom, a potječu sa lokaliteta današnje Grčke, Albanije i Turske. Ova skupina, kako autor naglašava, do sada nije u velikoj mjeri pobudila naučnu zainteresovanost, već je služila samo kao izložbeni materijal. U najstariju skupinu predmeta mogu se uvrstiti kikladski idoli i posude, datirani u periodu od 2700. do 2200. godine prije nove ere, a kao najznačajniju skupinu, autor izdvaja grčke slikane vaze i skupinu raznih figurina i skulptura. Potrebno je naglasiti da skulpture i figurine do sada nisu bile analizirane niti su bile dio nekog muzejskog postava.

Nalazi sa prostora Bosne i Hercegovine potječu sa mnogobrojnih terenskih istraživanja na lokalitetima Glasinca, Sanskog Mosta, Ribića i Jezerina kod Bihaća, Ošanića i Gradca kod Stoca, Glamoča, Debelog brda kod Sarajeva, Kačnja kod Bileće, Kamenjače kod Breze i dr. Većim dijelom, ova zbirka obuhvata predmete za koje se može zasigurno pretpostaviti grčki utjecaj. Osim keramičkih predmeta, autor prvenstveno ističe ilirske i grčke kacige, štrbačke fibule, mahajre, dvokrake fibule “M” i omega tipa, kao i druge metalne predmete. Predmet analize su dvije skupine materijala: onaj za koji se sigurno može kategorizirati kao grčko-helenistički i onaj koji je nastao kao izvedenica pod direktnim ili indirektnim utjecajem sa prostora antičke Grčke ili grčkih kolonija na Apeninima.

Dolaskom rimske države na prostor današnje Bosne i Hercegovine, grčki utjecaj je nastavio svoje kulturno prodiranje. Unifikacija teritorije u jedinstven državno-pravni okvir, olakšala je i intenzivirala dolazak grčkog naroda. O tome svjedoče tragovi grčkog jezika na nadgrobnom spomeniku na lokalitetu Biljače, lončarskom pečatu iz Domavije i prisustvo grčkih imena na natpisima. Također je potvrđeno prisustvo grčkih kultova, iako ne u velikoj mjeri – tačnije, deset spomenika posvećenih Apolonu, Afroditi, Asklepiju i Higiji, Heraklu, Hesionu, Nemesi i Panu.

Radi boljeg razumijevanja određenog grčkog kulturnog monopola, date su dvije karte. Prva je karta arheoloških lokaliteta sa grčkim nalazima u Bosni i Hercegovini. Druga karta predstavlja dokazana kretanja rasprostiranja grčkog utjecaja u Bosni i Hercegovini.

Autor svoje zaključke bazira na zanimljivosti pojave grčko-helenističkog, domaćeg – ilirskog, keltskog, etrurskog željeznodobnog evropskog na istim lokacijama. Kao uzročno-posljedičnu vezu autor navodi isprepletene trgovačke odnose na Balkanu. Centralni Balkan, kao središnja tačka trgovačkih puteva, koji su vodili iz više pravaca – južnim od Albanije, morskim putem iz južnih i srednjih italjskih prostora, sjevernim od sjevernih Alpa i jugoistočnim preko Grčke i Makedonije, poslužio je kao plodno tlo za stvaranje, kako autor navodi, “društvenog konglomerata”, tj. koegzistencije

materijala više različitih kulturnih grupa, koje često nisu prostorno povezane. Važno je i napomenuti da, prvenstveno importovani predmeti, nisu dospijevali samo trgovačkim putem, već i kao diplomatske razmjene i pokloni, votivni darovi ili kao lični predmeti pojedinaca.

Osim originalnih, importovanih predmeta, pojavljuju se i razne "imitacije", što svjedoči postojanju domaćih radionica, čiji su majstori pronalazili uzorke u materijalu stranih radionica. Prostor za zabunu i sivu zonu pri interpretaciji porijekla pojedinih predmeta može predstavljati i mogućnost trgovine samim kalupima za izradu materijala.

Kao što je ranije naglašeno, drugi dio rada obuhvata katalog. Vizuelnoj prezentaciji predmeta prethodi numeralni popis, pri čemu svaki predmet prati kratki opis, mjesto čuvanja i literatura u kojoj se eventualno predmet spominje. Redoslijed predmeta u katalogu prati njihovo spominjanje u samom tekstu, što čitaocu omogućava lakše snalaženje. S druge strane, tabele sa fotografijama i crtežima su tematski raspoređene. Odabir crno-bijelih fotografija ističe formu i detalje na samim predmetima, što omogućuje jasniji pregled čitaocu, čak i preciznije upoređivanje među predmetima.

Iako su u tekstualnom dijelu kataloga navedene dimenzije predmeta, dodatna vizuelna pomoć bi bila u vidu postavljanja mjerila i/ili omjera uz fotografije i crteže. Međutim, imajući u vidu da su predmeti tematski razvrstani, mogu se međusobno upoređivati, tako da čitalac nije na gubitku. S obzirom na to da neki predmeti iz zbirke Zemaljskog muzeja nisu očuvani i/ili pronađeni, autor je taj gubitak nadomjestio crtežima iz drugih naučnih radova. Često kada je crtež jednog predmeta postavljen pored fotografije drugog predmeta, crtež je vizuelno *prezentativniji*. To je naročito uočljivo u crtežima natpisa, kalupa i predmeta sa mnogo detalja, kao što je nakit. Iako moderna arheologija radije preferira fotografiju, jer je nesubjektivna i daje veću osobenost pojedinom predmetu, sjene i pokret, koje često mogu zavarati "trećeg posmatrača", mogu se u potpunosti izbjeći dvodimenzionalnim crtežom. Zbog toga bi autori u budućnosti mogli više obratiti pažnju na dilemu da li je fotografija – čak i trodimenzijalni model – uvijek najbolji način prezentiranja predmeta ili se nekad prednost može dati digitalnom crtežu.

Gledajući ovu monografiju u cjelini, može se reći da je autor ispunio zadati cilj i zadatak, a to je prezentacija helenističkog materijala sa lokaliteta Bosne i Hercegovine. Pri tome se treba uzeti u obzir da autor već na samom početku naglašava da će za prezentaciju cjelokupnog pronađenog materijala biti potrebna nova sistematska i revizijska istraživanja. Govoreći o tome, ističe numizmatički materijal, s obzirom na to da je ovaj odjeljak antičke arheologije u velikoj mjeri ostao zanemaren. Od svih tema i zaključaka kojih se autor dotakao, mogla bi se istaći predstava odnosa grčkog sa autohtonim narodom i kako se taj odnos odrazio u samom materijalu.

Profesor Busuladžić je i u svojim ranijim djelima – *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Umjetnosti antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine, Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki*

u Bosni i Hercegovini i dr., dao veliki doprinos u poznavanju helenizma na bosansko-hercegovačkom i širem regijskom prostoru. Ipak, bilo je neizbježno da dugogodišnja systemska istraživanja rezultiraju objavljivanjem kapitalnog rada, kao što je *Sjaj antičkih Grka*. Romantičarski naslov djela odražava lični odnos autora prema problematici. Pri tome, autor zadržava dosljednost težnje da svoje tekstove učini dostupnim i primamljivim, ne samo naučnoj, već i široj čitalačkoj publici. Cjelokupni minimalistički pristup dizajnu ovog izdanja ugodan je oku potencijalnog čitaoca i odiše luksuzom. Obimnost rada ne treba da odbije ili zastraši čitaoca, imajući u vidu autorovu vještinu balansa informacija i korištenjem univerzalnog, razumljivog stila. Podjela na jasno određene cjeline – gradijalan razvoj misli, i u pojedinačnim poglavljima i u djelu kao cjelini, omogućuje efikasnu intertekstualnu navigaciju.

Sigurno je da će ovo kapitalno djelo bosanskohercegovačke antičke arheologije ostaviti značajan utjecaj i utisak na naučnu i širu javnost. Namijenjeno je prvenstveno stručnom kadru koji se bavi materijalnom kulturom antičkog doba, naročito onom sa područja Bosne i Hercegovine, a djelo, *Sjaj antičkih Grka*, nudi detaljan pregled ne samo obrađivanog materijala, već i onog manje poznatog i nepoznatog, koji je često promicao naučnom svijetu. Također je idealno štivo za studente i učenike koji nastoje bolje razumjeti arheologiju, historiju i historiju umjetnosti antičkog perioda na tlu Bosne i Hercegovine, s obzirom na to da se autor ne bazira isključivo na arheološki materijal, već se dotiče i drugih tema, kao što su grčka kolonizacija, odnosi grčkog naroda sa narodima istočnog Jadrana itd. Iako je djelo naučnog karaktera, ono je prilagođeno i široj publici i zaljubljenicima u antiku i grčku kulturu, čemu značajno doprinose fotografije, karte i razumljiv stil pisanja. Važnost tome pridaje i naporedni prevod cjelokupnog teksta na engleski jezik, što olakšava čitaocima šireg govornog područja da se koriste ovim štivom.

DR. SC. EDIN VELETOVAC

**Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa
i drevnih i klasičnih civilizacija "BATHINVS"**

**The Association for the Study and Promotion of Illyrian
heritage, Ancient and Classical civilizations "BATHINVS"**

Prikaz knjige / Book review

DOI: 10.54524.2490-3930.2021.237

Luka Boršić, Danijel Džino and Irena Radić Rossi, *Liburnians and Illyrian Lembs: Iron Age Ships of the Eastern Adriatic*, Archaeopress Publishing LTD, Oxford, 2021, 211 str.

Iz zajedničkog truda i naučno-istraživačkog rada tri renomirana stručnjaka, i to dr. sc. Luke Boršića, dr. sc. Danijela Džine i dr. sc. Irene Radić Rossi, na svjetlo dana izašla je publikacija pod naslovom *Liburnians and Illyrian Lembs: Iron Age Ships of the Eastern Adriatic*. Tri autora, a svaki od njih sa drugačijom naučnom pozadinom, pokušali su pružiti svoj doprinos u istraživanju problematike, a koja se tiče proučavanja liburnija (brodova koji su usko vezani za narod Liburna) i njihove veze sa lembama, brodovima koji su bili u upotrebi ilirskih zajednica na južnom prostoru Jadranskog mora. Ova studija je nastala kao rezultat istraživačkog rada u okviru projekta pod nazivom "Archaeology of Adriatic Shipbuilding and Seafaring Project", koji je finansijski potpomognut od strane "Hrvatske zaklade za znanost". Već na prvim stranicama knjige, autori naglašavaju da konačni cilj nije bio pružiti definitivno rješenje problema koje se tiče porijekla i uloge liburnskih liburnija, odnosno ilirskih lembi, već su primarno koncentrisani na "uzajamnu" vezu između ova dva tipa brodova, za koje je ranija historiografija generalno smatrala da pripadaju istom "ilirskom" stanovništvu. Kako naglašavaju, ovakva stajališta su u knjizi značajno revidirana.

Knjiga se sastoji od šest glavnih poglavlja koji na ekstenzivan način tretiraju problematiku koja se na ovom mjestu obrađuje. Ipak, imajući u vidu tematski okvir, i ovih šest cjelina se također mogu podijeliti na dva segmenta. Uvodna tri poglavlja pružaju historijsku podlogu problemu koji se obrađuje, dok se u posljednje tri cjeline analiziraju arheološki nalazi i antička izvorna građa.

U prvom poglavlju koji nosi naziv *Introduction* (str. 1–5) iznosi se uvid u problematiku kojom se bavi ova publikacija te daje pregled dosadašnjeg naučno-istraživačkog rada o njoj. Kako autori navode, ovim problemom su se do sada uglavnom bavili historičari i arheolozi sa prostora Hrvatske i Italije, te naučnici koji se uopšteno bave brodogradnjom u antičkom periodu. Nakon toga, autori daju kraći pregled čime se u osnovi knjiga bavi, te ono što je veoma važno, objašnjavaju terminologiju koja se upotrebljava, s obzirom na

to da se kod antičkih autora, kao i u savremenoj naučnoj literaturi koristi više različitih termina za oznaku ovih vrsta brodova. Tako se autori u ovoj publikaciji odlučuju na termine liburnica i lemb.

Drugo poglavlje pod naslovom *Geographical context* (str. 6–9) tretira geografske karakteristike i ekogeografske zone istočnog jadranskog primorja. Za razliku od zapadne jadranske obale koja je plitka i slabo razučena, na istočnom Jadranu se nalazi nekoliko stotina otoka različite veličine, a ako se u obzir uzmu hridi i grebeni, ta brojka raste na preko hiljadu. Osim toga, u tekstu se razmatraju i klimatološke osobenosti na ovom podneblju. Autori daju pregled najznačajnijih otoka na prostoru Dalmacije, ali i primorskih gradova, koji su u antičko doba imali značajnu ulogu za pomorstvo. Ovaj pregled geografskih karakteristika navedenog područja imao je za cilj da pruži jasnu uzročno-posljedičnu vezu podneblja koje je lokalno stanovništvo nastanjivalo sa navigacionim navikama i dizajnom brodova, što je uzrokovalo kreiranje drugačije pomorske kulture. To je najbolje vidljivo ako se uporede ekogeografske karakteristike sjeverne i južne zone Jadranskog mora.

Treće poglavlje nosi naziv *Eastern Adriatic populations in the 1st millenium BC* (str. 10–25). Autori na ovom mjestu prvo pružaju osnovni pregled zajednica na istočnoj jadranskoj obali i njenom zaleđu u prvom mileniju prije nove ere. Najviše pažnje među njima posvetili su Liburnima, što je sasvim razumljivo s obzirom na problem kojim se ova publikacija usko bavi. U tekstu se prvo zaokružuje teritorija koju je ova željeznodobna zajednica nastanjivala, kao i historijski pregled poznat na temelju podataka od strane antičkih pisanih vrela i arheoloških nalaza. Među najznačajnije do sada pronađene liburnske naseobine spadaju Asseria (Podgrađen kod Benkovca), Varvaria (Bribirska glavica kod Skradina), te Nedinium (Nadin kod Benkovca). U nastavku, tekst se također u manjoj mjeri dotiče Histra i Autarijata. Značajna pažnja posvećena je i grčkoj kolonizaciji istočne obale Jadranskog mora koja je započela u 7. stoljeću prije nove ere, a različitim intenzitetom je trajala sve do 2. stoljeća prije nove ere. Na kraju ovog poglavlja obrađuje se i problem gusarstva među lokalnim zajednicama i njegov utjecaj na društveni život.

Naredno, četvrto poglavlje ove knjige nosi naziv *Archaeological and iconographic evidence in protohistoric eastern Adriatic* (str. 26–58). Kao što se iz samog naslova može zaključiti, autori su na ovom mjestu predstavili do danas najznačajnije arheološke i ikonografske dokaze o pomorstvu na istočnom Jadranu u protohistorijskom periodu. U poglavlju se daje pregled i analiza četiri do danas poznata arheološka lokaliteta na kojima je ukupno pronađeno devet ostatak brodova: Zambratija kod Savudrije, Pula, Caska na otoku Pagu i Zaton kod Nina. Najstariji od ovih devet nalaza pronađen je u Zambratiji kod Savude i datiran je u kraj drugog milenija prije nove ere, dok ostali pripadaju periodu Principata. Nijedan od ovih brodova nije imao vojnu namjenu, već su to zapravo bili teretni brodovi koji su služili za transport robe. Iako ovi ostaci brodova nisu bili liburnije ili lembe, razlog ovog poglavlja, ali i predstavljenih nalaza je da se pokaže duga pomorska tradicija

koja je obitavala na ovom podneblju. Drugi dio ovog poglavlja donosi pregled ikonografskih predstava o pomorskoj tradiciji. Najstariji nalaz među njima predstavljaju čuvene bronzane knemide sa lokaliteta Ilijak na Glasincu, koje se datiraju u 7. stoljeće prije nove ere, a na kojima se mogu vidjeti crteži brodova. Ostali lokaliteti za koje se daje pregled su Novilara sa područja zapadne obale Jadranskog mora, zatim Nezakcij (danas Vizače) u Istri, Prozor u Lici, te Varvari kod Bribirske glavice. Pored toga, autori također daju veoma važan pregled ikonografskih predstava na novčićima sa prostora južnog Jadrana.

Najobimnije poglavlje u ovoj knjizi nosi naziv *Written sources on lembs and Liburnians from the 4th c. BC to Late antiquity* (str. 59–172), gdje se donose izvorni tekstovi grčkih i rimskih autora u kojima se spominju lembe i liburnije, kao i njihov prijevod. Kada se u obzir uzme vremenski raspon, onda se može vidjeti da se radi o jednom veoma dugom periodu koji obuhvata oko devet stotina godina. Na početku se navodi spisak glavnih online baza, kao i rječnika koji su korišteni prilikom rada na ovom poglavlju. Značaj ovog poglavlja za naučnike, studente, a pogotovo za one koji ne vladaju najbolje latinskim i starogrčkim jezikom je veoma veliki, jer je po prvi put na jednom mjestu okupljena kompletna izvorna građa koja se odnosi na lembe i liburnije, kao i prijevod iste na engleski jezik.

Posljednje poglavlje ove knjige nosi sasvim prikladno ime *Discussion* (str. 173–196), gdje autori polemiziraju o postignutim rezultatima istraživanja.

Na kraju, potrebno je naglasiti vrijednost ovog djela koje je zajedničkim naporima autora, ali i izdavača dospjelo na svjetlost dana. Prilikom izrade ove publikacije autori su koristili najrelevantnija izdanja pisanih izvora, a nisu izbjegli koristiti ni rezultate najrecentnijih dostignuća iz ove oblasti antičke historije. Rezultati do kojih su autori došli prilikom rada na ovu temu sasvim sigurno neće moći biti ignorisani u budućim istraživanjima, te će postati temelj za sve one koji se budu namjeravali baviti ovom problematikom, a što je sasvim sigurno i bio jedan od ciljeva njihovog naučno-istraživačkog rada.

Pauline Allen & Bronwen Neil, *Crisis Management in Late Antiquity (410-590 CE). A survey of the Evidence from Episcopal Letters*, Brill, Leiden, 2013, 284 str.

Knjiga naslovljena *Crisis Management in Late Antiquity (410-590 CE) – A survey of the Evidence from Episcopal Letters*, a objavljena 2013. godine od strane prestižne izdavačke kuće Brill, produkt je zajedničkog rada dviju australskih historičarki, Pauline Allen i Bronwen Neil, na istraživanju sadržaja i značaja biskupskih pisama nastalih u periodu od ranog petog do kasnog šestog stoljeća. Ovaj period je poznat bo brojnim turbulentnim dešavanjima izazvanim početkom doba konvencionalno poznatog kao Seoba naroda te subsekventnim razaranjima, epidemijama bolesti, gladi i nestašice. Ujedno, ovaj period predstavlja početak rastakanja onog što je poznato kao antički svijet i polagani prijelaz u rano srednjovjekovlje. Upravo bogatstvo nesretnih dešavanja koje je obilježilo ovu eru historije predmet je istraživanja autorica koje su odgovore na svoja brojna pitanja potražile u biskupskim pismima, kao primarnim izvorima korištenim u nastanku ovog djela.

Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja uz zasebno izdvojen zaključak, dodatak koji predstavlja profile autora pisama korištenih u tekstu (s diferencijacijom na grčke i latinske izvore) i bibliografiju. Prva dva poglavlja posvećena su uvođenju čitatelja u temu dok narednih pet poglavlja predstavlja tematsku obradu svake od velikih kriza koje su pogađale kasnoantički svijet: migracije ljudi, prirodne katastrofe, religijske kontroverze, društvene zloupotrebe i slamanje struktura koje su bazirane na ispunjavanju obveza, kao što su veze patron-klijent. Svako od ovih poglavlja posjeduje po minimalno dvije studije slučaja (eng. *case study*) koje na primjeru određenog biskupskog pisma oslikavaju djelovanje biskupa (ili crkve) na identificiranju i/ili rješavanju spomenutog problema, što i predstavlja tematsku okosnicu rada.

Prvo poglavlje, naslovljeno *Crisis in Late Antiquity*, posvećeno je definiranju pojma "kriza", kao polaznoj točki za kategorizaciju određenog događaja ili procesa ovim terminom. Autorice opravdavaju svoj izbor pojma "kriza" činjenicom da se radi o nečemu što se kroz čitav ljudski vijek, pa i dan danas, naziva upravo tim imenom (periodi nasilja, siromaštva, gladi, trgovine ljudima) te tvrde kako drugi predloženi termini, poput "transformacija" ili "anarhija", nisu adekvatni za opisivanje onoga što je ponekad predstavljalo događaj lokalnog karaktera (pa je samim time i moglo biti predmet interesa biskupa). Definirana su osnovna pitanja koja će biti razrađivana u radu, kao što su što to

podrazumijeva krizu, što predstavlja prikladan odgovor na krizu, tko nosi odgovornost za upravljanje razrješavanjem krize, i tako dalje. Budući da se odgovor na ova pitanja potražio u biskupskim pismima, napomenuto je kako su ona od strane biskupa korištena da prošire vlastitu domenu utjecaja, ponude utjehu te nametnu klerikalnu disciplinu ili društvenu ekskomunikaciju, ovisno o tome kakav odgovor je koja kriza zahtijevala.

Naslov drugog poglavlja, *Studying Late-antique Crisis Management Through Letters*, ukazuje da se radi o tekstu koji predstavlja analizu izvora kao okosnice na kojoj nastaje jedno historiografsko djelo. Autorice započinju ovo poglavlje opaskom kako se javlja sve veći interes za proučavanje biskupskih pisama što je rezultiralo uviđanjem da se ona mogu upotrebljavati kao veoma koristan izvor za izučavanje ne samo biskupske djelatnosti, nego i historijskih procesa kojim je ona bila obavijena. Napravljena je jasna distinkcija između epistolografskog žanra klasičnog doba i kasne antike; dok su antički pisci pisali pisma u vidu privatne korespondencije, kršćanski pisci su koristili pismo kao književni žanr koji podrazumijeva čitanje od strane publike. Dakle, biskupska pisma nisu samo privatna prepiska, nego polemička djela, rasadnik ideja, zapisi savjeta, utjehe, poticaja, prosudbe ili osude, a ponekad imaju i formu zapisanog govora. Na osnovu ovog kriterija, autorice su za prvog srednjovjekovnog papu odredile Grgura Velikog, koji je započeo novu eru u pisanju i arhiviranju pisama, te su kronološki okvir svog rada zao-kružile godinom 590, kada je Grgur Veliki stupio na papsko prijestolje.

Population displacement naslov je trećeg po redu, a prvog tematskog poglavlja koje se, kako sam naslov govori, bavi pitanjem migracije ljudi u vidu tri velike grupe: ratni zarobljenici, prognanici i izbjeglice. Ovo je problematika koja u biskupskim pismima pronalazi mjesta samo ukoliko se nešto slično dešavalo na lokalnom ili regionalnom nivou, to jest, ako je lično utjecalo na djelatnost biskupa određenog područja. Ratni zarobljenici su predstavljali najčešći interes biskupa jer su obično oni bili ti na koje je padala odgovornost otkupa ratnih zarobljenika. Ono što je posebno zanimljivo jest da u drugu kategoriju, prognanike, vrlo često spadaju sami biskupi koji bi bivali prognani iz svojih biskupija. Najčešći uzrok tome bile su dogmatske razlike koje su proisticale iz nesuglasica na određenim crkvenim saborima, kao što je bio slučaj s prognanstvom aleksandrijskog patrijarha Timoteja Erula nakon Kalcedonskog sabora. Treću kategoriju konstituirale su izbjeglice koje su utočište veoma često tražile u crkvi, a biskupska pisma svjedoče kako su ga tu i pronalazile, s obzirom da su biskupi ekskomunicirali svakog onog tko bi obeščastio svetost crkve protjerivanjem izbjeglica s crkvenog prostora. Potrebno je naglasiti i da su se biskupi osobito zalagali za one ratne zarobljenike, prognanike ili izbjeglice koji su bili plemenitog roda ili iz uglednih obitelji, što svjedoči kako su čak i u ovakvim situacijama biskupi mislili na vlastiti interes.

U četvrtom poglavlju, pod naslovom *Natural disasters*, autorice raspravljaju o brojnim prirodnim nepogodama koje su zadesile ljude ondašnjeg vremena, kao što su zemljotresi, ekstremne vrućine i hladnoće, glad, suša, požari, poplave, kuga i druge zarazne bolesti.

Korištenje biskupskih pisama kao izvora za ovu vrstu fenomena u historiji posebno je pogodno zato što se njihova pojava često tumačila eshatološki, a tome su naročito odgovarala razna apokaliptična proročanstva iz Biblije. Isto tako, nemali broj puta su se određene prirodne katastrofe od strane biskupa ili drugih crkvenih ljudi tumačile kao kazna za ljudske grijehe. Biskupi su koristili ova vremena puna iskušenja za poziv na obraćanje na molitvu, činjenje dobrih djela i opraštanje, pod uvjerenjem da grešnike stiže Božja kazna u vidu bolesti ili gladi uzrokovane neuspjelom žetvom. Međutim, bitno je napomenuti i da se prirodne nepogode veoma rijetko spominju u biskupskim pismima iz ovog perioda, pogotovo kad je u pitanju pokušaj nošenja s ovim nedaćama. Razlog tomu može se potražiti u često nedovoljno brzom, kvalitetnom ili adekvatnom odgovoru biskupa na suočavanje s problemom, što se nastojalo prikriti.

Najobimnije poglavlje, ono peto, naslovljeno je *Religious Controversies and Violence*. U samom uvodu, autorice napominju kako je ovo tema koja je uvjerljivo najzastupljenija u korištenim izvorima, a svakako je razumljivo da će biskupe najviše zanimati religijska pitanja i kontroverze. Simptomatično je i da se sredinom petog stoljeća održao čuveni Sabor u Kalcedonu (451. godine) koji je produbio jaz između zapadne i istočne Crkve. Iz ovog perioda sačuvana su brojna pisma razmijenjena između Rima i Konstantinopolisa, koja omogućavaju uvid u postepeno pogoršavanje odnosa između ova dva crkvena središta, a koje je kulminiralo nakon takozvane Akacijeve šizme i rezultiralo prekidom direktne komunikacije krajem VI. stoljeća. Ovo je, također, bilo vrijeme kada se Zapad suočavao s arijanskom herezom, koju su mahom prihvaćali barbarski narodi kao što su Goti, Vandali, Langobardi i Burgundi. Biskupi ovog perioda su zato održavali svoju epistolografsku djelatnost veoma živom, kreirajući koliko i razrješavajući pojedine krize. Njihova pisma bila su usmjerena na opravdavanje vlastitih vjerovanja, ekskomunikaciju heretika i poziv na obraćanje, ali i raspravljanje s neistomišljenicima.

Pretposljednje poglavlje, *Social Abuses*, podijeljeno je na manje odlomke koji se bave biskupskim odgovorima na pitanja lihvarstva, krađe, ubojstva, ilegalne prodaje robova, dječjeg rada i iznuđivanja. Poneka od ovih krivičnih djela bila su prisutna i među klerom, što je zahtijevalo direktan biskupski odgovor i angažman, dok su ponekad krivci bili upravo biskupi. Značajno je primijetiti da su sva ova djela bila kategorizirana kao ilegalna svjetovnim zakonom, ali i strogo osuđena u Bibliji ili drugim kršćanskim tekstovima. Ipak, zanimljivo je spomenuti da se biskupi ni na jednom polju nisu angažirali snažnije nego na pitanju pronevjera ili otuđenja crkvenog zemljišta. Pitanja korupcije ili simonije u crkvi bi često ignorirali ili ih odbili prepoznati kao takva, što dodatno potvrđuje tezu da su biskupi kasne antike, svjesni nestalnosti prilika koje ih okružuju, skoro uvijek primarno gledali svoj interes. Ipak, ne smije se zanemariti činjenica da su brojni biskupi bili posvećeni pokušaju sprječavanja prodaje roblja i prisilnog dječjeg rada, koje su vidjeli kao ilegalnu, ali i nemoralnu djelatnost.

Sedmo i posljednje poglavlje, naslovljeno *Breakdown in the Structures of Dependence*, bavi se problematikom uplitanja Boga i biskupa kao posrednika između patrona i klijenta, odnosno, formiranjem jednog novog oblika društvenog vezivanja koje podrazumijeva socijalnu hijerarhiju na čijem vrhu se nalazio Bog, ultimativni patron o kojem je obični čovjek kao grešnik bio ovisan. Između njih, kao medijator, javljao se biskup koji je posredovao po pitanju donacija u vidu novca, usluga ili drugih dobara. Tako su siromasi kojima je bila potrebna pomoć postali objekt vlastite neimaštine. Ponovno je bitno istaknuti da su biskupi pokazivali milost i pružali pomoć ponajviše onima koji su prethodno bili bogati ili ugledni, ali su posredstvom rata ili drugih nesretnih okolnosti osiromašili. Autorice deduciraju kako je, prema tome, biskupska pomoć siromasima uglavnom bila *ad hoc* ili *ad hominem*, umjesto generalno prisutna kao moralna obveza svakog kršćanina.

Suma summarum, da se zaključiti kako ovaj rad predstavlja intrigantnu, do sad slabo istraženu temu kroz vizuru još manje istraženih i pretresanih izvora. Biskupska pisma petog i šestog stoljeća predstavljaju rudnik informacija o krizama koje su potresale tadašnji svijet, a koje su utjecale na sve aspekte života ondašnjeg čovjeka, kao i na tijek historije. Iako je rad na ovakvim izvorima predstavljao metodološki izazov, autorice su pametno iskoristile svaki redak pisanih izvora kako bi iz njega iscrpile najkorisnije moguće informacije, potom prezentirane i rastumačene u sedam zasebnih poglavlja. Svojim zaključkom zaokružile su cjelinu rada koji predstavlja iskorak u historiografiji kasne antike i ranog kršćanstva, a koji prezentira biskupa kao jednu od ključnih ličnosti u rješavanju (i, ponekad, stvaranju) kriza čime su utvrdile svoj temeljni argument, dajući ličnosti biskupa jednu od centralnih uloga u historiji kasne antike. Tako su na jednostavan način pokazale transformaciju antičkog u srednjovjekovno društvo, koje je posredstvom raznih kriza prešlo iz perioda nestabilne carske vlasti u period dominacije crkve nad državom.

Napomena uredništva:

**Ovaj rad je osvojio PRVO MJESTO na javnom pozivu za nagradu
“Prof. dr. Esad Pašalić”.**

**Alan Cameron, *The Last Pagans of Rome*, Oxford
University Press, Oxford, 2011, 878 str.**

The Last Pagans of Rome je djelo koje je nastalo kao rezultat višedecenijskog proučavanja kasnoantičkog perioda, osobito religije i književnosti. Ovaj magnum opus britanskog klasičara Alana Camerona, sa preko 800 stranica i kroz dvadeset simbolično naslovljenih poglavlja, nastoji riješiti sve dileme vezane za posljednje pagane rimske aristokratije. Knjiga je svjetlo dana ugledala 2011. godine pod izdavačkom palicom Oxford University Pressa. Pored uvoda i zaključka, pitanje posljednjih pagana u kasnoantičkom Rimu tematizira se kroz dvadeset poglavlja: (1) *Pagans and Polytheists*, (2) *From Constantinus to Theodosius*, (3) *The Frigidus*, (4) *Priests and Initiates*, (5) *Pagan Converts*, (6) *Pagan Writers*, (7) *Macrobius and the "Pagan" Culture of His Age*, (8) *The Poem against the Pagans*, (9) *Other Christian Verse Invectives*, (10) *The Real Circle of Symmachus*, (11) *The "Pagan" Literary Revival*, (12) *Correctors and Critics I*, (13) *Correctors and Critics II*, (14) *The Livian Revival*, (15) *Greek Texts and Latin Translation*, (16) *Pagan Scholarship: Vergil and His Commentators*, (17) *The Annales of Nichomachus Flavianus I*, (18) *The Annales of Nichomachus Flavianus II*, (19) *Classical Revivals and "Pagan" Art*, (20) *The Historia Augusta*.

Centralna ideja ovog djela jeste da se paganizam nije nastavio suprotstavljati rastućem kršćanstvu nakon IV stoljeća. Autor odbacuje ustaljeno mišljenje da su rimski paganski aristokrati ostali snažna sila sve do V stoljeća, te da su se čvrsto borili protiv rastućeg kršćanstva kroz propagandnu umjetnost i književnost. Borba paganizma protiv kršćanstva navodan vrhunac doživjela je u bici kod Frigida 394. godine. Cameron zastupa tezu da je taj paganski otpor samo mit, a nikako stvarnost. Svoje ideje temelji na istraživanjima zakona, poslanica, epigrafskih spomenika te književnih i umjetničkih djela IV i V stoljeća. U Cameronovom pisanju osjeti se doza kršćanske apologetike i odbojnost prema tradicionalnim grčkim i rimskim religijama koje naziva "besmislicama". Ostaje dojam da je kršćanstvo za njega bilo daleko superiornije u odnosu na paganizam. Cameronova istraživanja ograničena su na rimske paganske aristokrate pa samim time cjelokupna slika paganizma u kasnoj antici nije kompletirana. Autor se fokusirao na elitu rimskog senata koji su smatrani vođama paganske opozicije, kao što su Vettius Agorius Praetextatus, Quintus Aurelius Symmachus i Virius Nichomachus Flavianus. Povremeno se u autorovom izlaganju mogu pronaći poređenja sa modernim fenomenima i popularnom kulturom, sarkastične opaske o suprotnim mišljenjima, slikoviti opisi određenih događaja, a djelo krasi i osamnaest ilustracija.

U uvodnom poglavlju (*Introduction*) predstavljena je glavna ideja i cilj knjige, te je dat kratki pregled poglavlja unutar nje. Autor ističe kako nema dokaza koji bi potkrijepili ideju posljednjeg paganskog otpora koju su popularizirali Andrew Alfoldi i Herbert Block u ranom XX stoljeću. U prvom poglavlju (*Pagans and Polytheists*) Cameron analizira termin *paganus* koji je izgubio svoje prvobitno značenje ruralnog i civilnog i počeo označavati nevjernika iz kršćanske perspektive. Drugo poglavlje (*From Constantinus to Theodosius*) bavi se odnosom imperijalne politike prema paganizmu. Govori o tome zašto je Gracijan promijenio svoju politiku prema rimskom paganstvu i odbacio titulu *pontifex maximus*, Teodozijeve antipaganske legislacije, Eugeniju i državnim kultovima. Zaključuje da je najžešći udarac paganizmu zadala obustava državnog finansiranja. U trećem poglavlju (*The Frigidus*) Cameron osporava da je rat između Eugenija i Teodosija imao bilo kakve veze sa sukobom paganismom i kršćanstva. Mnogi religijski elementi u bici kod Frigida kao što su kršćanske molitve i paganska žrtvovanja Rufin i njegovi sljedbenici su preneli ili izmislili kako bi se u događaj ubrizgala doza božanske drame. Poglavlje završava konstatacijom da je paganism doživio svoju prirodnu smrt (Cameron, 2011, 131). U četvrtom i petom poglavlju (*Priests and Initiates i Pagan Converts*) autor ističe da različitost među samim paganima nije dozvoljavala bilo kakvu vrstu ujedinjenja. Oni koji su smatrani paganskim vođama bili su prije svega aristokrate i zemljoposjednici, a ne svećenici, tako da paganski kultovi nisu bili njihova primarna obaveza. Šesto poglavlje (*Pagan Writers*) posvećeno je sljedećim piscima: Rutilius Namatianus, Marius Victorinus, Ammianus Marcellinus, Julius Obsequens i Latinus Patavus. U sedmom poglavlju (*Macrobius and the "Pagan" Culture of His Age*) autor se protivi mišljenju da je Macrobiusova *Saturnalia* djelo iz kasnog IV stoljeća koje tačno prikazuje tadašnji paganski život. Smatra da je to djelo kršćanskog autora iz sredine V stoljeća i da je ono prožeto fikcijom. U osmom poglavlju (*The Poem against the Pagans*) analizira antipaganski spjev *Carmen contra paganos* nepoznatog autora, da bi u narednom poglavlju (*Other Christian Verse Invectives*) analizirao i druge antipaganske spjeve: *Carmen ad quendam*, *Carmen ad Antonium* i dvije knjige *Contra Symmachum*. U desetom i jedanaestom poglavlju (*The Real Circle of Symmachus i The "Pagan" Literary Revival*) Cameron daje širi kontekst kasnoantičke književnosti navodeći da ona nije paganska nego klasična, sekularna ili mitološka, a dijelom kulture bili su podjednako i paganska i kršćanska elita (Cameron, 2011, 398). Posebno se osvrće na takozvani "Simmahov krug" paganskih književnika. Dvanaesto i trinaesto poglavlje (*Correctors and Critics I i Correctors and Critics II*) govore o "uređivanjima" klasičnih tekstova kao jedne od propagandnih metoda paganske aristokratije. U poglavlja četnaest i petnaest (*The Livian Revival i Greek Texts and Latin Translation*) ponovo kritikuju Simmaha kojeg smatra manje načitanim od njegovih kršćanskih protivnika. Šesnaesto poglavlje (*Pagan Scholarship: Vergil and His Commentators*) osvrće se na pisanje Vergila koje je imalo veliki utjecaj na književnost IV i V stoljeća. Sedamnaesto i osamnaesto poglavlje (*The Annales of Nicomachus Flavianus I i The Annales of Nicomachus Flavianus II*) govore o izubljenim *Annales* Flavijana, koje

je poznato samo na osnovu dva epigrafska spomenika, a za koje mnogi smatraju da je nautjecajnije pagansko djelo. U devetnaestom poglavlju (*Classical Revivals and "Pagan" Art*) autor kritikuje teorije da su izrađevine iz kasnoantičkog perioda poput kontornijata, kvalitetnih srebrenih ploča, rukotvorina od slonovače ili iluminacija rukopisa korištene kao paganska propaganda protiv kršćanstva. Cameron u dvadesetom poglavlju (*The Historia Augusta*) vrši ponovnu procjenu *Historia Augusta*, za koju se tvrdi da je prikriveni napad na kršćanstvo i proizvod paganske reakcije u Rimu, i zaključuje da ona nije bila paganska propaganda već samo djelo neukih autora. U zaključnom poglavlju (*Conclusion*) autor nudi odgovor na pitanje kada se paganizam zaista završio. Smatra da se to desilo paralelno sa nestankom svećeničkih škola početkom V stoljeća, iako su se neki rituali zadržali još dugi niz godina u udaljenim mjestima. Cameron zaključuje da nije bilo organizovanog paganskog otpora protiv kršćanstva i da je paganstvo nestalo cvileći, a ne uz prasak (Cameron, 2011, 12).

The Last Pagans of Rome je knjiga koja je izazvala brojne diskusije među istraživačima i odbacila većinu ranijih tvrdnji kada su u pitanju posljednji rimski pagani. Cameronovi posljednji pagani su rimski plemići s kraja IV stoljeća. On osporava njihov herojski nestanak; nije bilo paganskog preporoda na Zapadu, nije bilo paganske stranke, nije bilo paganskih književnih krugova i zasigurno nije bilo paganske propagande u umjetnosti i književnosti. Alan Cameron u ovom interesantnom djelu izlaže nove i kontroverzne ideje za koje je potrebno izvjesno poznavanje kasnoantičkih prilika kako bi se u potpunosti shvatile.

Napomena uredništva:

**Ovaj rad je osvojio DRUGO MJESTO na javnom pozivu za nagradu
"Prof. dr. Esad Pašalić".**

Dragana Grbić, *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 2014, 389 str.

Djelo *Plemenske zajednice u Iliriku: predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)* svjetlo dana je ugledalo 2014. godine u Beogradu pod autorskom palicom Dragane Grbić, članice *Balkanološkog instituta srpske akademije nauka i umetnosti (SANU)*, koje je ujedno i izdavač ovog rada. Pojava ovakve knjige je svakako upotpunila jedan od prijeko potrebnih studija o plemenskim zajednicama na području Ilirika, njihovom administrativnom uređenju te je doprinos regionalnoj naučnoj sceni, koji je Grbić napravila ovim djelom, svakako veliki. Autorica je svjesna koliko je tema opširna, ali je i sama naglasila kako je primarni cilj njenog djela da kroz historijsko-epigrafski pristup pruži pregled podataka o plemenskim zajednicama u doba Principata, odnosno od I do III stoljeća na području rimske provincije Ilirik, tačnije Dalmacije i Panonije nakon Velikog ilirskog ustanka 9. godine. Struktura knjige je sačinjena od tri poglavlja koja su podijeljena na više podnaslova te četvrtog poglavlja koje predstavlja *Summary* na engleskom jeziku. S obzirom na to da je riječ o radu koji svoj fokus najviše stavlja na epigrafske izvorne podatke, na stranicama knjige se mogu pronaći karte, posebno područja gdje je autorica smatrala da se nalaze određene administrativne zajednice, a pored toga, tu je i veliki broj natpisa sa epigrafskih spomenika, kao i razne tabele koje upotpunjuju sve to.

U *Uvodu* (11–17. str) autorica naglašava koji su ključni ciljevi i zadaci ovog djela, te pored toga objašnjava definiciju, funkciju i ulogu plemenskih zajednica (*civitates peregrinae*). Autorica u uvodnim razmatranjima objašnjava o kojem prostoru zapravo piše, pritom navodeći nazive modernih država koje obuhvataju područja nekadašnjeg Ilirika, a tu iz nejasnih razloga izostavlja Bosnu i Hercegovinu. Na osnovu ostatka teksta koji se nalazi u samom radu, vidno je da prostor Bosne i Hercegovine nije bio zanemaren, pa se iz tog razloga pretpostavlja kako je riječ o nenamjernom propustu autorice. Kroz primjer plemenskih zajednica, autorica u uvodu govori i o rimskoj državi gdje navodi kako je formiranje ovih zajednica pokazalo pragmatični pristup države koja je težila prema efikasnim rješenjima i da je u pojedinim trenucima pokazivala i fleksibilnost tamo gdje je to bilo potrebno. Kao dva najznačajnija događaja koja su rezultirala u pretvaranju

“plemena” u *peregrinske civitates*, Grbić navodi Tiberijev Panonski rat od 12. do 9. godine p. n. e., te reorganizaciju na području Ilirika nakon Batonovog ustanka (6–9. godine). Djelo se prvenstveno zasniva na analizi treće knjige unutar djela *Historia Naturalis* rimskog naučnika i pisca Plinija Starijeg jer je u svome radu govorio o broju plemenskih zajednica i o njihovim imenima.

Prvo poglavlje nosi naziv *Izvori za peregrine zajednice Ilirika* te je potpuno posvećeno pisanim izvorima koji govore o “plemenima” u Dalmaciji i Panoniji, a to su zapravo podaci koji se mogu pronaći u Plinijevom djelu *Historia Naturalis*. Analizom njegovih poglavlja, autorica je pružila preciznije podatke o zajednicama o kojima je Plinije pisao, te je napravila prevod i sažetak Plinijevih riječi o prostoru Ilirika. Pored toga, dotaknula se i izvora za *civitates* koje je sam Plinije Stariji koristio, navodeći kako se u njegovom djelu mogu pronaći podaci u kojima govori kako je svoja saznanja skupio na osnovu drugih knjiga. Autorica je uspjela identificirati tri ključna izvora koja je Plinije Stariji koristio, a to su Marko Terencije Varon kojeg i sam Plinije Stariji navodi za sve svoje geografske knjige, zatim Agripina karta i sami rimski car August i njegovi komentari. Također, u prvom poglavlju svoga rada autorica se dotaknula i spiska *peregrinskih zajednica* koje je sačinio Plinije Stariji, a koje je ona podijelila u dvije grupe. Jedna grupa se klasificira kao *civitates quae fuerunt*, odnosno one zajednice koje su nestale ali ih je vrijedno spomenuti, a u drugoj grupi se nalaze zajednice koje su aktivne za vrijeme Augustovog vremena. Pored Plinija Starijeg, autorica se u ovom poglavlju dotaknula i drugih pisanih izvora, odnosno antičkih pisaca, navodeći da su pored njega o zajednicama pisali još Apijan, Strabon i Klaudije Ptolomej, ali da oni nisu ni približno plodni za ovakvu tematiku kao što je to bio Plinije Stariji.

Drugo poglavlje pod nazivom *Civitates Peregrinae iz Plinijevog spiska* (71–293. str) ujedno predstavlja i jezgru samog rada. Poglavlje je podijeljeno na dva ključna podnaslova, jedan se odnosi na *civitates* na području Dalmacije, dok se drugi odnosi na *civitates* na području Panonije. Autorica je pojedinačno prezentirala i analizirala svaku od zajednica, koje je Plinije Stariji spomenuo u svom spisku. Pomalo je ironično što je autorica u uvodnom izlaganju nenamjerno izostavila Bosnu i Hercegovinu kao područje koje je pripadalo Iliriku, dok je u ovom dijelu rada analizirala *peregrinske civitas* čiji se teritorij locirao na tlu Bosne i Hercegovine. Detaljno je analizirala Plinija Starijeg za svaku *peregrinsku zajednicu* koja se nalazila na području Ilirika, a pored toga, uz pomoć drugih antičkih vrela, za svaku od njih je pružila i detaljan pregled izvorne građe i natpise epigrafskih spomenika na kojima se ta zajednica spominje. Iz tog razloga, ovo poglavlje je donijelo izuzetno bitan pregled “plemenskih” zajednica koje svakako može poslužiti kao smjernica svim istraživačima u njihovim istraživanjima, bilo da je riječ o brojnosti jedne zajednice, etničkom sastavu “plemenskih” zajednica, teritoriju tih zajednica ili njihove zastupljenosti u izvornoj građi, ali, prije svega, tu se nalazi ogroman broj natpisa sa epigrafskih spomenika.

U ovom poglavlju je Dragana Grbić iznijela nekoliko vlastitih teza kada je riječ o jednom imenu rimskog naselja u Kominama. Na otkrivenim natpisima nije zabilježeno puno ime naselja kod Pljevlja, pa se iz tog razloga u naučnoj literaturi koristi naziv *municipium* S, i upravo je ta skraćenica S povod za razne rasprave. Grbić smatra da je ime grada *municipium Splonistarum*. Ovakvu tezu zastupaju još i Miroslava Mirković (*Municipium S. Rimski grad u Kominama kod Pljevalja*, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd, 2013, 53–87), J. J. Wilkes (Wilkes 1969, 282), Svetlana Loma (2002, 17–18). Amra Šaćić Beća (Šaćić, 2016, 327) smatra da je ovakva teza neprihvatljiva, ali isto tako navodi da bi eventualan pronalazak novih epigrafskih spomenika tek mogao riješiti ovu polemiku. Također, razlog zbog kojeg se veliki broj istraživača ne slaže sa tezom koju zastupa Grbić jeste podatak koji donosi Dion Kasije u svome djelu. Naime, Kasije je autor koji je u svome radu, između ostalog, pisao i o *Splonumu* opisujući period Germanikovog osvajanja tokom Batonovog ustanka, te navodi da je Germanik nakon osvajanja *Splonuma* krenuo na japodski *Raetinium*, a ako se uzme u obzir da je Germanik za svega nekoliko dana došao do *Raetiniuma*, a pritom nije osvojio niti jedno veliko mjesto, niti vodio nijednu veliku bitku, mala je vjerovatnoća da bi se *Splonum* mogao ubicirati na drugom kraju današnje Bosne i Hercegovine, nego u blizini samog *Raetiniuma*.

Uređenje, život i sudbina plemenskih zajednica u Iliriku u doba Principata (293–319. str), naziv je trećeg poglavlja u kojem autorica želi predstaviti svoja zapažanja o pojedinim pitanjima kao što su pitanje teritorija zajednica, zatim uređenja i uprave nad tim zajednicama, te pitanje romanizacije i korelacije domaćeg stanovništva na području Ilirika tokom prva tri stoljeća rimske uprave. Dalje navodi kako je ključni zadatak rimske uprave, nakon što osvoje određeno područje, organizacija domaćeg stanovništva u administrativne i pravne okruge. Autorica je to objasnila kao proces prelaska ili pretvaranja slobodnih plemena u peregrinske zajednice, međutim, to nije bio nikakav jednostavan proces, posebno ako se uzme u obzir da Grbić nije dovoljno pažnje posvetila odnosu i interakciji između rimske države i ovih “plemenskih” zajednica. Govoreći o autonomiji plemenskih zajednica nakon uspostave rimske administrativne uprave, Grbić govori o terminima koji su upotrijebljeni za poglavare peregrinskih zajednica, pa tako govori o *princeps*, *princeps civitatis* kao titulama domaćih lokalnih ljudi koji su se nalazili na čelu zajednica. Odlično je zapazila kako su te titule korištene kod svih zajednica, osim kod zajednice Japoda, jer se samo kod njih javlja poglavar u funkciji *praepositus*, što je vidljivo iz epigrafskih natpisa.

Kao četvrto poglavlje napisan je *Summary* koji donosi sažetak rada autorice, a pored toga, nalazi se tu još i naslov *Appendix: recipijenti vojničkih diploma iz plemenskih zajednica Dalmacije i Panonije* unutar kojeg se nalaze tabele sa podacima pojedinih recipijenata, a riječ je o dokumentima zvaničnog karaktera rimske države. Navedena su, naravno, i literatura, izdanja tekstova antičkih pisaca, te pored toga i *Indeks* i *Ilustracije*.

Dragana Grbić je sa ovim djelom napravila ogroman značaj i doprinos izučavanju antičke prošlosti Balkana, a samim time i područja Bosne i Hercegovine. Njen rad u svakom pogledu donosi jednu cjelovitiju sliku o historijskom, ali i kulturnom razvoju prostora područja Balkana u periodu od I do III stoljeća nove ere. Riječ je o djelu koje će uveliko pomoći svim budućim istraživačima jer im može poslužiti kao bazična literatura za daljnja istraživanja. Autorica je uradila ogroman posao i činjenica je da je cijeli rad napisala na osnovu izvornih podataka koje je prenio Plinije Stariji, te uz pomoć epigrafskih podataka. U radu postoje određene teze koje mogu izazvati vid polemike, poput teze o imenu *municipium S* ili činjenice da je autorica zaboravila navesti Bosnu i Hercegovinu kao jednu od država Balkana, što nisu male i zanemarive stvari. Posebno ako se uzme u obzir da je veći broj stranica u knjizi posvećen teritoriju Bosne i Hercegovine, narodima koji su živjeli i djelovali na tom prostoru, kao i materijalnim ostacima koje su ostavili iza sebe. Međutim, posmatrajući cjelokupan rad, Dragana Grbić je ovim djelom itekako pomogla historiografiji.

Napomena uredništva:

**Ovaj rad je osvojio TREĆE MJESTO na javnom pozivu za nagradu
“Prof. dr. Esad Pašalić”.**

Marin Zaninović, *Ilirski ratovi*, Zagreb: Školska knjiga, 2015, 495 str.

Povijest starog vijeka obilježena je pojavom i razvojem različitih civilizacija i kultura. Unutar tih civilizacijskih krugova zabilježen je čitav niz informacija za druge skupine naroda s kojima su dolazili u dodir. U tom pogledu značajno je istaknuti da su se unutar grčke i rimske civilizacije očuvale mnoge informacije vezane uz različite skupine ilirskih naroda. Poznato je da povijest pišu pobjednici, te se u skladu s tim mnogim ilirskim postignućima nije pridavao zasluženi značaj. Upravo, Marin Zaninović¹ kao još jedan u nizu od istraživača antičke prošlosti u ovom radu osvrće se na ratna postignuća različitih ilirskih naroda vezanih većim dijelom za jadransku obalu, a djelomično i za unutrašnjost Balkana. Zaninović kao profesor u mirovini na Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu bavio se tijekom života arheološkim rekognosciranjem i topografskim istraživanjem obale i otoka južne Hrvatske te jugozapadne Bosne. Objavio je djelo pod nazivom “Ilirski ratovi” 2015. godine u izdanju “Školske knjige” u Zagrebu. Riječ je o djelu koje je podijeljeno na 11 poglavlja, koja nisu značajnije strukturirana. Autor je nastojao opisati historijat ratnih operacija ilirskih naroda obuhvativši time period sve od najstarijih dana do Batonovog ustanka. Djelo sadrži veći broj fotografija i geografskih i historijskih karata, a na kraju svakog poglavlja nalazi se spisak napomena, koje nisu posve praktične za čitatelja. Uz to, na kraju djela je priložen zaključak, popis bibliografskih jedinica koje su korištene pri izradi rada, biografija autora, te sadržaj knjige.

Historijat ratnih operacija Zaninović je otpočeo pišući o Liburnima kao jednom od najznačajnijih pomorskih naroda na jadranskoj obali. Kroz prvo poglavlje “Na početku Liburni” predstavio je historijat proučavanja Liburna te kroz izvornu građu naglasio značaj njihove kulturne zaostavštine. U tom pogledu govorio je o pomorskom značaju ovog naroda, njihovoj specifičnosti koja se ogledala kroz matrijarhat i uređenost teritorijalnih jedinica (prema Zaninoviću – kotari). Najveći dio ovog poglavlja posvećen je autorovom naporu da da svoje objašnjenje vezano uz različite teze o podrijetlu Liburna. Naime, u

¹ Marin Zaninović je rođen 1930. godine u Velom Grablju na otoku Hvaru. Od završetka studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu stalno je djelovao na spomenutom Fakultetu, prvo kao asistent, a zatim kao docent (1966.), izvanredni (1974.), te redoviti profesor (1978.) pri katedri za antičku arheologiju. Uz to, obnašao je brojne funkcije u fakultetskim, sveučilišnim i drugim tijelima i organizacijama. Tako je bio potpredsjednik Arheološkog društva Jugoslavije i predsjednik Hrvatskog arheološkog društva, a član je i Odbora za materijalnu kulturu Akademije i Međuakademijskog odbora za antičke natpise. (Infohazu: <https://www.info.hazu.hr/clanovi/zaninovic-marin/>; 18. 10. 2021.)

tom pogledu Zaninović se slaže s autorima koji tvrde da je njihovo podrijetlo maloazijsko-antolsko, pri čemu time ne osporava činjenicu da je riječ o ilirskom narodu o čemu ponajbolje svjedoči njegova kulturna zaostavština.

Narednih nekoliko poglavlja autor je posvetio dolasku Grka na Jadran, njihovoj kolonizaciji i pri tome vođenim ratnim operacijama sa različitim ilirskim narodima. Tako u drugom poglavlju naslovljenom "Grci na Jadranu" Zaninović je nastojao, prije svega, ukazati na široku i razgranatu vezu grčkog svijeta sa jadranskom obalom. Prepreke s kojima su se Grci suočavali često su bile glavni uzročnici ratnih sukoba (gusarenje, danak i sl.).

Grčkim dolaskom na ove prostore otpočeo je proces kolonizacije, koji je autor opisao kroz treće poglavlje pod nazivom "Korintska kolonizacija i Jadran" gdje je naglasio ulogu Korinta u ranim počecima povijesti jadranske obale. Autor je istaknuo njegov pomorski značaj, ali i povoljan geografski položaj, koji mu je omogućio brži razvoj i procvat. Uz to, opisao je najznačajnije kolonije, pri čemu je fokus bio na kolonijama stvorenim na južnoj ilirskoj obali.

Značaj Korčule kao kolonije autor je pokazao, prije svega, time što joj je posvetio zasebno poglavlje pod nazivom "Knidska naseobina na Korkiri (Korčuli)", koje je ujedno i četvrto poglavlje. Iz izloženog u ovom poglavlju značajno je istaknuti da je autor naveo izvore koji spominju ovu naseobinu (Pseudo Skimno, Strabon i Plinije Stariji), suočio se s krupnim historiografskim pitanjima koja se tiču nastanka naseobine i njene ubikacije, te pritom iznio svoj stav o tim pitanjima. Na kraju je istaknuo značaj različitih vrsta ostataka na Korčuli, te pretpostavio da su nakon pada grčke knidske naseobine nadzor nad ovim dijelom, a možda i nad cijelim otokom, preuzeli domaći stanovnici odnosno Iliri.

Peto poglavlje "Naša obala Jadran u imperijalnom pothvatu Dionizija Sirakuškog" ujedno je i najobimnije. U njemu autor, prije svega, ističe značaj "Pharosa" (Hvara) i "Isse" (Visa) kao istaknutih kolonija na prostoru istočnog Jadrana. Najveći dio poglavlja odnosi se na ratne operacije koje je Dionizije Sirakuški vodio na jadranskoj obali. U tom pogledu od velikog je značaja što je autor prvenstveno oslanjajući se na izvornu građu opisao farsko-parski sukob, koji je uveliko odredio sudbinu ilirskih naroda tog kraja.

U nastavku djela autor je pažnju posvetio rimskoj upravi na prostoru jadranske obale. U šestom poglavlju "Ilirska država na našoj obali i sukobi s Rimom" istaknuo je kako je slabljenje grčke vlasti sredinom 4. stoljeća p. n. e. doprinijelo jačanju domaćih naroda. Najveći dio ovog poglavlja posvećen je historijatu historiografskih proučavanja Ilira i ilirskog prostora, gdje se Zaninović posebno fokusira na strane autore, za koje ističe da često zanemaruju domaća istraživanja, pa shodno tome se bave već istraženim pitanjima ili dolaze do pogrešnih zaključaka. U okviru ovog poglavlja kroz zasebno potpoglavlje osvrnuo se na ulogu i značaj Ardijejaca pri stvaranju tzv. "druge ilirske države". Autor je pregledno predstavio u kojim izvorima se spominju Ardijejci kao jedan od ilirskih naroda. Dalje je otvorio raspravu o ubikaciji Ardijejaca, a potom nastojao prikazati kolika je bila moć Ardijejaca, ističući da su oni u vremenu od Bardilisa i Glaukija, a pogotovo

nakon Mitilija postali odlučujući čimbenik na jadranskoj obali. To se najbolje može vidjeti kroz sukobe između Rimljana i Ardijejaca, koje Zaninović detaljno opisuje.

S obzirom na to da su sukobi između Rimljana bili stalna pojava od njihovog dolaska na ove prostore, Zaninović je opise ratnih operacija nastavio i kroz sedmo poglavlje pod naslovom "Demetrije Farski i Drugi ilirski rat". Tu se, prije svega, osvrnuo na raspravu u historiografiji koja je usko vezana uz uzroke novog rata. Od posebnog je značaja što je autor kroz ovo poglavlje raspravljao o pogledima grčkih pisaca na Demetrija, za koje je istaknuo da bez obzira na to što je u njima Demetrije negativno opisan, opet se može naći određeni broj pohvala u kojima se prikriveno naglašava njegova hrabrost i smjelost. Autor poglavlje završava historijatom istraživanja vezanim uz Drugi ilirski rat.

U jednom dijelu Zaninović je istaknuo kako je iz ilirskog pitanja za Rimljane izraslo i makedonsko. Ono kao takvo obrađeno je u osmom poglavlju "Skerdilaida i Prvi makedonski rat" gdje je opisana ratna operacija koja se odvijala između Filipa V i Skerdilaide, pri čemu je prvo opisano Skerdilaidino savezništvo s Rimljanima, a zatim detaljno predstavljen tijek rata, u kojem su naglašene sve važnije bitke i sva sklapanja savezništava. Gentiju kao posljednjem ilirskom vladaru posvećeno je zasebno potpoglavlje u kojem su predstavljeni njegovi vojni sukobi. Na kraju tog poglavlja autor je zaključio da je propast ilirske i makedonske države korjenito izmijenila stanje na ilirskim prostorima, ali i odnos snaga na istočnoj jadranskoj obali.

Nova zbivanja i novi sukobi omogućili su prodor rimske vlasti i u unutrašnjost Balkana. Opise tih sukoba autor je započeo devetim poglavljem "Delmati i Rimljani", gdje je koristeći Polibija kao glavni izvor predstavio pojavu Delmata na povijesnoj sceni, a zatim se osvrnuo i na njihove vojne pohode za vrijeme Oktavijana. Posebnu pažnju posvetio je Delminiju i njegovoj ubikaciji. Za razliku od ostalih autora koji smatraju da se predrimski Delminij nalazi u Libu, Zaninović je mišljenja da je vjerojatnije da se nalazio u Podgaju, a za rimski Delminij se slaže sa onim autorima koji smatraju da se nalazio u Duvnu. Histarski rat opisan je u zasebnom potpoglavlju "Osvajanje Histrije". Najveća pažnja posvećena je Tuditanovom pohodu, a potom ratnim operacijama između Rimljana i Japoda.

S obzirom da je Ilirik bio u izravnoj vezi s nizom vojnih i političkih pothvata Gaja Julija Cezara, Zaninović je njegovoj upravi posvetio deseto poglavlje "Cezar u Iliriku". Istaknuo je značaj zakona "lex Vatinia" te u skladu s tim i proces dodjeljivanja imperija nad Ilirikom. Autor je objasnio namjeru pohoda na Ilirik, koju je Cezar imao u planu 56./57. g. p. n. e., a potom opisao sve njegove ratne pohode, gdje je od posebnog značaja akcija protiv Delmata iz 51. g. p. n. e. Zaninović je zaključio da su Cezarovi ratni pohodi pomogli učvršćivanju rimske vlasti, ali i otvorili prostor za Oktavijanove prodore.

Oktavijanovi prodori opisani su u okviru jedanaestog poglavlja "Finis Illyriae Oktavijana Augusta", gdje autor detaljno opisuje ekspediciju u Iliriku, koja je trajala od 35. do 33. g. p. n. e. Najveća pažnja posvećena je historiografskoj raspravi o pohodu u Ilirik i pravcu Oktavijanovih ratnih operacija. U tom pogledu, Zaninović je istaknuo da se brojni

arheolozi i povjesničari spore oko toga je li ovo osvajanje bilo u službi Republike ili Oktavijanovih interesa, a mišljenja je da je riječ o kombinaciji i jednog i drugog. U okviru prvog potpoglavlja "Tiberijevo ratovanje u Panoniji" prikazao je tijekom Tiberijevih ratnih operacija, gdje je informacije ponajviše crpio iz izvorne građe. Od posebnog značaja ovog rada jest drugo potpoglavlje koje nosi naziv "Ustanak Batonâ". Fokusirajući se na izvornu građu, osobito na djela Diona Kasija i Veleja Paterkula, Zaninović je na početku predstavio uzroke i povod ustanka, a onda dao detaljan opis cijelog sukoba ujedinjenih Batona protiv Rimljana.

U cjelini, djelo "Ilirski ratovi" predstavlja značajan doprinos istraživanjima, s obzirom na to da je u velikoj mjeri zasnovano na izvornoj građi. Ključni Zaninovićevi zaključci svode se na ubikacije različitih povijesnih lokaliteta, jer je kao arheolog, provodio mnoga arheološka istraživanja. Upravo, na tim mjestima dominira subjektivitet u njegovom pisanju, ali je već u Predgovoru upozorio da će davati svoje viđenje situacija i procesa. Osim tehničkih nedostataka, koji su naglašeni na početku ovog prikaza, potrebno je istaknuti da se stječe utisak da je Zaninović u ovom djelu primat dao kvantitetu nad kvalitetom. Detaljno iznošenje informacija osobito u kontekstu ratnih zbivanja izuzetno je pohvalno, ali općepoznate činjenice su se mogle izostaviti u glavnom tekstu jer je na ovaj način glavni tekst preopterećen, a kao posljedica toga konstantno je prisutno prekidanje opisivanja ratnih operacija, čime se gubi nit s onim što je glavna tema djela. Osim općepoznatih činjenica, tekstom dominiraju činjenice i lični zaključci, koji nisu u skladu s nazivom ovog djela, a iste su plod odrastanja i življenja autora u vremenu socijalizma. Bez obzira na ove zamjerke, ovo djelo zbog količine upotrijebljenog izvornog materijala svakako će biti značajno polazište za istraživanje ne samo ratne, nego i društvene i kulturne povijesti Ilira.

Napomena uredništva:

Ovaj rad je osvojio TREĆE MJESTO na javnom pozivu za nagradu "Prof. dr. Esad Pašalić".

GODIŠNJAK UDRUŽENJA BATHINVS

UPUTSTVA AUTORIMA

Ime i prezime, titula, zvanje, institucija te e-mail adresa – u gornjem lijevom uglu
Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.

Font: Times New Roman

Poravnanje: Justify

Prored/Razmak: 1,15

Citati: Italic

Apstrakt:

Apstrakt na jeziku rada i engleskom jeziku dužine do 1000 znakova, zajedno s razmacima (treba sadržavati glavna polazišta i rezultate rada)

Veličina slova: 11

Ključne riječi / Keywords:

Najmanje osam ključnih riječi na jeziku rada i engleskom jeziku (geografske, vremenske, kulturne, tematske ili predmetne odrednice).

Veličina slova:

1. Naslov: 16
2. Podnaslov: 14
3. Glavni tekst: 12

Sažetak / Summary:

1. Veličina slova: 12
2. Maksimalno 500 riječi
3. Ako je glavni tekst napisan na B/H/S jeziku, sažetak/summary se piše na stranom jeziku (engleski, njemački ili francuski). Ako je glavni tekst napisan na jednom od tri predviđena strana jezika, onda se sažetak piše na B/H/S jeziku. Uz sažetak priložiti i preveden naslov rada na stranom jeziku (engleski, njemački ili francuski).

Fusnote (Bilješke):

1. Veličina slova: 10
2. Prored/Razmak: 1,0
3. Poravnanje: Justify
4. Citiranje:
 - Literatura: Prezime, godina, broj stranice (Npr. **Truhelka 1891, 25**) Ukoliko se citira više autora ili izvora u istoj fusnoti, onda se isti odvajaju tačkom sa zarezom

- [:] – Npr. Bojanovski 1988, 65.; Mesihović 2007, 456.; Paškvalin 2012, 56–57; Busladžić 2011, 46–47.
- Ukoliko se redom navodi više bibliografskih jedinica istog autora, poredati hronološki i odvojiti tačkom sa zarezom kao npr. Domić Kunić 2006, 61; Domić Kunić 2020, 107.
 - Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja i odvojiti tačkom sa zarezom Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.
 - Pri navođenju djela dva autora, prezimena autora odvajaju zarezom npr. Matijašić, Petešić 2018, 24.
 - Pri navođenju djela djela četiri i više autora navodi prvi autor uz kraticu *et al.* Kao na primjer Beljan *et al.* 35.
 - Narativni izvori: Kratki naziv imena autora (za grčke izvore koristiti formu skraćenica prema *Liddell & Scott* [LSJ], dok je za latinske izvore potrebno koristiti formu skraćenica prema *Oxford Latin Dictionary* [OLD]), broj knjige, broj poglavlja i broj podatka unutar poglavlja npr. Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2. Ukoliko je riječ o antičkim piscima koji imaju više sačuvanih dijela tada treba navesti i naslov djela u skraćenom obliku App. *Illyr.* 13.37; Plin. *HN* 3.144; Suet. *Aug.* 27.1..
 - Epigrafski natpis: Naziv natpisa (Npr. *CIL* 03 3201=10159+3198, b=10156b.).
 - Na priloge koji prate tekst autor se poziva u zagradama u kojima se navodi oznaka priloga i njegov redni broj, te se na slike se poziva skraćenicom sl., na table skraćenicom T., na karte izrazom karta, na tablice skraćenicom tab., a na kataloške jedinice kraticom kat. br.(sl. 1), (T. 1), (karta 1), (tab. 1), (kat. br. 1)

Bibliografija:

1. Veličina slova: 11
2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom
3. Prvo navesti skraćenice, izvore, zatim literaturu
4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode redom prema godini izdanja
5. Ukoliko je korišteno više radova jednog autora izdatih iste godine isti se označavaju slovima a, b, c... iza godine izdavanja (u bibliografiji kao i u bilješkama).
6. Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime malim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja. (Npr. Tacitus, *Annales*, (prev. J. JACKSON), Cambridge (Massa-

chusetts) – London 1970. ; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. MANGO – R. SCOTT), New York 1997.

7. Knjige:

- a) Prezime autora i godina izdanja (-), Prvo slovo imena, prezime autora, naziv knjige (italic), naziv izdavača i godina. (Npr. Bratož 2007 – R. Bratož, *Rimska zgodovina I, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani*, 2007.).
- b) Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH), navođenje se vrši na sljedeći način: Prezime autora i godina izdanja (-), prvo slovo imena, prezime autora, naziv knjige (italic), naziv i broj serije, naziv i broj podserije, izdavač i godina. (Npr. Bojanovski 1974 – I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela XLVII, CBI 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.).
- c) Kada je u pitanju knjiga koja ima dva autora, onda se navodi na sljedeći način: Mesihović, Šaćić 2015 – S. Mesihović, A. Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, 2015. (isti princip je i u slučaju kada se kao autori potpisuju tri osobe).
- d) Kada je u pitanju djelo koje ima četiri i više autora, ono se u popisu literature navodi na sljedeći način: Horvat *et al.* 2007 – M. Horvat, J. Lamut, J. Medved, M. Culiberg, B. Djurić, B. Vičić, *Sela pri Dobu*, Arheologija na avtocestah Slovenije 2, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2007.
- e) Poglavlje u knjizi zahtjeva prije naslova citiranog rada da se navede puni naslov knjige iz koje je preuzeto citirano poglavlje, te imena urednika npr: Gračanin 2015 – H. Gračanin, *Kraj antike na hrvatskim prostorima*, in Nikolić Jakus, Z. (ed.), *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Matica Hrvatska, 3–36.
- f) Knjiga – više izdanja: Harris 1997 – E. C. Harris, *Principles of archaeological stratigraphy*, Academic Press, 1997². (broj na kraju se stavlja u zavisnosti od kojeg izdanja je u pitanju)

8. Članak:

- a) Prezime autora i godina izdanja (-), Prvo slovo imena, prezime autora, naziv članka, naziv i broj serije u italicu (časopisa), naziv i broj podserije (ako postoji), naziv izdavača i godina, broj str. (Pr. 1: Raunig 2005 – B. Raunig, *Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču*, *Godišnjak XXXIV*, Centar za balkanološka ispitivanja 32, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2005, 151–180. ; Pr. 2: Basler 1958 – Đ. Basler, *Bazilike na Mogorjelu*, *Naše starine V*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1958, 45–62.) Naslovi časopisa se ne skraćuju nepravilo

je npr. GZM treba navoditi puni naslov publikacije Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.

- b) Ukoliko članak ima dva, tri ili više autora, primjenjuje se pravilo identično kao i kada su u pitanju knjige.
- c) Članak u zborniku radova: **Paškvalin 2002 – V. Paškvalin, Grad Jajce i njegovo bliže područje pri kraju antike i na početku kasne antike s osobitim obzirom na kršćanstvo**, in Lovrenović, D. (ed.), *Jajce (1396. – 1996.): Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca*, Jajce, 5. – 7. 12. 1996. godine, Dom štampe dd Zenica, 2002, 17–29.
- d) Novinski članak: **Majnarić-Pandžić 2012 – N. Majnarić-Pandžić, Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba**, *Vijenac* 490–491, 2012, 31.
- e) **Digitalne epigrafske baze:**
 - EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
 - EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdepartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2020- 9-23].
 - LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, (Bildatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]

9. Slikovni prikazi:

Ako su slike nastale za potrebe rukopisa, navode se opis i naznaka autorstva:

- a) **Slika 1. Pogled na kasnoantičku baziliku u Brezi (snimio E. Veletovac)**
- b) **Slika 2. Plan lokaliteta (izradio Đ. Basler)**

Ako su slike preuzete iz već prethodno objavljene literature, u zagradi se navodi bibliografska jedinica:

- c) **Slika 3. Zdjela s figuralnim ukrasom (Gregl 2008, 58.)**

Ako je prethodno objavljeni slikovni materijal dodatno obrađen za potrebe rukopisa, onda je to potrebno i naglasiti:

- d) **Slika 4. Tlocrt crkve sv. Marka (Horvat 2003, 24 ; obradio S. Škrinjarić)**
- e) **Karta 1. Položaji na prostoru grada Siska sa zabilježenim pretpovijesnim nalazima (©Google maps; obradio I. Drnić)**
- f) U slučaju da se autori odluče za tablu kao slikovni prilog to dolazi na kraju teksta. Svaka tabla mora sadržavati nacrtano mjerilo.

- g) Minimalna kvaliteta fotografija i karti treba iznositi 300 dpi, a crteža 600 dpi. Slikovne priloge je potrebno dostaviti kao dio teksta, a po želji ili na zahtjev uredništva autor može dostaviti slike kao zasebnu datoteku sa jasno naznačenim uputama na kojem mjestu u rukopisu se trebaju nalaziti. Prihvatljivi formati se sljedeći: jpg, tif, psd, fh ili ai.
- f) Broj priloga (slike, karte, table i dr.) treba biti primjeren veličini teksta, te u suprotnom uredništvo zadržava pravo neprihvatanja rukopisa, odnosno obaviti će konsultacije s autorom u vezi navedenog pitanja. Autori su dužni obezbjediti dopuštenje za korištenje svih ilustracija za koje nisu nositelji autorskih prava, uz obavezno navođenje izvora.

THE ANNUAL OF THE BATHINVS ASSOCIATION – AUTHOR GUIDELINES

First and last name, title, institution, email address – in the top left corner

Papers must be sent in Microsoft Word format.

Font: Times New Roman

Alignment: Justify

Line spacing: 1.1

Citations: *Italic*

Abstract:

The abstract should be written in the language of the paper and in English up to 1000 characters with spaces (it should contain main ideas and results).

Font size: 11

Keywords:

At least eight keywords in the language of the paper and in English (keywords denoting the place, time, culture, topic).

Font size:

1. Title: 16
2. Subtitle: 14
3. Main text: 12

Summary:

1. Font size: 12
2. Up to 500 words
3. If the main text is written in Bosnian/Croatian/Serbian, the summary should be written in another foreign language (English, German, or French). If the main text is written in one of the three foreign languages, the summary should be written in Bosnian/Croatian/Serbian. Along with the summary, the paper title should be translated into a foreign language (English, German, or French).

Footnotes:

1. Font size: 10
2. Line spacing: 1.0
3. Alignment: Justify

4. Citations:

- Literature: Last name, year, page number (e.g., **Truhelka 1891, 25**). If many authors or sources are cited in a single footnote, they are separated by a semicolon [;] – e.g., **Bojanovski 1988, 65.; Mesihović 2007, 456.; Paškvalin 2012, 56–57; Busladžić 2011, 46–47.**
- If many bibliographic units of the same author are cited one after another, they should be ordered chronologically and separated by a semicolon, e.g., **Domić Kunić 2006, 61; Domić Kunić 2020, 107.**
- If many works of the same author from the same year are cited, they are marked with letters a, b, c... after the year of publication and separated by a semicolon **Mesihović 2011a, 32; Mesihović 2011b, 324; Mesihović 2011c, 78.**
- When citing works of two authors, their last names are separated by a comma, e.g., **Matijašić, Petešić 2018, 24.**
- When citing works of four or more authors, only the first author is cited followed by an abbreviation *et al.* E.g., **Beljan et al. 35.**
- Narrative sources: An abridged form of author's name (for Greek sources use the abbreviation form according to *Liddell & Scott* [LSJ], whereas for Latin sources *Oxford Latin Dictionary* [OLD] abbreviation form should be used), book number, chapter number, and data number within the chapter, e.g., **Vell.Pat. 2. 114. 4 ; Dio 48.41.7; Strabo 7.5.2.** In the case of classical authors with numerous preserved works, the abbreviated title of their work should also be provided **App. Illyr. 13.37; Plin. HN 3.144; Suet. Aug. 27.1.**
- Epigraphical inscriptions: Name of the inscription (e.g., **CIL 03 3201=10159+3198, b=10156b.**)
- Appendices followed by the text should be referred to by the author in brackets stating the name of the appendix and its number. Images should be referred to by the abbreviation "Fig.", tables of images by the abbreviation "T.", maps by the word "map", tables by the abbreviation "Tab.", and catalog units by the abbreviation "ACNO" meaning "Accession Number" (Fig. 1), (T. 1), (map 1), (tab. 1), (ACNO 1).

Bibliography:

1. Font size: 11
2. Bibliographic units should be sorted in alphabetical order.
3. Abbreviations should be written first, followed by sources and literature.
4. If the same author is cited several times, their works are cited according to the year of publication.

5. If many works of the same author from the same year are cited, they are marked with letters a, b, c... after the year of publication (in the bibliography as well as in notes).
6. When citing sources: Name of the source, full name of the book (italic), name of the translator or editor in the bracket (the first letter of the author's name should be abbreviated and written in with an upper-case letter, while the full last name should be written in small caps), place and year of publication. (e.g., Tacitus, *Annales*, (prev. J. JACKSON), Cambridge (Massachusetts) – London 1970. ; Theophanes Confessor, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, (prev. C. MANGO – R. SCOTT), New York 1997.
7. Books:
 - a) Author's last name and year of publication (-), the first letter of the name, author's last name, name of the book (italic), publisher's name, and year. (e.g., Bratož 2007 – R. Bratož, *Rimska zgodovina 1, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2007.*).
 - b) In the case of institutions whose departments publish several publications (e.g., Center for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina), citations should be done as follows: Author's last name and year of publication (-), the first letter of the name, author's last name, name of the book (italic), title and series number, title and subseries number, publisher's name, and year. (e.g., Bojanovski 1974 – I. Bojanovski, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela XLVII, CBI 2, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1974.).
 - c) Books with two authors are cited as follows: Mesihović, Šaćić 2015 – S. Mesihović, A. Šaćić, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, 2015 (the same principle applies for books with three authors).
 - d) Books with four or more authors are cited as follows: Horvat *et al.* 2007 – M. Horvat, J. Lamut, J. Medved, M. Culiberg, B. Djurić, B. Vičić, *Sela pri Dobu, Arheologija na avtocestah Slovenije 2*, Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2007.
 - e) Book chapters require to cite the full title of the book that the chapter was cited from, as well as the name of the editor, before the name of the cited work, e.g., Gračanin 2015 – H. Gračanin, *Kraj antike na hrvatskim prostorima*, in Nikolić Jakus, Z. (ed.), *Nova zraka u europskom svjetlu: Hrvatske zemlje u ranom srednjem vijeku (oko 550 – oko 1150)*, Matica Hrvatska, 3–36.
 - f) Book with numerous issues: E. C. Harris, *Principles of archaeological stratigraphy*, Academic Press, 1997² (the number at the end is added depending on the issue).

8. Articles:

- a) Author's last name and the publication year (-), the first letter of the name, author's last name, article title, title and series number in italic (journal), title and subseries number (if applicable), publisher's name and year, page number. Example 1: **Raunig 2005** – B. Raunig, Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču, *Godišnjak XXXIV*, Centar za balkanološka ispitivanja 32, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2005, 151–180. ; Example 2: **Basler 1958** – Đ. Basler, Bazilike na Mogorjelu, *Naše starine V*, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Narodne Republike Bosne i Hercegovine, 1958, 45–62. Journal names are not abbreviated. For example, GZM is incorrect. The full title of the publication should be provided: Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine.
- b) If the article has two, three, or more authors, the same rule applies as in the case of books.
- c) An article in the collection of papers: **Paškvalin 2002** – V. Paškvalin, Grad Jajce i njegovo bliže područje pri kraju antike i na početku kasne antike s osobitim obzirom na kršćanstvo, in Lovrenović, D. (ed.), *Jajce (1396. – 1996.): Zbornik radova sa znanstvenog simpozija u povodu 600. obljetnice spomena imena grada Jajca*, Jajce, 5. – 7. 12. 1996. godine, Dom štampe dd Zenica, 2002, 17–29.
- d) Newspaper article: **Majnarić-Pandžić 2012** – N. Majnarić-Pandžić, Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba, *Vijenac* 490–491, 2012, 31.
- e) Digital epigraphic databases:
 - EDH = Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23].
 - EDR = Epigraphic Database Roma (Service provider: DigiLab Centro interdepartimentale di ricerca e servizi, Sapienza Università di Roma). <http://www.edr-edr.it> [zadnji pristup / last checked 2020- 9-23].
 - LUPA = UBI ERAT LUPA – Roman Stone Monuments (Friederike und Ortolf Harl, (Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern). <http://lupa.at> [zadnji pristup / last checked 2020-9-23]

9. Illustrations:

If illustrations are produced for the purpose of the manuscript, they are provided along with the description and the author:

- a) Ill. 1. A view of the Late Antique basilica in Breza (captured by E. Veletovac)
- b) Ill. 2. Site plan (prepared by Đ. Basler)

If illustrations are adopted from previously published literature, the bibliographic unit is cited in brackets:

- c) **Ill. 3. Bowl with figure ornament (Gregl 2008, 58)**

It should be noted that previously published images were additionally processed for the purpose of the manuscript:

- d) **Ill. 4. Blueprint of St. Mark's Church (Horvat 2003, 24; processed by S. Škrinjarić)**

- e) **Map 1. Positions in the area of the city of Sisak with prehistoric finds (©Google maps; processed by I. Drnić)**

- m) If authors opt for a table as an illustrative appendix, it should be added after the text. Each table must contain a measurement.

- n) Minimum photo and map resolution should be 300 dpi, and the resolution of drawings should be 600 dpi. Illustrative appendices should be submitted as part of the text, or optionally or upon the request of the editorial board, the author can submit images as a separate file with clear instructions about the exact location of the images in the manuscript. The following formats are acceptable: .jpg, .tif, .psd, .fh, or .ai.

- l) Appendix number (image, map, table, etc.) should correspond to the text size, on the contrary, the editorial board reserves the right to accept the manuscript and consult the author regarding this matter. Authors are obliged to obtain permission to use all illustrations they are not authors of and they are obliged to cite them.

UPUTSTVA RECENZENTIMA

- Sve radove koji su stigli u naznačenom roku na adresu redakcije časopisa *Acta Illyrica* redakcija je dužna proslijediti na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (prahistorijska arheologija, antička arheologija, antička historija, rimsko pravo, klasična filologija i srodne naučne oblasti).
- Svi recenzenti časopisa *Acta Illyrica* prema pravilima časopisa imaju titulu doktora nauka iz oblasti prahistorijske ili antičke arheologije, antičke historije, klasične filologije, rimskog prava i srodnih oblasti humanističkih i društvenih nauka.
- Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: **izvorni znanstveni rad, pregledni rad, stručni rad, izlaganje sa znanstvenog skupa, znanstvena bilješka, prikaz, izvještaj sa naučnog skupa.**
- Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže: **1. Da se tekst objavi u izvornom obliku, 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena, 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija.** Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od redakcije tražiti rad na uvid nakon ispravki autora.
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom znanstvenom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao pregledni rad redakcija će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu).
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom znanstvenom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao stručni rad, redakcija će rad poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti).
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti).
- Ukoliko oba recenzenta/ica procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje redakcija će obavijestiti autora da rad neće biti objavljen.
- Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji će im glavni i odgovorni urednik ili sekretar časopisa poslati.
- Svi recenzenti će dobiti besplatan primjerak petog broja časopisa *Acta Illyrica*.

REDAKCIJA

REVIEWER GUIDELINES

- *Acta Illyrica* editorial staff must forward all submitted papers to two anonymous reviewers who are experts in the respective fields (prehistoric archaeology, ancient archaeology, ancient history, Roman law, classical philology, and related fields).
- According to the rules of the journal, all *Acta Illyrica* reviewers hold PhD degree in the field of prehistoric or ancient archaeology, ancient history, classical philology, Roman law, and related fields of the humanities and social sciences.
- The reviewers can group the papers in one of the offered categories: **original scientific paper, scientific review, professional paper, conference paper, scientific note, review, conference report.**
- Following the review process, the reviewer proposes: **1. To publish the text in its original form, 2. To publish the text after making the proposed changes, 3. Not to publish the text because it does not meet the minimum requirements.** If the reviewer chooses the second option, they can request an inspection of the paper from the editorial staff after the author implements the changes.
- If the two reviews don't differ significantly (e.g., one reviewer categorized the paper as an original scientific paper, while the other reviewer categorized it as a scientific review), the editorial staff will take the better review into account in favor of the author.
- If the two reviews differ significantly (e.g., one reviewer categorized the paper as an original scientific paper, while the other reviewer categorized it as a professional paper), the editorial staff will send the paper to a third anonymous reviewer expert in the respective field.
- If the two reviews differ significantly (e.g., one reviewer assesses that the paper meets the criteria for publishing in the journal, while the other reviewer assesses that it does not meet publication criteria), the editorial staff will send the paper to a third anonymous reviewer expert in the respective field.
- If both reviewers assess that the paper does not meet the publication criteria, the editorial staff will notify the author that the paper will not be published.
- Reviewers are asked to write a review within 15-30 days using a template provided by the journal's editor-in-chief or secretary.
- All reviewers will receive a free copy of the fifth issue of *Acta Illyrica*.

EDITORIAL STAFF

AUTORI OBJAVLJENIH RADOVA

PROF. DR. ADNAN KALJANAC

vanredni profesor
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
adnan.kaljanac@ff.unsa.ba

PROF. DR. DRAGO ŽUPARIĆ

vanredni profesor
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za romanistiku
Katedra za latinski jezik i književnost
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
drago.zuparic@ff.unsa.ba

VJERAN BREZAK, MAG. HIST.

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Odjel za povijest
Sveučilišna Av 4,
HR – 51000 Rijeka
vjeranbrezak@gmail.com

PROF. DR. ALMIR MARIĆ

vanredni profesor
Univerzitet "Džemal Bijedić" u Mostaru
Fakultet humanističkih nauka
Odsjek za historiju
Maršala Tita 35
BA – 88 000 Mostar
almir.maric@unmo.ba

FADIL HADŽIABDIĆ, MA

Udruženje za proučavanje i promoviranje
ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih
civilizacija "BATHINVS"
Topal Osman-paše 20
BA – 71 000 Sarajevo
hadziabdicfadil@gmail.com

DR. SC. DIJANA BELJAN

viša asistentica
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za romanistiku
Katedra za latinski jezik i književnost
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
dijana.beljan@ff.unsa.ba

SEADA BRKAN, MA

asistentica
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za romanistiku
Katedra za latinski jezik i književnost
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
seada.brkan@ff.unsa.ba

DŽENANA KAHRIMAN, MA

Historijski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 5
BA – 71 000 Sarajevo
dzenanakahrman96@hotmail.com

JESENKO HADŽIHASANOVIĆ, MA

viši asistent
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Odsjek za historiju
Katedra za arheologiju
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
jesenko.hadzihasanovic@ff.unsa.ba

AMILA KURTOVIĆ, MA

Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA – 71 000 Sarajevo
amilakurtovic96@gmail.com

DR. SC. EDIN VELETOVAC

Udruženje za proučavanje i promoviranje
ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih
civilizacija "BATHINVS"

Topal Osman-paše 20

BA – 71 000 Sarajevo

edin.veletovac@gmail.com

ELMEDIN SALIHAGIĆ, BA

Paje 18

BA – 71 000 Sarajevo

elmedinsalihagic97@gmail.com

VEDRANA ŠIMIĆ, MA

Ljetovik 94

BA – 71250 Kiseljak

vedrana.simic22@gmail.com

EDIN HUSEINOVIĆ, MA

Zagrebačka 18

BA – 71 000 Sarajevo

edinhuseinovic01@gmail.com

IVONA DRLJEPAN, BA

Fra Stjepana Buljana 33

BA – 71250 Kiseljak

drljepan.ivona@gmail.com

PRIJEVOD NA ENGLISKI / ENGLISH TRANSLATION: Samra Čebirić-Biberović

LEKTOR / PROOFREADER: Aida Hasović

DTP: Amra Mekić

UDK: Elvira Poljak Bajramović

VIZUALNI IDENTITET NASLOVNICE / COVER PAGE DESIGN: Amra Mekić

NASLOVNICA: Rimske kovanice sa lokaliteta *Aquae S* / Cover page: Roman
Coins from the Site of *Aquae S*.

©JU MUZEJ SARAJEVA / ©SARAJEVO MUSEUM

ŠTAMPA / PRINT: Agencija PERFECTA

TIRAŽ / PRINT RUN: 200

ČASOPIS JE INDEKSIRAN U: / JOURNAL INDEXED IN:

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)

Complementary Index (EBSCO host)

ROAD (Directory of Open Access scholarly Resources)

ČASOPIS JE ŠTAMPAN UZ PODRŠKU / PRINTING OF THE JOURNAL WAS SUPPORTED BY:

Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo / Ministry of Culture and Sports of Canton Sarajevo

Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke / Federal Ministry of Science and Education

Fondacija za izdavaštvo Sarajevo / Publishing Foundation Sarajevo